De Gulden Passer. Jaargang 9

bron
De Gulden Passer. Jaargang 9. De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen / M. Nijhoff, Den Haag 1931

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gul005193101_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

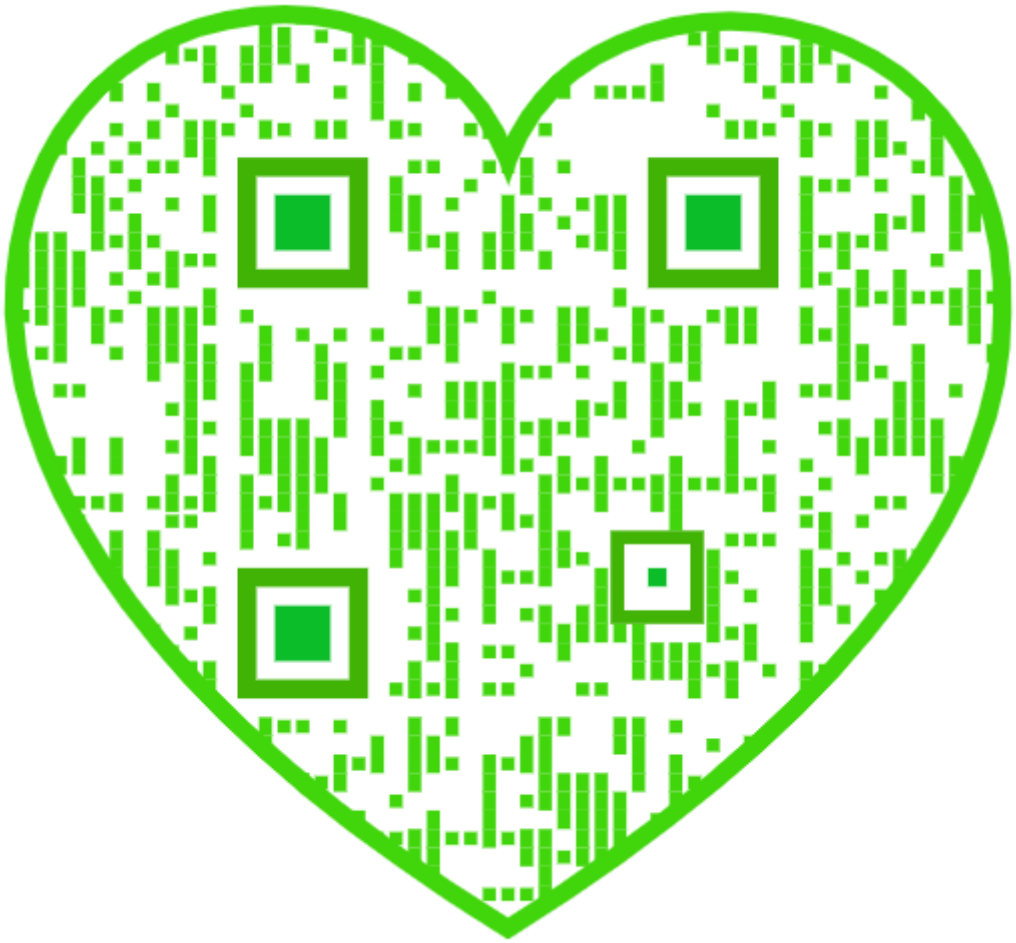

[De Gulden Passer 1931]

Vereeniging der Antwerpsche biblophielen
Société des bibliophiles anversois
Ledenlijst - Liste des Membres

Bestuur - comité

MM.

SABBE, DR. MAUR., conservateur en chef du Musée Plantin, Anvers, *voorzitter, - président.*
CAROLY, GEORGES, avocat, 14, place de la Comédie, Anvers, *ondervoorzitter, - vice-président.*
DERMUL, AMÉDÉE, bibliothécaire-adjoint de la Ville. 70, rue Solvijns, Anvers, *secretaris-schatbewaarder - secrétaire-trésorier.*
CORNETTE, ARTHUR-H., hoofdconservator van het Muzeum van Schoone Kunsten, *lid, - membre.*
ERNALSTEEN, JOS., 21, Groenplaats, Antwerpen, *lid, - membre.*
COOLS, JAN, 30, Montebellostraat, Antwerpen, *lid, - membre.*

Eereleden - membres d'honneur

MM.

Pirenne, H., professeur à l'Université, Gand.
Nijhoff, W., 9, Lange Voorhout, La Haye.
Allen, P.S., Merton College, Oxford.
Stein, H., 38, rue Gay-Lussac, Paris.
Polain, L., 60, rue Madame, Paris.
Kruitwagen, Fr. B., Minderbroedersklooster, Woerden, Holland.
Werner, Robert, 36, rue Van Schoonbeke, Anvers.

Briefwisselende leden
Membres correspondants

MM.

De Bruyn, Edm., avocat, 33, rue d'Orléans, Bruxelles.
Van der Essen, L., professeur à l'Université, 124, Boulevard de Tirlemont Louvain.
Leanen, Chan. J., archiviste du diocèse, rue de Stassart, Malines.
Van Doorslaer, Dr G., 34, rue des Tanneurs, Malines.
Verdeyen, Dr R., professeur à l'Université, 269, rue Henri Maus, Liège.
Brassinne, J., professeur- bibliothécaire en chef de l'Université, Liège.
Paris, Louis, conservateur honoraire de la Bibliothèque royale, Bruxelles.
Vercoullie, J., professeur émérite de l'Université, Lange Munt, Gand.
Van Cauwenbergh, E., bibliothécaire en chef de l'Université, Louvain.
Bergmans, Paul, bibliothécaire en chef de l'Université, Gand.
Vermeylen, Aug., professeur à l'Université de Gand, 74, rue Saint-Bernard, Bruxelles.
Terlinden, Ch., professeur à l'Université de Louvain.
Van Puyvelde. L., conservateur en chef du Musée royal des Beaux-Arts, Bruxelles.
Becker, B., 215, Eerste Helmersstraat, Amsterdam.

Leden. - *membres.*

Academie (Koninklijke) van Schoone Kunsten, Van Dijckplaats, Antwerpen.
MM.

Beckers, Dr A., rue Rembrandt, 2, Anvers.
Bibliothèque de l'Université libre, 50, avenue des Nations, Bruxelles.

Bibliothèque de l'Université, 2, Fossé d'Othon, Gand.
Bibliothèque de l'Université, 1, place Cockerill, Liège.
Bibliothèque de l'Université, place du Peuple, Louvain.
Bibliothèque de l'Université, à Uppsala.

MM.

Bollengier, Ch., hoofdingenieur der stad, Haantjeslei, Antwerpen.
British Museum, à Londres.
Buschmann, Jos., 26, avenue d'Italie, Anvers.
Child, J.B., Library of Congress, Washington.
Claes, F., archéologue, 12, rue Saint-Vincent, Anvers.
Conservatorium, Koninklijk Vlaamsch, St Jacobsmarkt, Antwerpen.
Cordemans, D^{r}, 11, Désiré de Wolfstraat, Aalst.
De Clercq, Carlo, 54, rue du Péage, Anvers.
De Coker, E., imprimeur, 40, rue Hoboken, Anvers.
De Gée, Joseph, 27, rue Van Montfort, Borgerhout.
Delbeke, le baron Francis, 2, rue des Peintres, Anvers.
De Mets, D^{r}., 29, avenue Van Eyck, Anvers.
Deutsches Museum für Buch und Schrift, Philippe Rosenthalstrasse, Leipzig.
De Vocht, L., compositeur, Schilde-Anvers.
De Wandeleer, V., 80, avenue de Belgique, Anvers.
Dierickx, H., archiviste communal, 72, rue de la Chaussée, Malines.
Dursin, Lucien, archéologue, 207, avenue des Petits Coqs, Anvers.
Eelen, Jan, bibliothécaire, 119, rue Bréderode, Anvers.
Fester, H., 23, Meir, Anvers.
Fester, R., 23, Meir, Anvers.
Franck, Antoine, avocat, 30, rue des Escrimeurs, Anvers.
Franck, Louis, gouverneur de la Banque Nationale, Bruxelles.
Franck, François, industriel, 24, courte rue de l'Hôpital, Anvers.
Gaston, Jean, Ch^{ne}, Vicaire Général, 10, rue Littré, Paris (VIe).
Geertssens, N., rue des Peignes, 65, Anvers.
Gessler, Jean, boulevard de Jodoigne, 84, Louvain.
Gevers-Grisar, M., 144, avenue de Belgique, Anvers.
Gielens, J., archiviste de l'Etat, 5, place Door Verstraete, Anvers.

MM.

Goemans, L., secretaris der Koninklijke Vlaamsche Academie, Gent.
Goris. Dr J.A., 42, Sterstraat, Antwerpen.
Grietens, J., leeraar aan het Korinklijk Athenaeum, 61, Kroonstraat, Borgerhout.
Gunzburg, N., advocaat, leeraar aan de Hoogeschool Gent, 40, Schermersstraat, Antwerpen.
Hansen, E., leeraar aan het Koninklijk Athenaeum, 14, Greinstraat, Antwerpen.
Hartveld, Sam., 3, rue Otto Venius, Anvers.
Herman, D^{r} Fr., 10, rue des Noisetiers, Anvers.
Hoc, M., conservateur à la Bibliothèque royale, 19, rue Henri Maréchal, Ixelles.
Hoofdbibliotheek, Conscienceplein, Antwerpen.
Hunger, Dr F.W.T., 25, van Eeghenstraat, Amsterdam.
Institut supérieur d'art et d'archéologie, 114, rue de la Prairie, Gand.
E.H. Jacobs, bestuurder van het College, Boom.
Jacobs, Henri, 32, avenue Charlotte, Anvers.
Jacobs-Havenith, L., banquier, 22, rue Van Brée, Anvers.
Kesteloot, L.V., 33, rue du Capricorne, Anvers.
Keusters. L., banquier, 9, canal des Récollets, Anvers.
Koninckx, W., 50, rue de l'Aigle, Anvers.
Kryn, L., éditeur, 94, rue de Louvain, Bruxelles.
L'hermitte, J., bibliothécaire, place Conscience, Anvers.
Ludlow Typograph Company, 2032, Clybourn avenue, Chicago, U.S.A.
Marsily, Jules-C., Villa ‘Cosy Home’, 17, rue Notre-Dame, Eekeren-Anvers.
Mermans, Maurice, avocat, 2, rue de la Reine, Anvers.
Mistler, Enrique, banquier, 23, Meir, Anvers.
Monteyne, L., leeraar, 53, Dambruggestraat, Antwerpen.
Moorthamers, (frères), avenue de Keyser, 33, Anvers.
Moretus de Bouchout (le comte Oswald), Château, Bouchout.
Moretus-Plantin (le comte), 50 avenue Quinten Matsijs, Anvers.
Moretus, S.J., Henri, Collège N.D. de la Paix, Namur.
Muls, J., conservator van het Koninklijk Museum van Schoone Kunsten, 27, Vleminckxveld, Antwerpen.

MM.

Mund, Ern., 42, rue Van Schoonbeke, Anvers.
Naveau, R., conservateur du Musée scientifique Dr Henri Van Heurck, rue Léopold, Anvers.
Peeters, S.J., Ferd., 37, courte rue Neuve, Anvers.
Périer, juge, 25, longue rue des Claires, Anvers.
Philippen, Eerw. H. Louis, archivaris van de Commissie van Openbaren Onderstand, 14, Roodestraat, Antwerpen.
Pols, André M., 18, Regentstraat, Antwerpen.
Reypens. S.J., Dr L., 91, avenue de France, Anvers.
Rom-Denis, 1, rue du Nord, Anvers.
Ruys, consul général des Pays-Bas, 13, Rivage, Anvers.
Service Belge de Bibliographie, 46, rue des Longs-Chariots, Bruxelles.
Smeding, L.H., boekhandelaar, 287, Mechelsche steenweg, Antwerpen.
Somers, Jules, entrepreneur, 49, rue de Bosschaert, Anvers.
Speth, M., 101, avenue de France, Anvers.
Stadsarchief, Stadhuis, Antwerpen.
Stainier, L., 85, chaussée de Tirlemont, Corbeek-Loo, Louvain.
Stellfeld, J., avocat, 14, rue Saint-Joseph, Anvers.
Stols, A.A.M., éditeur, 134, Boulevard Auguste Reyers, Bruxelles.
Toussaint van Boelaere, Fern., 109, boulevard Militaire, Bruxelles.
Tricot-Royer, Dr Jos., 108, avenue d'Italie, Anvers.
Uyterhoeven, J., professeur à l'Athénée royal, 142, Helmstraat, Borgerhout.
Van Boeckel (Dr L.), 31, Lisp, Lierre.
Van Bombergen, Henri, 96, rue de la Réforme, Bruxelles.
Van Cuyck, Aug., 10, Ten Eeckhovelei, Deurne-Noord.
Van Cuyck, H., 71, place de Meir, Anvers.
Van der Linden, Ernest, 198, chaussée de Malines, Anvers.
Van Dishoeck, C.A.J.. Graaf Wichmanslaan, Bussum, Holland.
Van Gestel, J., 31, Lange Begijnenstraat, Turnhout.
Van Kuyck, Walter, ingénieur, 11, rue Jan Blockx, Anvers.
Van Langenacker, imprimeur, 161, avenue Van Volxem, Bruxelles.

MM.

Van Nieuwenhuyse, Albert, avocat, 191, chaussée de Malines, Anvers.
Van Nieuwenhuyse, (Eerw. Heer), Abdij Postel, Rethy.
Van Overloop, Joseph, 3, avenue Britannique, Anvers.
Van Reeth, Henri, 30/32, rue Pycke, Anvers.
Van Roosbroeck, Rob., leeraar, 113, Wittestraat, Antwerpen.
Van Schevensteen, Dr Aug., 46, avenue de Belgique, Anvers.
Van Schoor, Oscar, apotheker, 20, Vondelstraat, Antwerpen.
Verheyden, Ed., 55, rue Van Wesenbeke, Anvers.
Viaene, Dr Ern., professeur à l'Athénée royal, 18, rue Teichmann, Anvers.
Willems, Léonard, avocat, Burgstraat, Gand.
Willems, Général, 9, avenue Galilée, Bruxelles.

[Nummer 1]

De huidige stand van de studie der geschiedenis van de boekdrukkunst in België[1)]
door R.F. Apers.

Op congressen is het de gewoonte gewetensonderzoeken in te stellen nopens den stand van bepaalde gedeelten van de wetenschap, juist door het feit dat beoefenaars van een zelfde vak bijeenkomen en hunne gedachten kunnen wisselen daaromtrent.

Het eerste Vlaamsch Congres voor Boek- en Bibliotheekwezen mocht dan ook niet voorbijgaan zonder dat zulk gewetensonderzoek ingesteld werd naar wat op het gebied van de geschiedenis van het boek in België tot nogtoe is gepresteerd geworden, en naar wat nog te doen valt, alvorens we de algemeene geschiedenis van een der belangrijkste faktors van de beschaving: het *boekdrukwezen* voor ons land kunnen opmaken.

Het onderwerp dient echter nader bepaald te worden, technisch en geografisch:

Technisch door te zeggen dat we ons zullen bezig houden enkel met het gedrukte boek;

Geografisch door te zeggen dat dit zich afbakent tot België, de Zuidelijke Nederlanden.

Methodischer wijze kan het zich ook indeelen in twee groote afdeelingen, die zijn:

1. *Bronnen.*
2. *Historische werken* over de drukkunst en hare ontwikkeling hier te lande.

* * *

Het gaat er hier niet om de bibliografie van de geschiedenis van het Belgisch boekdrukwezen. In eenige breede trekken willen we den inventaris maken van het reeds niet onaardig bezit, dat gemakkelijk de vergelijking kan doorstaan met wat andere landen hebben. In bijzonderheden kan hier natuurlijk niet getreden worden, dit

1) Mededeeling gedaan op het Eerste Wetenschappelijk Vlaamsch Congres voor Boek- en Bibliotheekwezen, gehouden te Antwerpen 25-28 April 1930.

gaat buiten het kader van een congresbijdrage. De bibliografie van het drukwezen in België, die we in voorbereiding hebben, zal dit alles aandikken en nog beter de gapende leemten doen inzien, die de aandacht der geschiedvorschers van het boek hier te lande en in Nederland waardig zijn.

Bronnen.

Voor den incunabeltijd en den postincunabeltijd zijn we aangewezen op gemeengoed en voor Nederland en voor België. De Nederlanden vormen voor wat de drukkunst betreft gedurende de eerste honderd jaar na hare toepassing alhier een geografisch geheel.

Voor de tijdspanne 1472-1500 mogen we eerst verwijzen naar het bronnenwerk van Campbell[1)] met zijne vier supplementen, nog volledigd door den Engelschman Proctor[2)] en den Duitscher Voullième[3)], naar dit van Holtrop[4)], Bradshaw[5)] Conway[6)] Kronenberg[7)] e.a., dat ons toegelaten heeft voor de Commissie

1) *Campbell* (M.F.A.G.). Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle. La Haye, 1874. 8°. - 1er Supplément. Ibid., 1878. - 2^{d} Supplément. Ibid., 1884. - 3e Supplément. Ibid., 1889. - 4e Supplément. Ibid., 1890.
2) *[Proctor* (R.)*]*. Tracts on early printing. III. Additions to Campbell's Annales de la typographie néerlandaise au 15e siècle. London, 1897, 8°. - *Polain* (L.). Notes sur le supplément de Proctor aux Annales de Campbell. In: Rev. des Bibl. 7, 1897, blz. 38-45.
3) *Voullième* (E.). Unbeschriebene niederländische Inkunabeln der Berliner Königlichen Bibliothek. Ein VI. Supplement zu Campbells Annales de la typographie néerlandaise. In: Zentralbl. für Bibliothekswesen, XXI, 1904, blz. 439-450.
4) *Holtrop* (J.W.). Monumens typographiques des Pays-Bas du XVe siècle. Collection de fac-similé d'après les originaux conservés à la Bibliothèque royale à La Haye et ailleurs. La Haye, 1857. fol.
5) *Bradshaw* (H.). A classified Index of the XV. Century Books in the Meyer Collection sold at Ghent. November 1869. In: Bradshaw (H.). Collected Papers. Cambridge, 1889. 8°. - id. List of the founds of type and woodcut devices used by printers in Holland in the XV. Century. Ibid.
6) *Conway* (W.M.). The woodcutters of the Netherlands in the XV, Century. Cambridge, 1884. 8°.
7) *Kronenberg* (M.E.). Catalogus van de incunabelen in de Athenaeumbibliotheek te Deventer. Deventer, 1917. 8° en ook R. *Pennink.* Museum Meermanno-Westreenianum. Catalogus van de incunabelen. II. Nederland, België, Duitschland, enz. Den Haag, 1920. (Bijlage bij de Verslagen omtrent 's Rijks Verzamelingen van Geschiedenis en Kunst).

van den Gesamtkatalog der Wiegendrucke te verschijnen met een bijna volledig materiaal.

Voor de periode 1501-1540, wat we heeten den *postincunabeltijd,* staat ons als bron ten dienste het prachtig benedictijnerwerk van W. Nijhoff en M.E. Kronenberg[1)], dat getuigt van noeste vlijt en groote wetenschappelijke onderlegging, en een voorbeeld uitmaakt van wetenschappelijke methode.

De Nederlanden kunnen er op bogen dat zij het eerste land zijn, waar de studie der postincunabelen zulke groote vlucht heeft genomen.

Het is de voortzetting voor de 40 eerste jaren der 16e eeuw van het werk van Campbell. Moeilijk, zeer moeilijk werk, wanneer men in acht neemt dat een zeker aantal van deze jaren gepaard gaan met het begin der godsdienstige twisten in onze landen en men ook ijverig van de opkomende pers gebruik heeft gemaakt om allerlei boekjes en pamfletten te drukken die de nieuwe theorieën verkondigden, boekjes en pamfletten des te moeilijker te vinden op onze dagen, daar ze door de overheid als subversief opgezocht werden, en dan ook in vele gevallen de bijna gansche oplaag vernield is geworden.

Verder dient ook in aanmerking genomen dat deze werkjes in 't algemeen van klein formaat en kleinen omvang waren, wat hun verdwijnen in de hand werkte.

Hier en daar zijn er gelukkiglijk exemplaren door de mazen van het net geslibberd, en juist het opzoeken dezer heeft aan den heer Nijhoff en aan Juffrouw Kronenberg zoo oneindig veel tijd en inspanning gekost, en vraagt nog immer al hunne aandacht. Het kommentaar, die de bijgevoegde lijsten[2)] voorafgaat, geeft duidelijk de maat van al de wederwaardigheden en moeilijkheden, waarmede de opzoekingen naar zestiendeeuwsche boekwerken gepaard gingen, die ieder ander dan beide geleerden reeds lang had doen afschrikken, en aan het standaardwerk, door hen opgericht, nog oneindig meer waarde geeft.

In het zwaar deel, dat tot nogtoe verscheen, zijn 2221 boeken beschreven. Naar de aanwijzingen van Juffrouw Kronenberg zelf

1) *Nijhoff (W.) en Kronenberg* (M.E.) Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540. 's Gravenhage, 1923, 8o.
2) Zie Het Boek. Den Haag, 1925, blz. 17-19., 1927, blz. 49-52 alsook 1930 blz. 183-186.

in de door haar uitgegeven Aanvullingen[1)] verstrekt, zijn haar buitendien de titels van omtrent 1800 andere Nederlandsche drukken uit hetzelfde tijdvak bekend. 1379 nieuwe beschrijvingen zullen het voorwerp uitmaken van het eerste bijvoegsel.

Het gaat niet op het werk van Nijhoff-Kronenberg te vermelden, zonder ook het prachtig nevenwerk te vernoemen: L'Art typographique dans les Pays-Bas[2)] dat de natuurlijke volledigiing is van het eerste, door zijn oneindig talrijke en kostbare reproducties, die een arbeidsmateriaal van eerste gehalte uitmaken.

Zeker kan hier of daar aan de geleerde beschrijvers van de Nederlandsche Bibliografie 1500-1540 nog wel een druk ontsnapt zijn: we gelooven echter dat ze weinig in aantal zijn. Dit vermindert de waarde van het werk in niets. Zij die aan bibliografie doen, weten dat Supplementen en Complementen voor werken van dien aard immer voorkomen en dat onvolledigheid een factor is, waarmede elke bibliograaf dient af te rekenen.

Het ligt in onze bedoeling niet de Bibliotheca Belgica[3)] onverdiende kritiek toe te werpen. Doch voor wat de geschiedenis der drukkunst betreft, kan het werk van Vander Haeghen en zijne medewerkers minder diensten bewijzen. Alleen zijne *Marques typographiques*[4)] zijn van groot nut. Want, met al de werkkracht die

1) *Kronenberg* (M.E.). Eerste aanvulling op de Nederlandsche Bibliographie van 1500-1540. In: Het Boek, 1925, blz. 17-48. - Tweede aanvulling. Ibid. 1927, blz. 49-74. - Derde aanvulling. Ibid. 1930, blz. 183-208.
2) *Nijhoff* (W.). L'Art typographique dans les Pays-Bas pendant les années 1500 à 1540. Reproduction en fac-similé des caractères typographiques, marques d'imprimeurs, gravures sur bois et autres ornements employés pendant cette période. t. I. Les Pays-Bas Septentrionaux. t. II. Les Pays-Bas Méridionaux. La Haye, 1926. fol.
3) *Bibliotheca belgica.* Bibliographie générale des Pays-Bas, par le bibliothécaire en chef et les conservateurs de la bibliothèque de l'Université de Gand. Gand, 1878 en volg. 2 volledige reeksen van 26 deelen ieder + de index verschenen tot nogtoe. De derde reeks is begonnen sinds 1927.
4) *Bibliotheca belgica.* Marques typographiques des imprimeurs et libraires qui ont exercé dans les Pays-Bas, et marques typographiques des imprimeurs et libraires belges établis à l'étranger. Gand, 1893, 8°.
Voor de drukkersmerken zie ook: *Havre* (G. van). Marques typographiques des imprimeurs et libraires anversois. Anvers, 1883-84. (Uitg. der Antwerpsche Bibliophielen n° 13-14). - *de la Montagne* (V.). Merken van Antwerpsche drukkers en boekverkoopers. In: Tijdschr. v. Boek- en Bibliotheekw. 1905, blz. 250-260; 1907, blz. 64-72, 270-274. - *Delen* (A.J.J.). Antwerpsche drukkersmerken. In: De Gulden Passer, 1923, blz. 64-73.

Vander Haeghen en zijne assistenten kenmerkte, was het eene utopie al de boeken in de Nederlanden verschenen, of door schrijvers van Nederlandschen of Belgischen oorsprong zelfs buiten onze grenzen uitgegeven tot ± 1800 te willen beschrijven. Het is eene vingerwijzing voor hen die zich aan eene al te grootscheepsche onderneming willen wagen.

Bij gebrek aan algemeene bibliografies, moeten we ons behelpen met regionale en plaatselijke, voor wat betreft de perioden gaande van 1540 tot op het midden der vorige eeuw.

Gent[1)] en Mons[2)] deelen de eer de eerste Belgische steden geweest te zijn die een lokale bibliografie bezitten. Vander Haeghen en Rousselle's werken gingen beiden onder de pers in 1858. Eene vlaamsche en eene waalsche stad vonden beiden hun bibliograaf.

Eens het voorbeeld daar, was het zeker dat de werklust van andere bibliografen en bibliofielen zou geprikkeld worden. En zoo zien we beurtelings verschijnen de werken van:

D.J. Vander Meersch over Audenaarde[3)];

X. de Theux over Luik[4)];

A. Diegerick over Yper.[5)];

E. Desmazières over Doornik[6)];

F.D. Doyen over Namen en het oude graafschap van dien naam[7)];

1) *Vander Haeghen* (F.) Bibliographie gantoise. Recherches sur la vie et les travaux des imprimeurs de Gand (1483-1850). Gand, 1858-1869. 8°, 7 deelen.
2) *Rousselle* (H.). Bibliographie montoise. Annales de l'imprimerie à Mons depuis 1580 jusqu'à nos jours. Mons-Bruxelles, 1858. 8°. - Bijvoegsels werden gegeven door M.A. Marsigny en L. Devillers in: Mémoires et Publications de la Société des Sciences, des Arts et des Lettres du Hainaut. 2e Série, d. 10, blz. 149-150. 3e Série, d. 3, blz. 385-434; d. 4, blz. 499-580; d. 5, blz. 345-391; d. 7, blz. 333-338.
3) *Van der Meersch* (D.J.). Audenaerdsche Drukpers 1479-1830. Audenaerde, 1864. 8°.
4) *de Theux* (X.). Bibliographie liégeoise contenant 1) les livres imprimés à Liége depuis le 16e siècle jusqu'à nos jours. 2) les ouvrages publiés en Belgique et à l'étranger concernant l'histoire de l'ancienne principauté de Liége et de la province actuelle du même nom. Bruxelles, 1867. 8°, 2 deelen. - 2e uitgave: Bruges, 1885. 4°.
5) *Diegerick* (A.). Essai de bibliographie yproise. Etude sur les imprimeurs yprois. Ypres, 1873-1881. 8°.
6) *Desmazières* (E.). Bibliographie tournaisienne. Tournai, 1882. 8°.
7) *Doyen* (F.D.). Bibliographie namuroise. Namur, 1887-1902. 8°, 3 deelen.

J. Broeckaert over Dendermonde[1];
H. Cordemans-De Bruyne over Mechelen, dat echter onvoltooid bleef[2];
Th. Goffin over Lier[3].

Verscheidene dezer geven ook een overzicht van de geschiedenis der typographie in de localiteit die zij behandelen en biografische nota's nopens hunne drukkers ontbreken niet. De drukkersmerken zijn in 't algemeen ook niet vergeten[4].

We stellen dus vast dat zes Vlaamsche steden hunne bibliografie alvast tot in het midden der 19e eeuw hebben, alsook vier Waalsche. Voor wat de belangrijkheid van hun drukwezen aangaat, zijn het localiteiten van tweeden en derden rang. Daar tegenover staat dat steden van eersten rang lijk Antwerpen en Leuven, van tweeden rang lijk Brussel en Brugge, nog zelfs op geen gedeeltelijke bibliografieën kunnen wijzen. Die leemte dient aangestipt.

Algemeene werken.

Toen J.B. Vincent zijn ‘Essai sur l'histoire de l'Imprimerie en Belgique’[5] samenstelde, verontschuldigde hij zich, en met reden, geen volledige geschiedenis der drukkunst in ons land te kunnen geven. Zijn doel was alleen ‘de faire un simple exposé de la marche ascendante et descendante de cet art depuis son introduction dans notre pays jusqu'à la fin du siècle dernier’.

1) *Broeckaert* (J.), Dendermondsche Drukpers. Dendermonde, 1890. 8o. 1e Bijvoegsel (1894) en 2e bijvoegsel (1898) door den zelfden, 3e bijvoegsel door G. van Wesemael. (1910).
2) *Cordemans-De Bruyne* (H.). Bibliographie malinoise. Histoire de l'art typographique à Malines et bibliographie raisonnée de ses productions. Malines, 1895. In: Bulletin du Cercle archéologique de Malines, 1895, blz. 1-111.
3) *Goffin* (Th.). Recherches sur les origines de l'imprimerie à Lierre. In: Revue des bibliothèques et archives de Belgique 1907, blz. 11-21, 117-137, 238-244, 342-358; 1908, blz. 41-56, 162-178, 263-269, 338-346, 464-481.
4) *Weber.* Essai de bibliographie verviétoise, Verviers, 1893-1912. 8o, 5 deelen kan moeilijk doorgaan als een bron voor de geschiedenis der Verviersche typographie. 't Is eerder eene bio-bibliographie voor deze stad, met geschiedkundigen grondslag.
5) *Vincent* (J.B.). Essai sur l'histoire de l'imprimerie en Belgique depuis le XVe jusqu'à la fin du 18e siècle. In: Bulletin du Bibliophile belge. 2e série d. 6, blz. 153-175; d. 7, blz. 97-139; d. 8, blz. 225-236; d. 9, blz. 229-255. - Onder boekvorm en vermeerderd uitgegeven: Bruxelles, 1867. 8o.

En misschien wel waren de bijdragen over de drukkersgeschiedenis sinds 1845 in ‘Le Bibliophile belge’ verschenen daar niet vreemd aan. Waarschijnlijk dacht J.B. Vincent, dat de voorbereidende studie genoegzaam gevorderd was om in groote trekken zijn ‘Essai’ te borstelen, of liever om eene lijst op te maken van de aan hem bekende drukkers, waarvan hij zekere drukwerken kende, en die hij de moeite waard achtte om voor te komen in zijn opstel. De weinige biografische nota's, die in zijn bezit waren, heeft hij er dan ook ingewerkt. J.B. Vincent was een proeflezer, geen historicus. Hij heeft even geschetst, zonder zich veel te bekommeren om de vergissingen en de leemten die in zijn werk voorkwamen. Dit wordt nu niet meer geraadpleegd.

Veel is er ook niet te zeggen over het werk van Ch. Ruelens[1] als onderdeel van Patria belgica uitgegeven. Het houdt zich meer bezig met den gedachtenstroom die de bij ons gedrukte werken kenmerkt. Ruelens heeft het vooral op den inhoud der gedrukte werken in verband met de beschavingsgeschiedenis en den invloed door bestaande politieke en intellectueele toestanden op het boek uitgeoefend. Zijn betoog is zeker niet van vooroordeelen vrij te pleiten.

Omtrent eene halve eeuw later in 1922, vatte het Musée du Livre te Brussel, het denkbeeld op eene nieuwe ‘Histoire du Livre et de l'Imprimerie en Belgique, des origines à nos jours’[2] uit te geven.

De vraag is of dit nieuw werk wetenschappelijk opgevat is, en of het in zijn geheel aan de beschouwingen van een wetenschappelijke kritiek weerstaat. Principiëel vormt het een stel conferenties gegeven in het Musée du Livre door gezaghebbende kenners van het drukwezen in België en zijne geschiedenis. Deze conferenties houden een logisch verband met elkander, zonder evenwel alle onderdeelen van de boekdrukgeschiedenis in België te behandelen. Herzien en uitgebreid, zijn ze gedrukt geworden, bijna zonder

1) *Ruelens* (Ch.). Histoire de l'imprimerie et des livres [en Belgique] in: Patria Belgica, publié sous la direction de Eugène van Bemmel. IIIe Partie: Belgique morale et intellectuelle, blz. 313-356. Bruxelles, 1875. 8°.

2) *Histoire du Livre et de l'Imprimerie en Belgique des origines à nos jours.* Bruxelles, 1922-23, en volg. Tot nogtoe zagen het daglicht deelen: 1, 3, 4, 5. Volgens inlichtingen verstrekt in het Bulletin door het Musée uitgegeven zal het 2e deel nog dit jaar verschijnen. Misschien zullen er nog wel een paar deelen bijkomen voor de 18e en 19e eeuwen.

wetenschappelijk apparaat, met schaarse referenties en bibliografie [deel 5 doet zich onder dit opzicht beter voor], maar opgeluisterd door een aantal in 't algemeen goed gekozen afbeeldingen.

Het getuigt natuurlijk van goede methode, elk onderdeel afzonderlijk te doen behandelen door daartoe bevoegde specialisten. Maar men heeft aan deze de noodige ruimte en bewegingsvrijheid niet gegeven die de eerste vereischten zijn om van het geheel een degelijk iets te maken.

Zeker brengen deelen als dat van de Heeren Sabbe over Antwerpen, A. Vincent over Brussel, Brassine over Luik, Bergmans over den muziekdruk aardige gegevens bij. Maar juist daarom betreuren we de afwezigheid van de documenten waarop deze gesteund worden. Alle kontrool is vrijwel onmogelijk.

De publicatie van deze documenten zou ons toegelaten hebben de drukkersgeschiedenis van België onder zijne verscheidene oogpunten te bestudeeren. En zekere zijden die de schrijvers nu in het donker moesten laten bij gebrek aan plaatsruimte, o.m. de sociaal-economische zijde, zouden misschien door dit materiaal niet onaardig toegelicht worden.

De algemeene titel die op titelblad en omslag prijkt, schijnt ons dan ook niet overeen te stemmen met het werkelijk wezen van het werk. Het opschrift: Conférences sur l'histoire du livre, enz. zou zeker beter voldoening gegeven hebben.

Monografieën.

De algemeene werken laten ons dus niet toe een volledige kijk te hebben op de evolutie van den boekdruk in onze landen gedurende de verloopen eeuwen. Eene synthese vereischt als voorafgaande arbeid een aantal analytische werken, die elke kwestie afzonderlijk, naar alle zijden toe bestudeeren. Bezitten we deze bijzondere studies? Zijn zij talrijk en ineenschakelend genoeg om een harmonisch geheel te vormen dat als basis voor de gewenschte synthese kan dienen.

De 15^{e} en de eerste helft der 16^{e} eeuw kennen we betrekkelijk wel. Maar voor de volgende jaren doet de toestand zich anders voor. Deze is echter niet eigen aan ons land; voor de aangrenzende landen is hij juist dezelfde.

Het is een gekend feit voor hen die de geschiedenis der boekdrukkunst beoefenen, dat van de tweede helft der 16e eeuw af men slechts verspreide gegevens vindt, maar geen volledig overzicht. Over latere drukkers en drukwerken heeft men nog minder, tot dat voor de tegenwoordige tijden den bibliograaf weder ruimere bronnen voorliggen. Net lijk elders hebben bij ons de oudste perioden en de moderne tijd de aandacht gevestigd, - zij het dan ook om redenen van verschillenden aard, - wat daartusschen ligt veel minder.

Maar zelfs bij de studie der eerste typografische voortbrengselen zijn er een aantal kwesties die tot nogtoe onopgelost zijn. Een enkel voorbeeld willen we wet aanhalen. Is de kwestie Jan van Westfalen - Diederik Martens dan al in 't reine getrokken? Na het betoog van den heer A. Vincent in de 'Histoire du livre' waarvan we spraken[1)], wiens overtuiging we ten andere deelen, is het werk van Van Iseghem[2)] voor eene flinke herziening vatbaar. Wie is de scherpziende technicus die ons het definitieve over onzen eersten drukker brengen zal?

Dat vele zaken nooit in 't klare zullen getrokken worden, lijdt geen twijfel. Vele details - en bijkwesties zullen ons immer ontsnappen. De oplossing er van is niet altijd noodig om tot een algemeen inzicht te komen. Zoo heeft er ook de heer L. Polain over gedacht. Hij, die een uitstekende kenner is van ons eerste drukwezen, is van meening dat de kennis van onze 15e eeuw genoegzaam gevorderd is om hem toe te laten een overzicht te geven van Antwerpen's voorrang in de drukkunst der Nederlanden vóór 1500[3)]. Zijne belangwekkende, goed gedocumenteerde studie brengt eene 'mise au point' van het artikel van A. Vincent, waarover we het hooger hadden.

1) *Vincent (A.)*. Les origines de l'imprimerie en Belgique. In: Histoire du livre et de l'imprimerie en Belgique. Bruxelles, 1924, 4o. 1e partie.
2) *Iseghem* (A.F. van). Biographie de Thierry Martens d'Alost, premier imprimeur de la Belgique. Nouvelle édition, précédée d'une cantate pour l'inauguration de la statue de Martens par E(dm.). Speelman. Alost, 1856. 12o. - Id. Biographie de Thierry Martens d'Alost, premier imprimeur de la Belgique, suivi de la bibliographie de ses éditions. Malines, 1852. 8o. - Id. Supplément contenant les nouveaux renseignements recueillis par l'auteur (1854-1866). Bruxelles, 1866. 8o.
3) *L. Polain*. La situation d'Anvers dans l'imprimerie des Pays-Bas au XVe siècle. In: De Gulden Passer, 1927. blz. 235-249.

Met Polain's studie vermelden we ook de artikels van de hand van Pater Kruitwagen[1)], die wel kan aanzien worden als de beste incunabelvorscher van de Nederlanden, en evenals Polain zich bijzonder toegelegd heeft op de bestudeering onzer 15e eeuw.

Gelijk we hooger zegden is de rol die Dirk Martens bij de invoering der drukkunst in de Nederlanden gespeeld heeft nog niet zeer duidelijk. De verscheidene studies die over hem handelen, aanzien hem tot nogtoe als onzen eersten drukker, en als dusdanig heeft hij het onderwerp uitgemaakt van verscheidene geleerde bijdragen[2)].

Enkele drukkers uit de 15e eeuw hebben aan de bibliografen en historici belangrijk genoeg geschenen om er zich speciaal mede bezig te houden.

De cosmopolitische stelling van Antwerpen, die zich reeds van in de tweede helft der 15e eeuw afteekende en weldra deze van Brugge in de schaduw zou stellen, is zeker de oorzaak van het overwicht dat Antwerpen's drukwezen in de Nederlanden zou nemen. Het is dan ook niet te verwonderen dat onder de drukkers der 15e eeuw, vooral typographici, te Antwerpen werkzaam, de aandacht vestigden van de navorschers.

1) Voor de bijdragen van Pater Kruitwagen zie verder blz. 11.

2) Buiten de werken van A.F. van Iseghem, hooger aangeduid, zullen we opsommen: *B****. Description de trois impressions de Thierry Martens. In: Bull. du bibl. belge, 1861, blz. 57-58, 245-246. - *Bergmans* (P.). Thierry Martens. In: Biographie nationale. D. XIII, kol. 879-893. - Id. Thierry Martens In: Revue des Bibliothèques, 1895, blz. 201-213. - *Boghaert-Vaché* (A.). [Le séjour de Thierry Martens en Espagne.] In: Revue des bibl. et arch. de Belgique, 1908, blz. 380-383. - *de B* (*rou*). Rectification bibliographique. In: Bull. du bibl. belge, 1858, blz. 345-347. - *de Gand* (J.). Recherches historiques et critiques sur la vie et les éditions de Thierry Martens. Alost, 1845. 8o. - *F.V.H.* Une édition de Th. Martens non décrite. In: Annales du bibliophile belge et hollandais, 1865, blz. 103-104. - *Hoc* (M.). Un recueil de tarifs monétaires imprimé par Thierry Martens en 1502. In: De Gulden Passer, 1925, blz. 220-224. - *Hoffmann* (F.L.). et *F. vander Haeghen.* Description de deux impressions de Thierry Martens. In: Bull. du bibl. belge, 1861, blz. 126-128. - *Holtrop* (J.W.). Thierry Martens d'Alost. Etude bibliographique. La Haye, 1867. 8o. - *Kronenberg* (M.E.). Een niet - beschreven incunabel van Theodoricus Martens te Aalst (1491). In: Het Boek, 1924, blz. 135-137. - *P(etit)* (J.). Le plus ancien decret royal sur l'imprimerie ou Thierry Martens en Espagne. In: Annales du bibl. belge, 1881, blz. 59-61.

Zoo hadden het over Geraard Leeu: P. Bergmans, Boekenoogen, Campbell, P.C. Vander Meersch, L. Polain, Ch. Ruelens en bijzonder B. Kruitwagen[1)]; over Godfried Bac of Back: Edm. De Busscher, Campbell, J. Cools, J. Collyn, M.E. Kronenberg, P.C. Vander Meersch[2)], terwijl Pater Kruitwagen een belangwekkende studie uitgaf over Henric Pieterssoen die Lettersnider[3)].

In de 16e eeuw viert ons drukwezen, vooral te Antwerpen, hoogtij. De vooraanstaande plaats die Antwerpen reeds innam in de 15e eeuw, blijft het behouden, en het neemt zulke voorsprong dat het meer drukwerken voortbrengt dan al de andere steden in de Nederlanden te samen.

Een goed overzicht voor Antwerpen hebben we van de hand

1) *Bergmans* (P.). [Notice biographique]. In: Biographie nationale, D. XI, Kol. 642-645. - *Boekenoogen* (G.J.). Een boekverkoopersprospectus van Geeraart Leeu te Antwerpen (anno 1491) In: Tijdschr. v. Boek en Biblw. 1905, blz. 190-192. - *Campbell* (M.F.A.G.). Additions à la liste des ouvrages imprimés par Geraert Leeu, à Gouda et à Anvers au quinzième siècle. In: Le Bibliophile belge, VI, 1849, blz. 29-45. - *Hoffmann* (Fl.). Trois éditions de Gérard Leeu, d'Anvers. In: Bulletin du bibl. belge, 1859, blz. 183-184. - *Kruitwagen* (B.) Nederlandsche incunabelen met Duitschen tekst. In: Het Boek, 1916, blz. 292-294. - Id. Het Horarium van Gerard Leeu. Antwerpen, 1489, 27 Juli. In: Het Boek, 1913, blz. 1-20, 209-218, 246-254. - Id. Het Breviarium Windeshemense. Antwerpen, Gerard Leeu, 1488, 15 october. In: Het Boek, 1914, blz. 192-202. - *Van der Meersch* (P.C.). Gérard Leeu, imprimeur à Gouda et à Anvers de 1477 à 1493. In: Le Bibliophile Belge, 1846, blz. 407, 455-462; 1847 blz. 249-286, 306. - *Polain* (M.L.). Le Débat de félicité par Charles Soillot. (Edition sans indications typographiques). In: De Gulden Passer, 1926, blz. 49-74. - *Ruelens* (Ch.). La mort de Gérard Leeu. In: Annales du bibliophile belge et hollandais, 1864, blz. 5-7.

2) *Busscher* (Edm. D.). Godefroid Bac. [Notice.] In Biographie nationale, D.I. Kol. 599-602. - *Campbell* (M.F.A.G.). Godefredus Back, imprimeur à Anvers, de 1494 à 1511. In: Le Bibliophile belge, 1846, blz. 55-62. - *Cools* (J.). Godevaert Bac. In: De Gulden Passer, 1923, blz. 173-181. - *Kronenberg.* (M.E.). Op het grensgebied van incunabelen en postincunabelen. In: Het Boek, 1929, blz. 1-7. - *Vander Meersch* (P.C.). Godefredus Bac, imprimeur à Anvers de 1494-1511. In: Le Bibliophile belge, 1845, blz. 236-249. - *Collijn* (I.). Om nägra sällsynta tryckta skrifter av Albert Krantz i Universitetsbiblioteket i Prag. In: I. Collyn. Spridda studier i 1500 - talets boktryckerihistoria. Uppsala, 1925. 8o. 4e artikel.

3) *Kruitwagen* (B.). De incunabeldrukker en lettersteker Henric Pieterssoen die Lettersnider van Rotterdamme (c. 1470-1500.) In: Rotterdamsch Jaarboekje, 1919, blz. 3-38. - Eene tweede vermeerderde uitgave verscheen in het tijdschrift De Gulden Passer, 1923, blz. 5-43.

van Prof. Sabbe.[1)] Het laat ons toe een algemeen denkbeeld te vormen van de belangrijkheid van Antwerpen's drukkers in de 16e eeuw, maar het is niet uitgebreid genoeg om ons al de inlichtingen te verschaffen, die we er in wenschen te vinden. Misschien wel bezorgt ons eensdaags Prof. Sabbe dit 'travail d'ensemble'.

Voor elke drukker afzonderlijk kunnen we gegevens vinden in het werk van Olthof, uitgegeven in Publicatiën der Maatschappij van Antwerpsche Bibliofielen[2)]. Vooral de Liggeren van de St. Lucasgilde te Antwerpen hebben als grondslag gediend voor dit werk dat opgesteld is onder den vorm van biografisch woordenboek. Van volledigheid kan dan ook geen spraak zijn: sinds het verschijnen van dit boek, heeft men zooveel nieuwe aanduidingen, dat men gemakkelijk een nieuwe Olthof zou kunnen uitgeven.

Als speciale opstellen hebben we eerst en vooral te vermelden, de vrij talrijke en belangrijke artikels van Juffrouw Kronenberg[3)]. Rahlenbeck,[4)]. P. Verheyden[5)], e.a. die vooral betrekking

1) *Sabbe* (M.). La typographie anversoise au XVIe siècle. In: Histoire du livre et de l'imprimerie en Belgique. IIIe partie: le XVIe siècle.
Ook te vermelden zijn de 2 volgende artikels, die om zoo te zeggen de basis geweest zijn van Prof. Sabbe's werk hier genoemd: De drukkunst te Antwerpen voor en naast Christoffel Plantyn. In: Uit het Plantynsche huis, Antwerpen, 1924, 4o blz. 24-31. - Antwerpen's boekenmarkt ten tyde van Keizer Karel. Ibid. blz. 148-175.

2) *Olthoff* (F.). De boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Antwerpen, sedert de uitvinding der boekdrukkunst tot op onze dagen, alfabetisch gerangschikt en van geschiedkundige aanteekeningen voorzien, opgeluisterd door een aantal portretten en drukkersmerken. Antwerpen, 1891. 4o (Uitgave der Antw. bibliophielen).

3) *Kronenberg* (M.E.). Uit het bedrijf der Antwerpsche drukkers in het begin van de 16e eeuw. In: De Gulden Passer, 1926, blz. 99-115. - *Id.* Notes on english Printing in the Low Countries (early sixteenth Century). In: Transactions of the Bibliographical Society, 1929. - *Id.* Bibliographisch onkruid. In: Het Boek, 1922, blz. 251-256, 367-372; 1923, blz. 101-106; 1924, blz. 137-141. - *Id.* Vervolging van kettersche boeken in de Nederlanden. Ibid. 1927, blz. 162-190.

4) *Rahlenbeck* (Ch.). Notes sur les auteurs, les imprimeurs et les distributeurs de pamphlets politiques et religieux du 16e siècle. In: Bull. du bibl. belge, 1859, blz. 361-372; 1860, blz. 25-39, 1862, blz. 99-109.

5) *Verheyden* (P.). Drukkersoctrooien in de 16e eeuw. In: Tijdschr. v. boek- en biblw. 1910, blz. 203-226, 269-278. - *Wouters* (A.). Documents pour servir à l'histoire de l'imprimerie dans l'ancien Brabant. In: Bull. du bibl. belge, 1856, blz. 73-84. - *Génard* (P.). Bijdragen tot de geschiedenis der boekdrukkunst in Antwerpen. In: Bull. Antw. bibl., I, blz. 107-124. - *Soutendam* (J.). Duitsche boeken in Antwerpen gedrukt in 1520-26. In: Bibliographia adversaria, 1878, blz. 1-15. -

hebben tot Antwerpen, en bijzondere zijden van het drukwezen - vooral van het Antwerpsch - behandeld hebben.

Een gansche reeks drukkers heeft de aandacht gevestigd van een schaar geleerden en boekenkenners. Hierbij laten we de voornaamste opstellen volgen:

Over Adriaan van Bergen werd geschreven door M.E. Kronenberg[1];

Arnold Birckman door J. Cools[2];

de Van Bombergen door De Decker, Freimann, F. van Ortroy, alsook H. van Bombergen[3];

Simon Cock door J. Cools, J. Grietens, M. Hoc[4];

Egidius Coppens door E. Gachet en A. de Reume[5];

Jan van Doesborch door P. Bergmans, M.E. Kronenberg, J. Proctor, H.J.A. Ruys, W. de Vreese[6];

1) *Kronenberg* (M.E.). De drukker-martelaar Adriaen van Berghen († 1542). In: Het Boek, 1927, blz. 1-8.
2) *Cools* (J.). Arnold Birckman, 1529-1542. In: De Gulden Passer, 1924, blz. 71-82.
3) *Decker* (A. De). Eenige Antwerpsche drukkers in den vreemde. Bio-bibliographische schetsen. Bull. Antw. bibl. 1881. 8°, blz. 142-144. - *Freimann* (A.). Daniel Bomberg und seine hebraïsche Druckerei in Venedig. In: Zeitschr. für hebraeische Bibliogr. Frankfurt, 1906, D. 10, blz. 32-36, 79-88. - *Ortroy* (F. van). Les van Bomberghen d'Anvers, imprimeurs, libraires, éditeurs. In: De Gulden Passer, 1924 blz. 131-144. - *Bomberghen* (Henri van). Généalogie de la famille van Bomberghen. Bruxelles, 1914. 8°.
4) *Cools* (Jan). Simon Cock (1481-1562). In: De Gulden Passer, 1925, blz. 22-31. - *Grietens* (J.). Een 'Antigone' van Cornelis van Ghistele. In: Tijdschr. voor Boek- en Biblw. 1908, blz. 69-71. - *Hoc* (M.). Simon Cock et l'ordonnance monétaire du 11 juillet 1548. In: De Gulden Passer, 1927, blz. 75-78.
5) *Gachet* (Em.). Quelques imprimeurs anversois en 1567. Lettre de Marguerite de Parme touchant leur arrestation. In: Le Bibliophile belge, 1845, blz. 249-254. - *Reume* (A. De). Egidius Copenius, imprimeur à Anvers, 1544. In: Le Bibliophile belge, 1848, blz. 441-443.
6) *Bergmans* (P.). Jean van Doesborgh. In: Biographie nationale. D. XI, kol. 642-645. - Id. Jean van Doesborgh, imprimeur anversois du commencement du XVI*e* siècle. In: P. Bergmans. Analectes Belgiques. Gand, 1896. blz. 206-223. - *Kronenberg* (M.E.). Van den ghedinghe tusschen eenen coopman ende eenen 10de. (Antwerpen, Jan van Doesborch, c. 1515?). In: Het Boek, 1923, blz. 1-14. - Id. De houtsneden in Mariken van Nieumeghen en het Engelsche volksboek. In: Het Boek, 1929, blz. 177-186. - Id. Het mirakelspel van Mariken van Nieumeghen en het Engelsche volksnoek. In: Nieuwe Taalgids, 1929, 1e afl. - *Proctor* (R.). Jan van Doesborgh, printer at Antwerp. London, 1894. 8°. (Illustrated Monographs by the Bibliographical Society. II.) - *Ruys* (H.J.A.). De eerste druk der Divisiekroniek en de oudste Hollandsche wereldkaart. In: Het Boek, 1915, blz. 161-168. - *Vreese* (W. de). De dateering van Jan van Doesborgh's 'Refereynen'. Ibid. 1926, blz. 310-312.

Henric Eckert van Homberch door J.A. Goris. J.H. Noens, R. Pennink[1];
Jan de Gheet door C.P. Burger, P. Verheyden[2];
Van Ghelen door C.P. Burger. J.I. Doedes, F. Kossmann, de Reiffenberg, Vorsterman van Oyen[3];
Antonius Goinus door C.P. Burger en P. Verheyden[4];
Godfried van der Haeghen door Bradshaw[5];
Jan van Hoochstraten door I. Collyn, M.E. Kronenberg[6];
Michel Hillen van Hoochstraeten door de Backer en

1) *Goris* (J.A.). Wellevendheid aan tafel in de XVe eeuw. In: De Gulden Passer, 1927, blz. 32-43. - *Noens* (Jos. H.). Contribution à l'étude de la gravure sur bois dans les Pays-Bas. Les planches du Passionael d'Henri Eckert van Homberch. (Anvers, 1505). In: De Gulden Passer, 1928, blz. 1-53. - *Pennink* (R.). Korte notities bij enkele oude boekjes van de Koninklijke Bibliotheek. In: Het Boek, 1930, blz. 177-182.
2) *Burger* (C.P.). Lofzangen en prenten ter verheerlijking van Keizer Maxmiiaan. In: Het Boek, 1928, blz. 23-48. - *Id.* Nog eene correctie in de Ode op Maximiliaan. Ibid. 1928, blz. 145-146. - *Verheyden* (Pr.). De drukker en de componist van het Maximiliaansboek 1515. In: Antwerpsch Archievenblad, 1928, blz. 268-282.
3) *Burger* (C.P.). Nieuwe zestiende-eeuwsche vondsten. In: Het Boek, 1922, blz. 321-328. - *Doedes* (J.I.). Nieuwe testamenten door de Van Ghelen's te Antwerpen uitgegeven. In: Bibliographia adversaria, 1882, blz. 271-273. *[de Reiffenberg].* Jan van Ghelen, imprimeur ordinaire de Sa Majesté Impériale à Anvers. In: Le Bibliophile belge, 1845. blz. 60-61. - *Kossmann* (F.). Refereynen en liedekens op losse bladen. In: Het Boek, 1926, blz. 49-72. - *Vorsterman van Oyen* (A.A.). Les van Ghelen, imprimeurs. In: Messager Sc. hist. 1883, blz. 16-38.
4) *Burger* (C.P.). De l'introduction pour les enfants. In: Het Boek, 1929, blz. 161-168. - *Id.* Een geleerde schoolmeester en een geleerde boekdrukker. Ibid. 1922, blz. 257-272. - *Id.* Verzen van Antonius Goinus - Ibid. 1923, blz. 217. - *Verheyden* (P.). Te pand gegeven drukkersgrief. In: Tijdschr. v. boek- en biblw. 1910, blz. 130-131.
5) *Bradshaw* (H.). Godfried van der Haeghen. (G. H), the publisher of Tindale's own last edition of the New Testament in 1534-35. In: Bradshaw. Collected Papers. Cambridge, 1889, blz. 354-370.
6) *Kronenberg* (M.E.). De geheimzinnige drukkers Adam Anonymus te Bazel en Hans Luft te Marburg ontmaskerd, (1526-28, 1528-30, 1535.). In: Het Boek, 1919, blz. 241-279. - *Collyn* (I.). Det anonyme Hamburg tryckeriet 1523. In: I. Collyn. Spridda studier i 1500 - talets boktryckerihistoria. Uppsala, 1925, 8° art. n° 3.

vander Haeghen, Demanet, M.E. Kronenberg, M. Sabbe[1)];
Jan d'Ingelsche alias Lettersnijder door M. Hoc. en M.E. Kronenberg[2)];
Marten De Keyser door P. Bergmans, P. De Decker, L. Stainier[3)];
Hans de Laet door Vict. de la Montagne, Fl. van Duyse, P. Verheyden[4)];
Adriaan van Liesfelt door M.E. Kronenberg[5)];
Jacob van Liesfelt, door P. Bergmans, R. van Roosbroeck, P. Verheyden, A. Vincent[6)];
Mark Martens door P. Verheyden, A. Vincent[7)];

1) (*De Backer* (A.) et F. *vander Haeghen*). Michel et Jean Hillenius ou van Hoochstraeten, imprimeurs à Anvers (1511-1546). Enumération de leurs productions typographiques. In: Bull. du bibl. belge, 1863, blz. 155-165, 294-307, 404-417; 1864 blz. 37-48. - Additions et corrections. Ibid. 1864, blz, 274-285, 352-363. - *Demanet* (A.G.). Michel Hillen ou Hillenius. In: Biogr. nation. D. 9. Kol. 377-380. - *Kronenberg.* (M.E.). artikel hierboven voornoemd. - *Sabbe* (M.). Vijf vroeg 16e eeuwsche Zuid-Nederlandsche drukken. In: Het Boek, 1923, blz. 49-56.
2) *Analectes* bibliographiques. In: Le Bibliophile belge, 1875, blz. 262-64. Aanvulling van J. Campbell, ibid. 1876, blz. 87-88, van P. Génard, ibid. blz. 214-15. - *Hoc* (M.). Quatre impressions de Jean d'Ingelsche alias Lettersnijder. In: De Gulden Passer, 1923, blz. 161-168. - Id. Un 'Taeffelken' du Cours des monnaies imprimé par Jean d'Ingelsche, Ibid. 1924, blz. 148-149. - *Kronenberg* (M.E.). Nog twee drukken van Jan d'Ingelsche alias Lettersnijder. Ibid. 1924, blz. 145-147.
3) *Bergmans* (P.). Martin de Keysere. In: Biogr. nation. D.X. Kol. 741-742. - *De Decker* (P.). Imprimeurs anversois au XVIe siècle. In: Le Bibliophile belge, 1845, blz. 387-390. - *Stainier* (L.). Un ancêtre anversois des livres diplomatiques. In: De Gulden Passer, 1924, blz. 59-66.
4) *d(e)l(a) (Montagne)* (Vict.). [Nota nopens Hans De Laet.] In: Tijdschr. v. Boek en Bibliotheekwezen, 1904, blz. 306. - *Duyse* (Fl. Van). Een Antwerpsche muziekdruk van 1563. Ibid. 1908, blz. 197-215. - *Verheyden* (P.). Aanteekeningen omtrent Antwerpsche drukkers. Ibid. 1906, blz. 82-83.
5) *Kronenberg* (M.E.). Twee onbekende incunabelen in 't archief Bergh. In: Het Boek, 1923, blz. 289-297.
6) *Bergmans* (P.). Jacques van Liesfelt. In: Biogr. nation. D. XII, Kol. 121-124. - *Roosbroeck* (R. Van). Een nieuw document over de beginperiode van het lutheranisme te Antwerpen. In: De Gulden Passer. 1927, blz. 267-284. - *Verheyden* (P.). Verhooren van Mark Martens en van Jacob van Liesfelt (1536). In: Tijdschr. voor Boek en Biblw. 1906, blz. 245-261; 1909, blz. 254-255. - *Vincent* (A.). L'interrogatoire de Mark Martens et de Jacques van Liesfelt en 1536. In: Revue des bibl. et des arch. de Belg. 1909, blz. 40-44.
7) Zie opgesomde artikels voor Jacob van Liesfelt.

Etienne Mierdman door J. Frederichs[1)];
Jan Mollijns en Nicolaas Mollijns door C.P. Burger. - Jan Mollijns alleen door W. de Vreese[2)];
Nutius of Nuyts door C.J. Nuyts, Max Rooses[3)];
Nicolaas van Oldenborch door M.E. Kronenberg[4)];
Phalesius door Goovaerts[5)];
Christoffel van Ruremonde door P. Bergmans, M. Kronenberg, Maurin Nahuys, F. van Ortroy[6)];
Jan Severtz door M.E. Kronenberg[7)];
Willem Silvius door J.L. Hoffmann, A. de Reume, S.H. De Roos, J. Vercoullie[8)];
G. Smits door L. Galesloot[9)];

1) *Frederichs* (J.). Etienne Mierdman. In: Biogr. nat. D. XIV. kol. 822-823.
2) *Burger* (C.P.). De drukkers Jan Mollijns en Niclaes Mollijns. In: Het Boek, 1927, blz. 337-341. - *Vreese* (W. De). De drukker Jan Mollijns. - Eene aanvulling. Ibid. 1928, blz. 53-54.
3) *Nuyts* (C.J.). Essai sur l'imprimerie des Nutius. 2e édit. Bruxelles, 1858, 8°. - *Rooses* (M.). Les Nutius. In: Biogr. nation. D. 16. Kol. 11-15.
4) *Kronenberg* (M.E.). Executie te Antwerpen van Niclaes van Oldenborch, drukker. In: Het Boek. 1921, blz. 71-72.
5) *Goovaerts* (A.). Notice biographique et bibliographique sur Pierre Phalèse, imprimeur de musique à Anvers au XVIe siècle, suivie du catalogue chronologique de ses impressions. In: Le Biblioph. belge, 1868, blz. 139-151, 215-237, 292-337. - *Id.* Histoire et bibliographie de la typographie musicale dans les Pays-Bas. In: Mêm. Acad. roy. Belg. 8° t. 29, 1880, blz. 33 36.
6) *Bergmans* (P.). La typographie musicale en Belgique au XVIe siècle. In: Histoire du livre et de l'imprimerie en Belgique. D.V. Bruxelles, 1929, 4°. - *Kronenberg* (M.E.). Fragmenten van twee zestiende-eeuwsche leerboeken. I. Een onbekend Engelsch-Fransch-Nederlandsch boek met tafelmanieren. II. Een onbekende uitgave van Noël van Berlaimont's Vocabulare. In: Het Boek, 1930, blz. 9-13. - *Nahuys* (M.). Bibliographie musicale. In: Annales du bibl. belge. 1881, blz. 90-96. - *Ortroy* (F. Van). Christophe van Remunde. In: Biogr. nation. D. XIX, Kol. 35-40.
7) *Kronenberg* (M.E.). Lotgevallen van Jan Seversz, boekdrukker te Leiden (c. 1502-1524) en te Antwerpen (c. 1527 - c. 1530). In: Het Boek, 1924, blz. 1-38, 142.
8) *Hoffmann* (F.L.). Descriptions exactes d'une publication remarquable et rare de Guillaume Silvius et de deux autres éditions du même imprimeur, conservées dans la Bibliothèque publique de Hambourg. In: Bull. du bibl. belge, 1864, blz. 88-90. - *X.* Quelques notes sur Guillaume Silvius, imprimeur d'Anvers. (1560-1579). Ibid. 1862, blz. 122-159. - *Reume* (A. De). Guillaume Silvius, imprimeur à Anvers, 1562. In: Le Bibliophile belge, 1848, blz. 188. - De Roos (S.H.). Een civilité-druk door Willem Silvius. In: De Gulden Passer, 1924, blz. 67-70. - Vercoullie (J.). Guillaume Silvius. In: Biogr. nat. D. XXII, kol. 512-13.
9) *G[alesloot]* (L.). Admission d'un imprimeur anversois 1572. In: Le Biblioph. belge, 1870, blz. 16-19.

P. van Solt door P. Verheyden[1];
Steels door J.C. Nuyts, P. Verheyden[2];
Tielman Susato door P. Bergmans, Kleerkooper, van Riemsdijk[3];
Ameet Tavernier door C.P. Burger, C. Carton, de Reiffenberg, Sabbe, L. Willems[4];
Trognaesius door F. Donnet[5];
Vorsterman door N. Beets, M.E. Kronenberg, E. Polain[6];

Het is ons doel natuurlijk niet hier een bibliografie op te maken van de studies over het Antwerpsch drukwezen, we bepalen ons tot de voornaamste bijdragen.

Eene speciale melding dienen we wel te maken voor Plantin, de drukkerij Plantin - Moretus en al wat rond de drukkerij staat. De aankoop door de stad Antwerpen van het huis Plantin-Moretus

1) *Verheyden* (P.). Pauwel van Solt, boekdrukker te Antwerpen in 1540-42. In: Tijdschr. v. boek- en biblw. 1908, blz. 274-75.
2) *N(uyts)* (C.J.). Jean Steelsius, libraire anversois (1533-1575). In: Bull. du bibl. belge, 1858, blz. 1-10, 87-102, 199-210, 339-345, 396-401; 1859, blz. 1-8, 65-72, 175-182. - *Verheyden* (P.). Uit het huis van Steelsius. In: Tijdschr. v. boek- en biblw. 1910, blz. 126-129.
3) *Bergmans* (P.). Tielman Susato. In: Biogr. nat. D. XXIV, kol. 279-287. Id. Un imprimeur-musicien Tielman Susato. In: De Gulden Passer, 1923, blz. 45-53. - *Kleerkooper.* Eene zeldzame uitgave der 'Souterliedekens' in het British Museum te London. In: Tijdschr. v. boek- en biblw. 1906, blz. 139-140. - *Riemsdijk* (J.C.M. Van). De twee eerste Musyck-Boekskens van Tielman Susato. In: Tijdschr. voor Noord-Nederl. Muziekgesch. 1891, blz. 61-110.
4) *Burger* (C.P.). Een merkwaardige civilité-druk van Ameet Tavernier. Met naschrift door P. Verheyden. In: Tijdschr. v. boek- en biblw. 1908, blz. 88-90. - *Carton.* Aimé Tavernier. In: Le Biblioph. belge, 1846, blz. 477-78. - *Reiffenberg* (de). Caractères typographiques imitant l'écriture. In: Annuaire de la Bibl. roy. de Belg. 1849, blz. 173-178. - *Sabbe* (M.). Ameet Tavernier. In: Het Boek, 1923, blz. 163-176. - Id. Bijdrage tot de bibliographie van Ameet Tavernier. In: De Gulden Passer, 1929, blz. 168-201. met aanvulling, ibid. 1930, blz. 181-182. - *Willems* (L.). Ameet Tavernier en de invoering der Civilité-Letter in Zuid-Nederland. In: Tijdschr. v. boek- en biblw. 1907, blz. 241-263.
5) *Donnet* (F.). Les imprimeurs Trognaesius. [Anvers, XVIe siècle]. In: Annales Acad. Archéol. Belg, 6e r.d. VII, blz. 41-119.
6) *Beets* (N.). De houtsneden in Vorsterman's bijbel van 1528. Afbeeldingen van Jan Swart, Lucas van Leiden e.a. Met eene inleiding. Amsterdam, 1915. (Uitgeg. van wege het Kon. Oudh. Genootsch. te Amsterdam.) - *Kronenberg* (M.E.). De drukker van de deensche boeken te Antwerpen (1529-1531) is Willem Vorsterman. In: Het Boek, 1919, blz. 1-8. - *Polain* (Eug.). Guillaume Vorsterman, imprimeur à Anvers. (XVIe siècle). In: Bull. Soc. liég. de bibliogr. 1892-93, blz. 1-38.

heeft de navorschers opgewekt tot het bestudeeren der werkzaamheid van Plantin en zijne opvolgers. En eene heele reeks werken zag het licht, waarvan we de voornaamste hier zullen aanhalen. Verscheidene dezer zijn voor de Antwerpsche beschavingsgeschiedenis van het hoogste belang[1)].

1) *Backer* (A. de) et Ch. *Ruelens.* Annales de l'imprimerie plantinienne. Verscheen als bijvoegsel van het Bulletin du Bibliographie belge 1856-1857, en omvat de jaren 1555-1589.
Max *Rooses,* de eerste conservator van het Museum Plantin-Moretus, heeft een groot aantal werken en bijdragen geschreven nopens het huis Plantin en de geslachten die er zich opgevolgd hebben. Onder deze stippen we aan:
Christophe Plantin, imprimeur anversois, Anvers, 1882, fol. - Nouv. édit. Anvers, Zazzarini, 1913, fol. - Eene bladzijde uit het verloren handschrift van 'Admiranda hujus saeculi'. In: Bull. Antw. Biblioph. I, blz. 92-97. - Een bladzijde uit de geschiedenis van den boekhandel over driehonderd jaar. Ibid. I, blz. 72-81. - De veeltalige bijbel van Plantin. In: Vlaamsche School, 1877, blz. 169-171. - Twee drukkersmerken van Christoffel Plantin. Ibid. 1890, blz. 27-28. - Le plus ancien fac-similé d'un manuscrit. In: Bull. Acad. roy. d'Archéol. 3e s. 1881, blz. 295-300. - De houtsneden uitgevoerd voor den brevier en voor den missael in folio. Herdruk van de oorspronkelijke platen met toelichting. Antwerpen, 1910-11. 2 deelen 4°. - Les frères Wiericx à l'imprimerie plantinienne. In: Bull. Antw. Biblioph. I, blz. 225-248. - Index characterum architypographiae Plantinianae. Proeven der lettersoorten gebruikt in de Plantinsche drukkerij. Antwerpen, 1905. 4°. - De letters der Plantinsche drukkerij. In: Tijdschr. v. boek- en biblw. 1904, blz. 7-21. - Een libertijn uit de XVIe eeuw. [Christoffel Plantin]. In: De Gids 1896, III, blz. 224-254. - Le Musée Plantin-Moretus à Anvers. Eaux-fortes et dessins par B. Krieger. Bruxelles, [1894], fol. - Le Musée Plantin-Moretus. Anvers, 1914. fol. - Het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen. In: Elsevier, 1908, blz. 85-91, 157-167. - Het Museum Plantin-Moretus. In: Vlaamsche School, 1888, blz. 127-135. - Notes sur l'édition plantinienne des oeuvres de Hubert Goltzius. In: Bull. Acad. roy. d'archéol. 3e s. 1879, blz. 301-315. - Petrus Paulus Rubens en Balthasar Moretus. Eene bijdrage tot de geschiedenis der Kunst. Gent, 1884. 8°. - Pierre Paul Rubens et Balthasar Moretus. In: L'Art, 1885, II, blz. 225-233, 1886, I, blz. 37-44, 57-60. - Plantin et l'imprimerie plantinienne. Gand, 1878. 8°. - Plantin en de Plantinsche drukkerij. Brussel, 1892. 8°. - Plantins Koninklijke Bybel. Geschiedenis van een boek in de XVIe eeuw. In: De Gids, 1880, III, blz. 238-273. - Plantins geboortejaar en plaats. In: Bull. Antw. Biblioph. II, blz. 191-202. - Les rimes de Christophe Plantin, publiées par M. Rooses. Lisbonne, 1890. 8°, 2e édit. publiée par M. Sabbe. Anvers, 1922. 8°. - Plantin, prototypographe. In: Bull. Antw. Biblioph. II, blz. 101-110. - Titels en portretten gesneden naar P.P. Rubens voor de Plantinsche drukkerij met tekst. Antwerpen, 1901. fol. - De Plantinsche uitgaven van 'Emblemata Joannis Sambuci'. In: Tijdschr. v. boek- en biblw. 1903, blz. 3-15. - Hoe de woordenboeken van Plantin en Kilianus tot stand kwamen. In: Nederl. Museum, 1880, blz. 190-208. - Door Max Rooses werd ook begonnen met de uitgave der Correspondance de Christophe Plantin, Anvers, 1883 en volg. Deelen 1-3 werden door hem bezorgd; deelen 4-9 door J. Denucé. (Uitg. van de Antw. Biblioph).
Prof. Dr. M. Sabbe heeft op zijne beurt de Plantinsche bibliografie vermeerderd met o.a.: Christophe Plantin. Turnhout, 1920. 8° [Les Grands Belges.]. - Chr. Plantin. In: Elsevier's geillustreerd Maandschrift, 1920, II, blz. 99-108, 166-179. - L'Amadis de Plantin. In: De Gulden Passer: 1925, blz. 228-230. - Een Plantinsch bandje. In: Het Boek, 1922, blz. 209-212. - Uit de briefwisseling van Clusius met Chr. Plantin en J. Moretus. Ibid. 1921, blz. 97-114. - De Chifflet's met den Prins-Cardinael en Prins Thomas in de Plantinsche drukkerij 1635. In: De Gulden Passer, 1924, blz. 34-44. - Démêlés des Moretus avec les R.P. Jéromites de l'Escurial au XVIIIe siècle. Ibid. 1929, blz. 119-145. - Gedichten van en voor Ch. Plantin. In: Het Boek, 1920, blz. 129-136. - Guy Le Fèvre de la Boderie et la polyglotte anversoise. In: De Gulden Passer, 1928, blz. 250-253. - Un imprimeur au seuil de la noblesse, Balthasar Moretus. Ibid. 1928, blz. 173-203. - Plantin et les Amours de Ronsard. Ibid. 1924, blz.

De 17e en 18 eeuwen zijn een armoedje. Het dient ook gezegd dat het Antwerpsche drukwezen erg daalde, na de scheiding van Noord en Zuid. Antwerpen verliest zijn

111-115. - Plantin, les Moretus et leur oeuvre. Anvers, 1926. 8o. - Valsche Plantin- en Moretusdrukken. In: De Gulden Passer, 1923, blz. 182-193. - Nog over valsche Plantin- en Moretusdrukken. Filippo Finella. Ibid. 1924. blz. 154. - Les rapports entre B. Arias Montanus et H. Jansen Barrefelt. (Hiël). Ibid. 1926, blz. 19-43. - Willem Ogier, schoolmeester van Balthasar Moretus IV. Ibid. 1929, blz. 100. - Een reeks van opstellen over Plantin heeft Prof. Sabbe verzameld onder den titel: Uit het Plantinsche huis. Verspreide opstellen. Antwerpen, 1924. 4o, en De Moretussen en hun Kring. Antwerpen, 1928. 4o.
Verder vermelden we nog:
Becker (B.). Thierry Coornhert et Christophe Plantin. In: De Gulden Passer, 1923, blz. 97-123. - *Beduvez* (A.). Christophe Plantin. Bruxelles, 1884. 18o (collection nationale). - *Bosmans* (H.) Théodore Moretus, de la Compagnie de Jésus, mathématicien (1602-1667), d'après sa correspondance et ses manuscrits. In: De Gulden Passer, 1928, blz. 57-162. - *Certificats* délivrés aux imprimeurs des Pays-Bas par Christophe Plantin, et autres documents se rapportant à la charge du prototypographe publiés par Th. Rombouts. Gand, 1883. 8o (Uitg. der Antw. Biblioph. no 10). - *Denucé* (J.). Histoire du Musée Plantin-Moretus. Conférence faite à la Maison du Livre. In: Le Musée du Livre, Bruxelles, 1916. fasc. 35-38. - *Dodt van Flensburg* (J.J.). Willem Silvius en Christoffel Plantin, drukkers in betrekking tot de Utrechtsche Zaken. In: Tijdschr. voor Gesch. Oudh. en Statistiek v. Utrecht, 1841, blz. 383 en volg. - *Dozy* (Ch.). Het jaar en de plaats van geboorte van Christoffel Plantin. In: Oud-Holland, II, blz. 221-224. - Sept *Etudes* publiées à l'occasion du quatrième Centenaire du célèbre imprimeur anversois Christophe Plantin. Anvers, 1920. 4o. - *Fayen* (A.). Lettres plantiniennes (1574-1581). In: Revue des bibl. et arch. de Belg, 1905, blz. 433-461. - *Gachard* (L.P.). Particularités inédites sur Christophe Plantin et sur l'imprimerie de la Bible polyglotte. In: Bull. Acad. roy. de Belg. t. 19, 1852, III, blz. 380-398 - *Granges de Surgères* (de). Lettres d'anoblissement accordées à Balthasar Moretus III et à ses descendants. In: Annales du bibliophile belge, 1886, blz. 89-107. - *George* (L. de). La maison Plantin à Anvers. 2e édit. Bruxelles, 1878, 8o. - *Gruel* (L.). Christophe Plantin. relieur. In: Journal gen. de l'Imprim. et de la Libr. Paris, 1891. Chronique: blz. 213-216. - *Henrard* (P.). La correspondance de Philippe Chifflet et de Balthazar Moretus I. In: Annales de l'Acad. roy. d'archéol. de Belg. 1885, blz. 319-366. - *Kruitwagen* (B.). Plantin's Letterkorps 'Glose de Missel'. In: Tijdschr. v. boek- en biblw., 1908, blz. 22-28. - *Plantin's* Index characterum of 1567. Fac-similé reprint with an introduction by Douglas C. Mc. Murtrie. New-York, 1924, 4o. - *Reiffenberg* (de) L'imprimerie plantinienne et les presses anversoises. In: Annuaire Bibl. royale, 1847, blz. 177-196. - *Raemdonck* (J. Van) Relations commerciales entre Gerard Mercator et Christophe Plantin à Anvers. In: Ann. Cercle archéol. du Pays de Waes, d. 10, blz. 73-106, en ook in: Bulletin de la Sté de Géographie d'Anvers, d. IV. blz. 327-366. - *Roggen* (D.) Bezoek van Albert en Isabella aan de Plantinsche drukkerij ter gelegenheid van hun blijde intrede in Antwerpen (December 1599). In: De Gulden Passer, 1927, blz. 22-25. - *Scheler* (A.). Geschichte der Entstehung der berühmten Plantinischen Polyglottenbibel und Biographie des mit dieser beauftragten Benedito Arias Montano (nach span. Quellen). In: Serapeum, 1845, blz. 241-251, 265-272. - *Sorbelli* (A.). Christoforo Plantin. Milano, 1923. 8o. - *Stein* (H.). Une lettre de Plantin à Pierre Pithou (10 février 1576). In: De Gulden Passer, 1926, blz. 44-45. - *Id.* La succursale plantinienne à Paris. In: Le Bibliographe moderne, 1920-21, blz. 34-37. - *Straelen* (J.B. van der). Geslagt-lyste der nakomelingen van den vermaarden Chr. Plantin. Antwerpen, 1858, 4o. - *Tiele* (C.A.). Christophe Plantin et le sectaire mystique Henric Niclaes. In: Le Biblioph. belge, 1868, blz. 121-138. - *Truchis de Varennes* (A. de). Les Chifflet à l'imprimerie plantinienne, trente cinq lettres de leur correspondance avec les Moretus et le catalogue de leurs ouvrages édités à cette célèbre imprimerie. Besançon. 1909, 8o. - *Verheyden* (P.). Plantinsche bandmerken. In: Tijdschr. v. boek- en biblw. 1910, blz. 263-265.

vooraanstaande plaats, maar toch nog duiken drukkers op, wier werk zich boven het gewoon peil verheft, juist dan wanneer kunstenaars lijk Rubens, b.v. zich de uiterlijke verzorging en de illustratie van het boek aantrekken.

De Plantinsche drukkerij gaat onder het beleid der Moretussen immer voort. Over haar hebben we de voornaamste geschiedkundige bijdragen, zelfs voor de 17e en 18e eeuwen, onder den naam van Plantin opgesomd[1].

Over de andere werkhuizen, zelfs de belangrijke, lijk deze van Meursius en Cnobbaert, bestaan weinig geschiedkundige gegevens. De belangstelling schijnt op de houden met het einde der 16e eeuw. Toch zijn er eenige kleine bijdragen aan te halen.

1) Zie hierboven blz. 18, 19, 20.

P. Genard en E. Poffé hebben het over Hendrik Aertsens gehad[1].

Prof. Sabbe maakte zich verdienstelijk door het uitgeven der belangwekkende briefwisseling der Verdussen, terwijl J.A. Goris, M. Hoc, B. Linnig ons verscheidene artikels over dit drukkersgeslacht bezorgden, zonder dat deze nochtans een geheel vormen[2].

H. van Cuyck gaf zijne aanteekeningen over Godgaf Verhulst[3].

Prof. Sabbe over Ignatius Vinck[4], J.J. de Marcour[5] terwijl H. Elias J. Keerberge aanvatte[6].

Abraham Verhoeven werd door Em. De Bom, F.J. van den Branden en Goovaerts behandeld[7].

1) *Genard* (P.). De drukker Hendrik Aertsens de jongere en de veiling zijner boeken in 1662. In: Bull. Antw. biblioph. II, blz. 87-100. - *Poffé* (Ed.). Een onbekend Antwerpsch nieuwsblad uit de 18e eeuw. In: Het Boek, 1912, blz. 238-242.
2) *Goris* (J.A.). Het monopool der almanakken van H. Verdussen. (1619-1630) In: De Gulden Passer, 1925, blz. 114-120. - Id. Het proces gevoerd door den stamvader der Verdussen's. Ibid. 1924, blz. 83-89. - *Hoc* (M.). Un recueil de placards monétaires imprimés par Jérôme Verdussen en 1628. Ibid. 1923, blz. 169-172. - Id. Un tableau de monnaies imprimé en 1612 par Jérôme Verdussen. Ibid. 1924, blz. 196-198. - *Linnig* (B.). De bibliotheek van Jan-Baptist Verdussen te Antwerpen. (18e eeuw). In: Tijdschr. v. boek- en biblw. 1903, blz. 198-200. - *Sabbe* (M.). Briefwisseling van de Gebroeders Verdussen, Hieronymus III en Jan Baptist, 1669 tot 1672. Antwerpen, 1923, 8o (Uitgave van de Antw. Bibliophielen no 37.) Alsook: Het Boek, 1923, blz. 328-354.
3) *Cuyck* (H. van). Aanteekeningen over Godgaf Verhulst, den oudere, drukker en boekverkooper te Antwerpen. In: Bull. der Antw. biblioph. II, blz. 115-180.
4) *Sabbe* (M.). Antwerpsche drukkers. Franciscus Ignatius Vinck. In: De Gulden Passer, 1927, blz. 250-255.
5) *Sabbe* (M.). Antwerpsche drukkers. Johannes Iudocus Gerardus de Marcour. Ibid. 1928, blz. 216-218.
6) *Elias* (H.). De Antwerpsche uitgave van Pr. Farinacci's Tractatus de Haeresi 1616. Ibid. 1928, blz. 254-272.
7) *Bom* (Em. De). Van den Branden's Abraham Verhoeven. In: Tijdschr. voor boek- en biblw. 1903, blz. 178-184. - *Id.* Abraham Verhoeven, de eerste couranteer van Europa. Ibid. 1903, blz. 27-51. - *Id.* Verhoeveniana. Ibid. 1905, blz. 77-83. - *Branden* (F.J. van den). Ontstaan van het Nieuwsblad te Antwerpen. Abraham Verhoeven. Zijn leven, 1575-1652. Antwerpen, 1902. 8o. - *Goovaerts* (A.). Origine des gazettes et nouvelles periodiques. Abraham Verhoeven d'Anvers, le premier gazetier de l'Europe. Anvers, 1880. 8o. - *Id.* Abraham Verhoeven van Antwerpen, de eerste gazettier van Europa. Bio-bibliographische Studie. Uit het fransch vertaald door Edw. van Bergen. Antwerpen, 1881. 8o.

De van Waesberghe waren het voorwerp der opzoekingen van E.H. Van Heurck, Hoffman, Ledeboer[1].

Door deze opsomming - die geene melding maakt van een stel kleine notas, - kan men de leemten vaststellen, die het onderwerp nog aanbiedt.

En dan is Antwerpen er zeker nog zoo slecht niet aan toe.

Over *Brugge* is er weinig. Heer Visart de Bocarmé verraste ons in den loop van het jaar 1928 met een werk over de geschiedenis van het drukwezen van Brugge, als feestschrift voor de drukkerij St. Augustinus aldaar. De vraag is, of dit wel voldoet aan de verwachtingen. Men kan het, o.i. stellen op dezelfde lijn als de uitgave van het Musée du Livre, waarvan de auteur alle uiterlijke vormen, drukletter en aard der gravuren als voorbeeld heeft gekozen[2]. Juist omdat we zoo weinig over Brugge's drukwezen kennen, ware het ons aangenaam geweest eenige archivalia te zien daarover, of ten minste toch verwijzigingen naar reeds uitgegeven bronnen. Met Juffer Kronenberg (Het Boek, 1929, blz. 137-138) betreuren we dan ook dat de schrijver zijn werk niet bruikbaar gemaakt heeft voor wetenschappelijke doeleinden. Hij belooft achter een volledige geschiedenis van de Brugsche drukkers, die - we hopen het - opgevat zal worden volgens de strenge wetenschappelijke eischen die de basis uitmaken van een degelijk werk, en waaraan eene 'bibliographie brugeoise' als bekroning zal toegevoegd worden.

Als verdere werken en opstellen zullen we vernoemen:

over Colard Mansion door Jean Bethune, W. Blades, C. Carton, O. Delepierre, Laing, H. Michel, J. van Praet.[3]

1) *Heurck* (E.H. Van). Une ancienne édition anversoise de Pierre de Provence. In: De Gulden Passer, 1923, blz. 74-77. - *Ledeboer* (A.M.). Het geslacht van Waesberghe. 2e uitg. 's-Gravenhage-Utrecht, 1869, 8o. - *Hoffmann* (F.L.). Description d'un ouvrage édité à Anvers par Jean de Waesberghe. In: Bull. du bibl. belge, 1864, blz. 269-273.

2) *Visart de Bocarmé* (A.). Recherches sur les imprimeurs brugeois. Bruges, 1928. 4o.

3) *Bethune* (Jean). Colard Mansion. In: Biogr. nation. D. XIII, kol. 395-400. - *Blades* (W.). The life and typography of William Caxton, England's first printer, with evidence of his typographical connection with Colard Mansion, the printer at Bruges. Compiled from original sources. London, 1861-63. 4o, 2 deelen. - *Carton* (C.). Colard Mansion et les imprimeurs brugeois du XVe siècle. In: Annales Sté. Emul. Bruges, 2e série, d. V, 1847, blz. 333-372. - *Delepierre* (O.). Colard Mansion. In: Biographie des hommes remarquables de la Flandre occidentale, d. I, blz. 75-78. - *Discours* qui ont été prononcés..... lors de la remise.... des éditions de Colard Mansion, léguées à la Bibliothèque de cette ville par M. Van Praet. Bruges, 1837, 8o. - *Laing* (D.). Illustrations to the volume of Bocace printed at Bruges in 1476. Edinburg, 1867, 8o. - *Michel* (H.). L'imprimeur Colard Mansion et le Boccace de la Bibliothèque d'Amiens. Paris, 1925. 4o. - *Praet* (J.B. Van). Notice sur Colard Mansion, libraire et imprimeur ...de Bruges... Paris, 1829. 8o.

over J. Brito door P. Bergmans, J.W. Enschedé, Gilliodts van Severen, James Weale.[1)]
over Goltzius door M. Hoc, Felix van Hulst.[2)]
over J. Ign. van Praet door P. Bergmans, Ch. Piot.[3)]
over Hubert De Croock door Aug. Van der Meersch.[4)]

Brussel maakt min of meer den indruk van asschepoetster te zijn. Niettegenstaande het aantal bibliofielen, dat deze stad immer in hare muren had, is men enkel aangewezen op eenige zeer goede artikels van den heer A. Vincent, die zich ernstig met het Brusselsch drukwezen in het verleden bezig gehouden heeft, en die, naar we hopen, ons wel eens eene volledige Brusselsche drukkersgeschiedenis zal bezorgen. Zijne bijdragen over de Velpii, Frix, alsook over andere Brusselsche drukkers doen ons met verlangen uitzien naar verdere studies. H. Vincent heeft door zijne artikels bewezen, en vooral door zijne samenvatting in de geschiedenis van het Musée du Livre, dat hij de Brusselsche typographie uitstekend kent.

Geven we terloops aan het werk van Pater Perquy dat zich vooral bezig houdt met de 19e eeuw[5)], de artikels

1) *Gilliodts-van Severen* (L.). L'oeuvre de Jean Brito, prototypographe brugeois. Bruges, 1897. 8o. - *Bergmans* (P.). L'imprimeur Jean Brito et les origines de l'imprimerie en Belgique, d'après le livre récent de M. Gilliodts-van Severen. Gand, 1898. 8o. - *Enschedé* (J.W.). La Deffense, na 1477 gedrukt door Brito te Brugge. In: Tijdschr. v. boek- en biblw. 1909, blz. 153. - *Weale* (W.H. James). Jean Le Breton, prototypographe français. In: Rev. des bibl. 1898, blz. 58-64. - *Gilliodts van Severen* (L.). La question de Jean Brito. Lettre. [Réponse à W.H. James Weale]. Ibid. 1898, blz. 128-133.
2) *Hoc* (M.). Henri Goltzius, imprimeur. In: Congrès international des bibliothécaires et des bibliophiles, 1923. Procès-verbaux et mémoires. Paris, 1925. 8o blz. 383-384. - *Hulst* (Félix van). Hubert Goltzius. In: Revue de Liège, 1846, blz. 5-29.
3) *Bergmans* (P.). L'imprimeur-libraire brugeois Joseph Ignace van Praet. Gand, 1904, 8o. - Id. Jos. Ign. van Praet. In: Biogr. nation. D. XVIII. kol. 163-165. - *Piot* (Ch.). Particularités concernant le père de Jos.-Bas.-Bernard van Praet. In: Le Bibliophile belge, I, 1845, blz. 344-347.
4) *Meersch* (Aug. van der). Hubert de Croock. In: Biogr. nation. D.V. kol. 46-47.
5) *Perquy* (A.). La typographie à Bruxelles au début du XXe siècle. Bruxelles. 1904. 8o.

over Thomas van der Noot door F. Alvin en M.E. Kronenberg[1)];
over J.J. Boucherie door J.B. Vincent[2)];
over Fricx door A. Wauters, A. Vincent[3)];
over J. de Grieck door Aug. Van der Meersch[4)];
over Jan Mommaert door A. Wauters[5)];
over Pieter Van de Velde door J.B. Vincent[6)];
over de Velpii door A. Vincent[7)];

Gent heeft voor zijne drukkers, zooals we hooger gezien hebben, een eminente bio-bibliograaf gevonden in den persoon van Ferdinand vander Haeghen.

Buiten deze kostbare inlichtingsbron, heeft men ook artikels over drukkers van eenige beteekenis, o.m. over:

Arnold De Keyser door G. Huet, D.J. en P.C. vander Meersch, N. De Pauw, Voisin[8)];

1) *Alvin* (F.). Thomas van der Noot. In: Biogr. nation. D. XV, kol. 880-881. - *Estabel.* Thomas van der Noot, imprimeur de Bruxelles. In: Bull. du bibl. belge, 1864, blz. 20-21. - Het eerste Nederlandsch gedrukte kookboek (Brussel, Thomas van der Noot, c. 1510). Fac-similé uitgegeven naar het eenig bekende exemplaar in de Bayerische Staatsbibliothek. München, 's Gravenhage, 1925. 8°. - *Kronenberg* (M.E.). Eene uitgave van Jan van den Dale, de Ure van der doot van c. 1516. In: Het Boek, 1925, blz. 129-134. - Id. De looze vossen der Werelt. Ibid. 1925, blz. 321-333.
2) *Vincent* (J.B.). Le chef d'oeuvre de Jean Jos. Boucherie, imprimeur à Bruxelles. In: Bull. du bibl. belge, 1858, blz. 102-106.
3) *Wauters* (A.). Eug. Henri Fricx. In: Biogr. nation. D. VII. kol. 302-304. - *Vincent* (A.). Les Fricx, imprimeurs et libraires à Bruxelles au XVIIe et XVIIIe siècles. In: Annuaire des biblioph. et iconoph. de Belg. Bruxelles. 1916, blz. 101-108.
4) *Meersch* (Aug. van der). Jean de Grieck. In: Biogr. nation. D. V, kol. 135.
5) *Wauters* (A.). Jean Mommaert. In: Biogr. nation. D. XV, kol. 88-94.
6) *Vincent* (J.B.). Renseignement historique trouvé d^s^ une préface de livre écrite par un ancien imprimeur de Bruxelles. In: Bull. du bibl. belge, 1858, blz. 210-13.
7) *Vincent* (A.). Les Velpius, imprimeurs et libraires. Mons, Louvain, Bruxelles. In: Rev. des bibl. et arch. de Belg. 1909, blz. 250-258, 415-427.
8) *Huet* (G.). La première édition de la Consolation de Boèce en néerlandais. In: Mélanges Julien Havet. Paris, 1895, blz. 561-569. - *Meersch* (D.J. van der). Inductions historiques sur Arnaud de Keysere, imprimeur à Audenarde de 1479 à 1482. In: Le Bibliologue belge, 1839, blz. 193-208. - *Meersch* (P.C. van der). Une édition gantoise inconnue, imprimée en 1490 par la veuve d'Arnaud de Keysere. In: Le Biblioph. belge, 1845, blz. 217-223. - *Pauw* (N. de). Arend de Keysere. In: Biogr. nation. D.V. kol. 228-238. - *Voisin* (A.). Recherches... sur la bibliothèque de l'Université... de Gand. Gand. 1839, 8°, blz. 57-74 en Appendice, blz. 81-82.

Pieter de Keyser door D.J. vander Meersch, N. de Pauw, W. de Vreese[1)];
Robert de Keyser door V. vander Haeghen[2)];
Joos van den Kerchove door P. Verheyden[3)].
Joos Lambrecht door M. Boas, P. De Keyser, F. vander Haeghen, V. vander Haeghen, A. Voisin[4)];
Victor Le Dayn door P. Bergmans[5)];
de Maniliussen door V. vander Haeghen[6)];
Corneel vander Meeren door P. Bergmans[7)];
Corneel Meyer door Em. Varenbergh[8)];
Gillis vanden Rade door V. vander Haeghen[9)];
Gerard van Salenson door V. vander Haeghen, F. Prims, A. de Reume[10)];

1) *Documents* concernant Pierre De Keyser, imprimeur à Gand. In: Mess. sc. hist. 1885, blz. 102-104. - *Meersch* (D.J. vander). Pierre De Keysere, imprimeur à Gand au XVIe siècle. In: Le Biblioph. belge, 1846, blz. 51-52. - *Pauw* (N. de). Pierre de Keysere. In: Biogr. nation. D.V. kol. 240-244. - *Vreese* (W. de). De legende op den band van Pieter De Keysere. In: Het Boek, 1928, blz. 49-51 en blz. 146.
2) *Haeghen* (V. vander), L'humaniste-imprimeur Robert De Keyser et sa soeur Clara, la miniaturiste. In: Annales de la Soc. hist. et archéol. de Gand, 1908, D. VIII.
3) *Verheyden* (P.). Twee onbekende drukkers uit de 16e eeuw. Joos van den Kerchove, Gent, Cornelis van den Kerchove, Antwerpen. In: Tijdschr. v. boek- en biblw. 1907, blz. 75-82.
4) *Boas* (M.). Een onbekende Cato-vertaling van den Gentschen drukker Joos Lambrecht. In: Het Boek, 1919. blz. 84-92. - *Haeghen* (F. vander). Voorrede van het werk: Joos Lambrecht, Nederlandsche Spellynghe. Gent, 1892. (Uitg. der Vlaamsche Bibliophielen). - *Haeghen* (Van der). Josse Lambrecht. In: Biogr. nation. D. XI, kol. 203-209. - *Keyser* (P. De). De bronnen van Joos Lambrechts 'Nederlandsche Spellynghe'. In: Revue de phil. et d'hist. 1928, blz. 1345-1362. - *Voisin* (A.). Josse Lambrecht, imprimeur, graveur, poète et grammairien gantois du XVIe siècle. In: Messager des sc. hist. 1842, blz. 36-65.
5) *Bergmans* (P.). Victor Le Dayn. In: Biogr. nation. D. XI, kol. 601-602.
6) *Haeghen* (V. vander). Les Manilius, imprimeurs. In: Biogr. nation. D. XIII, kol. 332-341.
7) *Bergmans* (P.). Corneille Van der Meeren. In: Biogr. nation. D. XIV, kol. 255-256.
8) *Varenbergh* (Em.). Corneille Meyer. In: Biogr. nation. D. XIV. kol. 773-775.
9) *Haeghen* (V. vander). Gillis vanden Rade. In: Biogr. nation. D. XVIII, kol. 539-541.
10) *Haeghen* (V. vander). Gerard van Salenson. In: Biogr. nation. D. XXI, kol. 216-218. - *Prims* (F.). Antwerpen in 1554 en de cronycke van Vlaanderen van Gheeraert van Salenson. In: De Gulden Passer, 1929, blz. 146-151. - *Reume* (A. De). Gérard Salenson, imprimeur à Gand, 1554. In: Le Biblioph, belge, 1848, blz. 185-187.

Jan van Salenson door V. vander Haeghen[1];
Vanden Steene door V. vander Haeghen[2];
de drukkers Steven door V. vander Haeghen[3].

Indien Gent betrekkelijk goed bedeeld is, dan is *Luik* het niet minder.

Reeds in 1852 gaf Ulysse Capitaine zijne Bibliographie liégeoise uit, maar deze gaat ongelukkiglijk niet verder dan de 16e eeuw; op een ander plan en gaande tot in de 19e eeuw, ondernam zooals we hooger gezien hebben de Theux zijn bibliografisch werk, dat zelfs twee uitgaven beleefde[4].

Ulysse Capitaine volledigde zijn eerste werk door zijne Recherches en Nouvelles Recherches, terwijl M.L. Polain. Th. Gobert, E. Fairon de juridische kant van het drukwezen in 't prins - bisdom bestudeerd hebben[5].

Dit alles, dat op zich zelven al heel wat uitmaakt, alsmede o.m. de werken en nota's van Helbig, Fairon, Lepaige[6] over het Luiker drukwezen in 't algemeen, van F. Henaux over de Bassompierre[7] van F. Néve over Luc Bellére[8] van Helbig over Baudouin Bron-

1) *Haeghen* (V. vander). Jean van Salenson. In: Biogr. nation. D. XXI, kol. 218.
2) Id. Les Van den Steene, imprimeurs à Gand. In: Biogr. nation. D. XXIII. kol. 742-749.
3) Id. André-Benoît I Steven. In: Biogr. nation. D. XXIII, kol. 832-35: - André Benoît II Steven. Ibid. D. XXIII. kol. 835-845.
4) *Capitaine* (U.). Bibliographie liégeoise. In: Bull, du Biblioph. belge IX, 1852, blz. 114-134, 214-232. - Id. Nouvelles recherches sur les impressions liégeoises du XVIe siècle. Ibid. 1855, blz. 261-265. - Id. Recherches sur l'introduction de l'imprimerie dans les localités dépendant de l'ancienne principauté de Liège et de la province actuelle de ce nom. Ibid. 1867, blz. 103-128, 375-412, 1868, blz. 321-391. -
5) *Polain* (M.L.). Police de l'imprimerie et de la librairie au pays de Liège. Liège, 1854.8o - *Gobert* (Th.). L'imprimerie à Liège sans l'ancien régime. In: Bull. Institut archéol. liégeois, 1922, blz. 15-128. - Id. Imprimerie et journaux à Liège sous le régime français. Police, réglementation. Ibid. 1924, blz. 1-64. - *Fairon* (E.). Le premier index de livres prohibés à Liège 1545. In: De Gulden Passer, 1925, blz. 1-15.
6) *Helbig* (H.). La typographie au Pays de Liège. In: Catalogue officiel (de l')Exposition de l'art ancien au Pays de Liège. Liège, 1881.8o - *Fairon* (E.). Notes de bibliographie liégeoise. In: Revue des bibl. et Arch. de Belg. 1905, blz. 361-367. *Le Paige.* L'introduction de l'imprimerie au Pays de Liège et les premiers imprimeurs liégeois. In: Catalogue général (de l')Exposition de l'art ancien au Pays de Liège. Liège, 1905.8o.
7) *Henaux* (F.). Marmontel et les contrefacteurs liégeois. In: Le Bibliophile belge. 1845, blz. 393-295.
8) *Nève* (F.). Luc Bellére. In: Biogr. nation. D. II, Kol. 138-139. - *X.Y.Z*, Une énigme de la Biographie nationale. In: Le Biblioph. belge, 1869, blz. 82-83.

ckaert,[1] van de Reiffenberg en Siret over Jean de Glen[2] van P. Bergmans over P. Kersten[3] van Chestret de Haneffe, Helbig, Henaux, de Reiffenberg over Morberius[4] van A. de Reume over Ouwerx en Streel, Bormans over Morberius, de Heer, Ouwerx, Hovius[5] kon Prof. Brassinne toelaten zijn verdienstelijk algemeen overzicht te geven van de geschiedenis van de Luiksche typographie[6].

Leuven is evenals Brussel aangewezen op een zeker aantal fragmentarische werken. De stad die van in de 15e eeuw eene universiteit bezit, een sterk intellectueel leven, en ook vele uitstekende drukkers heeft gekend, bezit noch zijne bibliografie noch zijne drukkersgeschiedenis.

Van de bijzondere bijdragen over zekere drukkers zullen we de voornaamste opsommen.

Nevens eenige artikels van meer algemeenen aard van de hand van E. van Even en A. De Reume,[7] heeft men over:

Jan Bogard en Jacob Boscard de nota's van E. Reusens[8];

1) *Helbig* (H.). Notice sur l'édition originale et très rare du livre intitulé: Le fidèle et vaillant gouverneur. In: Bull. du bibl. belge 1861, blz. 109-112.
2) *Reiffenberg* (de). Impression liégeoise inconnue en partie ou du moins mal connue. In: Le Bibl. belge, 1845, blz. 308-309. - *Siret* (A.). Jean de Glen. In: Biogr. nation. D. VII, kol. 808-809.
3) *Bergmans* (P.). Pierre Kersten. In: Biogr. nation. D. X, kol. 662-665.
4) *Chestret de Haneffe.* Gautier Morberius. In: Biogr. nation. D. XV, kol. 235-237. - *Helbig* (H.). Notice sur le premier livre imprimé à Liège par Morberius. In: Mess. Sc. hist. 1847, blz. 243-248. - *Hénaux* (F.). Recherches historiques sur l'introduction de l'imprimerie dans le Pays de Liège. In: Mess. Sc. hist. 1843, blz. 9-39. - *Reiffenberg* (de). Impressions de Gautier Morberius. In: Le Biblioph. belge, 1845, blz. 226-228. - Id. Impressions de Mobrerius, reputé longtemps le premier imprimeur liégeois. Ibid. 1846, blz. 45-46. - Id. Le premier livre imprimé à Liège. In: Ann. de la Bibl. roy. 1842, blz. 304-305.
5) *Bormans* (S.). Généalogie des premiers imprimeurs liégeois. In: Le Bibl. belge 1867, blz. 36-42.
6) *Brassinne* (J.). L'imprimerie à Liège jusqu'à la fin de l'ancien régime. In: Histoire du livre et de l'imprimerie en Belgique (publiée par) le Musée du livre. D.V. Bruxelles, 1929. 4o.
7) *Even* (E. van). Renseignements inédits sur les imprimeurs de Louvain au XVe siècle. In: Le Biblioph. belge, 1867, blz. 47-65, 152-158. - *Reume* (A. de). [Notes sur les imprimeurs de Louvain]. Ibid. 1848; blz. 374-383, 1849, blz. 191-197.
8) *Reusens* (E.H.J.). Jean Bogard. In: Biogr. nation. D. II, kol. 615-616. - Id. Jacques Boscard. Ibid. D. II, blz. 733-34.

A. Bouvet deze van de Reiffenberg[1)];
Koenraad Braem en de Elzeviers deze van E. van Even[2)];
Barthelomaeus de Grave werd behandeld door E. van Even en A. Roersch[3)];
Herman van Nassau door P. Bergmans,[4)];
Petrus Phalesius door E. van Even, A. Goovaerts, Wotquenne[5)];
Louis Ravescot door H. Vander Linden[6)];
Rutger Rescius door A. Roersch[7)];
de Velpii door R. Chalon en A. Vincent[8)];
Conrad van Westphalen door H. Helbig[9)];
Jan van Westphalen door C.P. Burger, E. van Even, L.F. Hoffman, M.E. Kronenberg, B. Kruitwagen.[10)].

1) *Reiffenberg* (de). A. Bouvet, imprimeur à Louvain. In: Le Bibliophile belge, 1845, blz. 122-123.
2) *Even* (E. van). Over het eerste vlaemsch boek over de geneeskunde in België gedrukt. - Te Leuven, bij Coenraed Braem, 1481. In: De Eendragt, 1851, blz. 94-96, - Id. De Elzeviers te Leuven in de 16e eeuw. Ibid. 1851, blz. 73-74, 77-78, 90.
3) *Even* (E. van). Barthelemy de Grave. In: Biogr. nation. D. V, kol. 112-113. - *Roersch* (A.). Lettres à l'imprimeur Barthélémy de Grave de Louvain (XVIe siècle). In: Revue des bibl. Paris, 1912, blz. 238-246.
4) *Bergmans* (P.). Herman van Nassau. In: Biogr. nation. D. XV. kol. 480.
5) *Even* (E. van). Pierre Phalèse. In: Biogr. nation. D. XIV, kol. 154-157. - Id. Renseignements inconnus sur Pierre Phalèse, imprimeur de musique à Louvain, 1546-1573. In: Bulletin Acad. roy. de Belg, 1890, blz. 200-215. - *Goovaerts* (A.). De muziekdrukkers Phalesius en Bellerus te Leuven en te Antwerpen, 1546-1674. Antwerpen, 1882. 8o. - Id. Notice biographique et bibliographique sur Pierre Phalèse. Bruxelles, 1869. 8o. - *Wotquenne* (A.). Etude sur l'Hortus Musarum de Pierre Phalèse. In: Revue des bibl. et arch. de Belg. 1903, blz. 65-72.
6) *Linden* (H. Vander). Louis Ravescot. In: Biogr. nation. XVIII. kol. 801-802.
7) *Roersch* (A.). Un bon ouvrier de la Renaisance: Rutger Rescius. In: A. Roersch. L'humanisme belge à l'epoque de la Renaissance. Bruxelles, 1910. 8o. Chapitre I. - Id. Rutger Rescius. In: Biogr. nation. XIX, kol. 155-160.
8) *Chalon* (R.). Reynier de Diest. In: Le Bibliophile belge, 1850, blz. 48-102, - *Vincent* (A.). Les Velpius, imprimeurs et libraires. Louvain, Mons, Bruxelles. In: Revue des bibl. et arch. de Belg. 1909, blz. 250-258, 415-427.
9) *Helbig* (H.). Conrad de Wesphalie. In: Biogr. nat. D. IV, kol. 366-67.
10) *Burger* (C.P.). Een onjuist gedateerd berichtje. In: Het Boek, 1912, blz. 32. - *Even* (E. van). Jean de Westphalie. In: Biogr. nation. D. X, kol. 444-447. - *Hoffmann* (L.F.). Description d'une production de la presse de Jean de Westphalie selon l'exemplaire de la bibliothèque de l'église de Ste Cathérine à Hambourg. In: Le Bibliophile belge, 1849, blz. 291-293. - Id. Une impression de Jean de Westphalie. Ibid. 1849, blz. 17-19. - *Kronenberg* (M.E.). Een onbeschreven incunabel van Johannes de Westfalia (de Paderborn) te Leuven. In: Het Boek, 1921, blz. 209-212. - Id. Het Missale Leodiense, gedrukt door Johannes de Westfalia te Leuven. (c. 1476-1479). Ibid. 1930, blz. 55-64. - *Kruitwagen* (B.). Een Missale Leodiense gedrukt door Johannes de Westfalia te Leuven. In: Tijdschr. v. boek- en biblw. 1910, blz. 50-71.

De bibliograaf die de Leuvensche bibliografie wou ter hand nemen zou voorzeker nuttig werk verrichten en de erkentelijkheid van het nageslacht verdienen.

Voor *Mechelen* vormen de werken van Cordemans-De Bruyne, Delafaille, van Doorslaer, Foncke, Le Clercq, Verheyden, Zech-Dubiez[1)] eene goede basis voor den navorscher die de typographie te Mechelen wil bestudeeren. De coordinatie van al het gekende zou al heel wat resultaten opleveren, waarvan de leemten met niet te veel moeite kunnen aangevuld.

Mons heeft, zooals we hooger gezien hebben zijn bibliograaf in Rousselle gevonden, en in E. Poncelet en E. Mathieu de geleerden die voor de samenstelling zijner drukkersgeschiedenis gezorgd hebben[2)].

Doornik, Kortrijk, Namen en Yper hebben voor hun weinig ontwikkeld drukwezen te wijzen op eenige tijdschriftenbijdragen, die enkel eenige fragmentarische gegevens bijbrengen voor de algemeene geschiedenis van onzen boekdruk. De nog min beduidende localiteiten zullen we ook eenvoudig voorbijgaan, vermits ze van geen belang zijn voor de ontwikkeling van de drukkunst te lande.

Na dit overzicht kunnen we eenige beschouwingen maken over zekere punten die naar o.i. wel eenigszins uit het oog verloren zijn bij al de opgesomde studien, die bijna immer door historici, archeo-

1) *Delafaille* (F.E.). Bijdragen tot opheldering der geschiedenis van Mechelen. Mechelen, 1892, 8°, I, blz. 23-233. - *Doeselaer* (E. van). Opzoekingen betrekkelijk de Mechelsche drukpers van 1773 tot 1900. Mechelen, 1902. 8° - *Foncke* (R.). Een Mechelsch drukker - boekhandelaar contra het Cramersambacht. (1764). In: Het Boek, 1917, blz. 81-88. - *Leclercq* (L.). Documents inédits sur l'histoire de l'imprimerie à Malines. In: Mechlinia, 1924, blz. 49-50; 1925, blz. 77-78, 82-84, 133-134, 166-169; 1926, blz. 9-12, 49-54, 113-117, 151-156, 177-178. enz. Gaat nog voort. - *Verheyden* (P.). Aanteekeningen betreffende Mechelsche Drukkers en Boekhandelaars in de 16e en 17e eeuw. In: Bull. du cercle archéol. de Malines, 1906, blz. 281-321, 1910, blz. 190-236. - *Zech-Dubiez*. (G.). Les almanachs malinois et leurs auteurs. Etude bibliographique. Ibid. 1902, blz. 101-184.
Voor het werk van Cordemans-De Bruyne, zie hooger.

2) *Poncelet* (E.). et E. *Matthieu.* Les imprimeurs montois. Mons, 1923. 4° (Société des Biblioph. belges séant à Mons, Public. N° 35.)

logen of zuivere bibliografen opgemaakt, zich dan ook grootendeels op historisch terrein houden. Men bepaalt zich meestal - loffelijke uitzonderingen zijn nochtans aan te stippen - tot het curiculum vitae en het vaststellen der werkzaamheid van elke drukker.

De techniek, het materiaal, de onderlinge verhouding op technisch gebied van onze drukkers, de technische invloeden die zij ondergaan hebben, 't zij van het binnenland, 't zij van het buitenland uit, kortom hunne technische evolutie, is nog een braak veld, waar nog menige verrassing ligt.

Dit vraagt natuurlijk van hem die er zich wil mede bezig houden eene volledige technische onderlegging, die veelal ontbreekt aan de historici van het boek, en hun dus moeilijk toelaat deze belangwekkende zijde aan te vatten.

Aan de boekillustratie, dit zoo belangrijk punt van onze boekgeschiedenis, is nog maar amper aandacht geschonken.

Het werk van Funck heeft veel gebreken, is zuiver compilatie. Maar juist door deze gebreken, door zijne soms te verregaande onnauwkeurigheden, door zijne leemten doet Funck inzien hoeveel er nog dient bestudeerd, hoeveel voorbereidend werk er nog noodig is[1].

Noch Conway, voor de 15e eeuw, noch Delen in de kapittels van zijne Histoire de la gravure, waar hij het heeft over boekillustratie, voorzien in deze ontstentenis. Ook niet de werken van Rooses, Hymans e.a. over Rubens' graveerschool, de broeders Wiericx e.z.m.[2].

Een ander belangrijk punt dat ook de aandacht vraagt is de toestand, de verhouding van de drukkers tegenover de overheden.

Het is niet genoeg, eene compilatie te maken van de wetgeving op het drukwezen en deze theoretisch te bestudeeren. Men moet ook nagaan, hoe het er in de praktijk is toegegaan en wat eigenlijk al de ordonnanties, de eene al drakonischer dan de andere, in de toepassing opgeleverd hebben. Ruelens, Piot, Verheyden, Fairon en Gobert hebben er reeds de belangrijkheid van ingezien, maar sinds-

1) *Funck* (M.). Le livre belge à gravures. Guide de l'amateur de livres illustrés imprimés en Belgique avant le XVIIIe siècle. Paris-Bruxelles, 1925. 8o.

2) *Conway* (W. Martin). The woodcutters of the Netherlands in the XV. Century. Cambridge, 1884, 8o. - *Delen* (A.). Histoire de la gravure dans les anciens Pays-Bas et dans les Provinces belges des origines jusqu'à la fin du XVIIIe siècle. I. Paris-Bruxelles, 1924, 4o.

dien zijn er geene nieuwe studies, nopens den rechtskundigen kant van de boekdrukgeschiedenis gekomen.

De onderlinge betrekkingen van onze oude drukkers, hun sociale toestand, d.i. de sociaal-economische zijde, is bitter weinig bestudeerd. Onze archieven moeten nog tal van staten van goed, erfenisakten, verdeelingsakten, processtukken, enz. van drukkers bevatten, documenten die een aardig licht zouden werpen op het maatschappelijk leven en den maatschappelijken toestand van hen die ons hier bezighouden. En als dusdanig zou een werk als dat van Kleerkooper en van Stockum voor Amsterdam uitstekende diensten bewijzen.

Het springt dus in het oog dat er nog veel voorbereidend werk dient gedaan, bijzonder voor de groote centra, die een overwegende rol in de geschiedenis van ons drukwezen gespeeld hebben: Antwerpen, Leuven, Brussel:

Antwerpen, middenpunt van handel en vervoer in de 16e eeuw, cosmopolitisch middenpunt van gedachtenwisseling, dat nog jaren lang na de sluiting der Schelde zal trachten, al is het dan ook met moeite, zijn roem staande te houden.

Leuven, universiteitsstad, middenpunt van studie en geleerdheid.

Brussel, staatshoofdstad, middenpunt van beheer en hofhouding.

Logischer wijze dienen eerst en vooral de bibliografies van de in deze steden verschenen drukwerken opgemaakt. De te volgen methode springt in het oog: Eerst dient opgemaakt de historische monografie van elk drukker met de daarbij behoorende documenten en bibliografie van gedrukte werken. Dit materiaal kan dan het uitgangspunt zijn van vergelijkende technische en andere studies, die op een zeker oogenblik dan toch een geheel zullen vormen.

Illusies maken we ons niet: gemakkelijk zal dit niet gaan. Eén man kan dit ook niet doen: hier is plaats voor een werk in collaboratie, dat verscheidene medewerkers groepeert, die dan den arbeid onderverdeelen.

En voor wat Antwerpen betreft, is het Plantin-Moretusmuseum, met zijne hoogstaande leiding, het aangewezen midden om al de gegevens van eene Antwerpsche bibliografie bijeen te brengen en te ordenen.[1)]

1) Antwerpen heeft enkel als losse bibliografische gegevens over zekere drukkers aan te stippen: de werken van Campbell en Nijhoff-Kronenberg (148-1540), van De Backer en Ruelens (Annales Plantiniennes), van De Backer (over Hillen van Hoochstraeten), van Nuyts (over de Nutius). Zie hooger blz. 15 en volg.

De prachtige verzameling van het Plantijnmuseum, aangevuld door deze van de stadsboekerijen van Antwerpen vormt een uitstekende grondslag voor het te ondernemen werk. Zeker zullen de groote boekerijen van het land niet ten achter blijven om de onderneming te helpen in haren voortgang. Het ware reeds een schoon resultaat, indien al de Antwerpsche drukken, die zich in België bevinden gerepertorieerd konden worden.

Antwerpen, dat een prachtig bibliografisch tijdschrift bezit in den Gulden Passer, dat eene heele schaar bibliofielen en bibliothecarissen in zijne muren vereenigt, kan en mag zulk een grootscheepsche onderneming op touw zetten.

Brussel met zijne Koninklijke Bibliotheek, met zijn leger van bibliothecarissen, tevens de zetel van de Société des Bibliophiles et Iconophiles de Belgique is in de mogelijkheid onder de methodische en verlichte leiding van den heer Vincent een identiek werk aan te vatten.

Met Leuven is het erger gesteld. De afgebrande boekerij is niet meer daar om als basis te dienen voor eene Leuvensche bibliografie. Hier zijn de moeilijkheden groot, te meer dat de catalogi van de Leuvensche boekerij ook in den brand zijn te loor gegaan. Moeilijk zal men er kans toe zien om bijeen te krijgen wat de Leuvensche drukkerijen opgeleverd hebben gedurende de verloopen eeuwen. Maar de poging kan toch gedaan worden.

Alzoo opgevat zou er ten minste aan het tot stand brengen van een Antwerpsche en Brusselsche bibliografie kunnen gedacht worden, en dit met hoop op succes.

De Belgische kultuurgeschiedenis kan er ten slotte niets dan bij winnen.

Op weg naar de afsluiting onzer Nederlandsche bibliographie van 1500-1540.[1)]

Geachte toehoorders.

De uitnoodiging, te Antwerpen een voordracht te komen houden, heeft mij zeer verheugd. Want onmiddellijk is er door mij heen geflitst, welk een schoone gelegenheid dit zou zijn, om in België nog eens persoonlijk propaganda te maken voor medewerking bij onze *Nederlandsche Bibliographie van 1500-1540,* te midden van een kring van menschen, die allen in verbinding staan met boeken of bibliotheken. Niet, dat ik al niet veel steun heb ondervonden. In Brussel, in Antwerpen, in Gent, in Leuven en elders, in openbare en bizondere bibliotheken, wonen warme en trouwe vrienden van ons werk. De een zendt mij titels van onbeschreven boeken, een ander getroost zich de moeite, zijn bibliotheek voor mij te doorsnuffelen, nog anderen sturen ons hun schatten te leen in Den Haag. Ik vertrouw, dat zij weten, ook al noem ik hen hier niet bij name, hoe dankbaar ik ben voor die kostelijke gaven.

Toch heb ik een vermoeden, dat er nog altijd in België, in bibliotheek en archief, menig onbeschreven druk verscholen ligt. De groote kunst is, die te bereiken, belangstelling te wekken bij de bewakers van deze kostbaarheden. Want zoo langzamerhand komt de afsluiting onzer *Bibliographie* in 't zicht en vóór die tijd moet de oogst in de schuren zijn. Mijn hoofddoel vandaag is dan ook iets van U te halen, U geestelijk uit te schudden. Naar mijn vaste overtuiging is het zaliger te ontvangen dan te geven; alleen deugdkramers beweren het tegendeel.

Eer ik mijn aanval op U richt en mijn wenschen nader omlijn, een enkel woord over de voorgeschiedenis van ons werk, misschien aan sommigen van U reeds bekend.

1) Mededeeling gedaan op het Eerste Vlaamsch Congres voor Boek- en Bibliotheekwezen, (26 April 1930).

Ik spreek van *ons* werk. In zijn opzet is het echter meer dan 20 jaar lang uitsluitend het werk van de heer Wouter Nijhoff geweest, die mij eerst in 1917 tot medewerkster heeft gemaakt. Ik weet zeker, dat uit mijn vrouwenbrein nooit het initiatief tot zulk een omvangrijke bibliographie zou zijn ontsproten.

Bij afleveringen vanaf 1919 verschenen, is in 1923 voltooid, wat thans Nijhoff-Kronenberg, *Nederlandsche Bibliographie van 1500-1540* heet en waarin 2221 boeken beschreven zijn. Graag had ik op de titel de toevoeging ‘deel I’ gezien, doch de vader van 't werk voelde daar niet voor. Wel heeft hij in zijn inleiding (blz. X) gewezen op de mogelijkheid van een tweede deel, dat later deze bibliographie, ‘bewust incompleet’ als ze door de oorlogsjaren was, zou aanvullen.

Sinds 1923 ben ik nu bezig voor deel II te verzamelen, met het gevolg, dat er thans c. 1375 nieuwe beschrijvingen persklaar liggen. De titels daarvan heb ik in 1925 en '27 gepubliceerd als *Eerste* en *Tweede Aanvulling;* een *Derde Aanvulling* is gedrukt en verschijnt in Mei of Juni.

Dit zijn niet de definitieve voortzettingen van ons werk, maar slechts de voorloopige aankondigingen van 't geen thans beschreven is. Op den duur wordt dat alles opgenomen in deel II, geheel ingericht als het bestaande deel, met de volledige beschrijving van iedere druk. Beschreven zijn er dus op 't oogenblik circa 3600 boeken van het tijdvak. Dan is mij nog het bestaan bekend van een 70 tal onbeschreven drukken, verspreid door heel Europa, die ik geleidelijk hoop te bereiken. En vervolgens bezit ik zeker een 700 titels van boeken, waarvan mij tot nu toe geen exemplaren bekend zijn.

Wanneer er hier iemand aanwezig is met een stalen geheugen voor getallen - zulke griezelige cijfermaniakken bestaan - dan zal hij mij misschien straks aanblaffen en verwijten, dat ik twee jaar geleden bij een voordracht in de Bibliographical Society in Londen (gedrukt in de *Transactions,* 1928) andere cijfers heb genoemd. Inderdaad, toen kwam ik pas tot een totaal van 4000-4100 uitgaven, nu haal ik er al 4300-4400. En toch heb ik beide keeren heel nauwkeurig geteld. Maar steeds komen er meer onbekende drukken van ons tijdvak opduiken.

Met 't oog daarop zou het misschien wijs zijn, niet al te gauw met de publicatie van deel II te beginnen. Evenwel, iedereen, die

een bibliographie samenstelt, moet er in kunnen berusten, dat hij niet het laatste woord heeft. Op Campbell's *Annales* worden, ondanks de Supplementen, nog steeds aanvullingen ontdekt en de *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* zal er evenmin aan ontkomen. Klaar is men nooit met zulk werk. Misschien is dat juist een van zijn charmes.

Naar mijn oordeel heeft het veel voor te publiceeren, terwijl men nog in de kracht van 't leven is. Eén vogel in de hand is altijd beter dan tien in de lucht.

Practisch heeft het natuurlijk zijn bezwaren, dat de *Nederlandsche Bibliographie* op den duur uit twee, later misschien zelfs uit drie deelen zal bestaan. Maar door een samenvattend register is dat bezwaar vrijwel op te heffen. Zooveel wetenschappelijke werken zijn nooit voltooid, omdat hun opzet te breed was. Is het dan niet beter klein te beginnen en zijn huis geleidelijk uit te bouwen?

Het is dus mijn plan over een paar jaar met de publicatie van deel II aan te vangen. Wat ik vóór die tijd eigenlijk nog van U en anderen zou begeeren, kan ik niet beter verklaren dan door U een kijkje te geven in onze werkplaats en op onze werkmethode.

Meer dan eens wordt mij gevraagd: hoe stelt men toch eigenlijk zoo'n bibliographie samen? Een afdoend antwoord heb ik daar nog niet op gevonden.

Men zegt, dat Zeus eens hevige hoofdpijn had. Toen sloeg Hephaistos er met zijn hamer op en Pallas-Athene trad in volle wapenrusting uit het hoofd te voorschijn. Maar al had de heele Olympus tegelijk hoofdpijn, dan geloof ik nog niet, dat Hephaistos er een voltooide bibliographie uitgehamerd zou hebben.

Er is heel wat peuterig-preciese voorarbeid te verrichten, eer de boekenbeschrijvingen ordelijk in 't alfabetisch gelid zijn geplaatst. Wie een bibliographie gaat samenstellen, zal er ook in moeten berusten, dat hij zichzelf tot een zekere begripsbeperking veroordeelt, eenigermate monomaan wordt. Hij moet zich blind leeren staren op zijn speciale onderwerp en niets wat daarop betrekking heeft, mag hem ontsnappen. Voortdurend valt er iets te excerpeeren: gedrukte bibliotheekcatalogi, bibliographieën, briefverzamelingen, historische, theologische, litteraire publicaties over menschen of boeken uit het tijdvak, in hun steeds groeiend aantal. Dan de stroom van auctie-catalogi. Hier vooral moet men altijd als de kippen bij zijn en zorgen, dat men uitvischt, waar de boeken belan-

den. En dan is er 't bezoeken van bibliotheken en 't doorsnuffelen van de catalogi ter plaatse. Iedere keer, als ik weer sta voor zoo'n groot werkinstrument, de alfabetische catalogus van een bibliotheek, met de pretensie uit die overweldigende massa titels nog wat onbeschreven Nederlandsche drukken van 1500-1540 te halen, bekruipt mij een hopeloos gevoel van onmacht. En toch heb ik op die manier al herhaaldelijk goede resultaten bereikt. Natuurlijk kan ik, in meestal beperkte tijd, niet een heele catalogus van A-Z doorzoeken. Maar ik pik er wat speciale auteurs uit, als b.v. Murmellius, Baptista Mantuanus, Erasmus, Vergilius en menig ander, van wie in deze landen veel is gedrukt. En het hoofd *Bijbel* of *Biblia* sla ik ook nooit over.

Soms is 't lot me goed gezind en heb ik onverwachte buitenkansjes. Zoo was ik een paar jaar geleden op de bonnefooi naar de Univ. Bibliotheek te Munster getrokken in 't vaste vertrouwen, dat deze stad, in de 16^{e} eeuw door geloofs- en schoolbanden nauw met Nederland verbonden, nog wel iets voor me zou opleveren. De bibliothecaris droeg mij dadelijk op aan een zijner wetenschappelijke ambtenaren, Dr. Menn, die zelf in zijn vrije tijd zich met 16^{e} eeuwsche drukken bezig hield. Binnen de vijf minuten hadden wij beiden, twee leden van 't zelfde gilde, elkaar begrepen. Onmiddellijk stelde de heer Menn zijn kostbaar particulier materiaal - een nog niet voltooide alfabetische kaartcatalogus van alles wat de bibliotheek bevatte aan drukken tusschen 1500-1600 - met de grootste welwillendheid tot mijn beschikking en wees me verder op eenige speciale collecties, van belang voor mijn tijdvak. Ik dank aan die onverwachte hulp menige vondst.

Contact krijgen met 't wetenschappelijk personeel is voor mij bij bibliotheekbezoek altijd van 't grootste belang. Meestal is dat niet moeilijk; over 't algemeen zijn bibliotheekambtenaren uit hun aard toeschietelijke en welwillende menschen. Een enkele aterling, bullebak of nijdas loopt er natuurlijk wel onder. Die heeft zich dan in zijn beroepskeuze vergist.

Misschien nergens sterker dan in de Universiteits-Bibliotheek te Cambridge heb ik ondervonden, hoe zeer mijn resultaten afhankelijk zijn van de medewerking op de bibliotheek. Twee keer ben ik daar nu geweest, in 1923 en 1928, de eerste maal zonder er een sterveling persoonlijk te kennen. Ik ben er vorstelijk bediend en

heb er veel meer gevonden dan ik ooit zonder hulp had kunnen bereiken. Grenzeloos is daar de toewijding van de ambtenaren voor de buitenlandsche bezoekers. Toen men eenmaal wist, wat ik zocht, kwam men steeds met allerlei onbekende schatten aandragen. Het is dan ook uitsluitend te danken aan de hulpvaardigheid van de Cambridgesche bibliothecaris en zijn staf, dat ons 't bestaan bekend is geworden van fragmenten als *Van den Here van Valckenborch* en de *Almanack voor 1541* van Dodonaeus, zeer merkwaardige unica, waarover ik 't een en ander gepubliceerd heb[1)].

Opgeborgen in portefeuilles zijn zulke curiositeiten meestal onbereikbaar voor de bezoekers en men is in dezen afhankelijk van de bibliotheekambtenaren.

Zeer goede herinneringen bewaar ik ook aan de Bibliothèque Mazarine te Parijs. De intelligente ambtenaar, die mij daar in 1926 en 1929 voorthielp, houdt de traditie van de Fransche beleefdheid nog hoog en is het omgekeerde van een reglementen-slaaf. Het is in deze stemmige bibliotheek, waar meestal slechts weinige bezoekers zitten te werken, geen gewoonte, dat men zelf de catalogus raadpleegt; het personeel doet dat voor ons. De genoemde ambtenaar vertrouwde mij zonder eenig bezwaar de perkamenten catalogus-deelen toe; meer, toen hij wist, waarnaar ik zocht, deed hij mijzelf hoofden in de catalogus aan de hand, als Anvers, Charles-Quint, waaronder ik kans had iets van mijn gading te vinden.

Een heel enkele keer heb ik ook minder aangename ervaringen gehad en een beetje moeten strijden, eer ik mijn doel bereikte. Maar met wat moeite is het me tot nu toe toch altijd gelukt, op één noodlottige uitzondering na, waarover straks meer. Zelfs de poorten van de bibliotheek Rothschild in Parijs, de laatste jaren hermetisch gesloten, zijn in 1926 eenige keeren voor mij open gegaan. Ik ben er de eigenares zeer erkentelijk voor, want ik dank er een 15-tal beschrijvingen van hoogst merkwaardige boekjes aan, meest unica, voor 't meerendeel Fransche historische pamfletten, in Antwerpen gedrukt.

Ik zou U veel meer kunnen verhalen van mijn zwerftochten door bibliotheken. Maar de tijd is beperkt en ook moet ik wat stof bewaren voor de mémoires van mijn oude dag.

1) Zie Tijdschr. v. Nederlandsche taal- en letterkunde XLIII (Leid. 1924), 27-39 en Het Boek XVII ('s-Grav. 1928), 192-194.

Terwijl catalogi en wetenschappelijke studies excerpeeren en bibliotheken doorsnuffelen, actief, doelbewust zwoegen is, om een bibliographie samen te stellen, gebeurt het ook, dat af en toe de goede gaven ons als hemelsch manna in de schoot worden geworpen. De heer Nijhoff en ik schijnen iets als een internationale kwakzalvers-reputatie te hebben verworven en allerlei hopelooze gevallen worden ons toegezonden. Zóó monomaan ben ik reeds geworden, dat ik de onooglijkste fragmenten met aandacht onderzoek.

Toch zijn mij nog liever de foto's, die de beroemde Henry E. Huntington Library in Californië mij herhaaldelijk zendt van haar nieuwe aanwinsten. Menige beschrijving is mij daardoor als vanzelf geworden, waarbij de *Story of Mary of Nemmegen,* door Jan van Doesborch gedrukt, zeker niet de minste is. Dr. Bendikson, een Nederlander, die daar in 't verre Westen een der bibliothecarissen is, fungeert steeds als vriendelijk tusschenpersoon.

Politieke voorkeur heb ik volstrekt niet; zoodra 't om boeken gaat, ben ik volmaakt kleurloos. De kruimeltjes van de Amerikaansche millionairstafel zijn me even lief als de brokken van de ruige Sowjet-disch. Oude drukken zijn het ook alweer, die mij in aanraking hebben gebracht met de zeer bekwame bibliothecaris van de Lenin-bibliotheek in Moskou, N.P. Kisselew. Aan onze schriftelijke relatie dank ik de beschrijving van drie onbekende drukken; van twee ervan heeft de U.S.S.R. mij foto's aangeboden. Hoe wonderlijk is toch soms het lot van boeken. Daar in Moskau blijkt men nu te bezitten de *Compendiosae institutiones artis oratoriae* van Barlandus, in Febr. 1535 door Rescius te Leuven gedrukt. Indertijd hebben de samenstellers van de *Bibliotheca Belgica*[1)] het bestaan van deze uitgave aangenomen, maar geen exemplaar kunnen ontdekken. Thans dank ik aan Kisselew de volledige beschrijving van 't boek.

Een pure verrassing was 't ook, toen onlangs de bibliothecaris van de Kathedraal-bibliotheek in Lincoln aan de heer Nijhoff bij andere bibliografische vragen eenige foto's zond van een geheel onbekende uitgave der beide werkjes van Suster Bertken. Dat is de beroemde kluizenares, die - schrikt U niet - 57 jaren besloten heeft gezeten in een kluis van de Buurkerk te Utrecht. Tot nu toe kenden we alleen vroege Leidsche drukken van haar werk; wat er

1) Zie Bibl. Belg. 2e série B. 287^{3}.

te Lincoln bewaard wordt, bewijst, dat men ook te Antwerpen haar geschriften gedrukt heeft. Een uitvoeriger mededeeling hierover ligt persklaar.

Iets minder passief is mijn houding geweest ten opzichte der winst van beschrijvingen uit de Koninklijke Bibliotheek te Kopenhagen. In Panzer's *Annales typographici* worden ergens[1)] vermeld van Laet de Borchloen, *Prognostica varia,* zoowel Nederlandsche als Latijnsche, gedrukt tusschen de jaren 1534 en 1536 bij Hillen te Antwerpen. Panzer heeft dat op zijn beurt weer ontleend aan de Catalogus Thott[2)]. Niet geheel nauwkeurig, want daar is het jaartal niet 1534, maar 1514-1536. Het was mij bekend, dat Catalogus Thott VII de boeken bevat, die indertijd aan de bibliotheek te Kopenhagen zijn geschonken. Dus daarheen geschreven om nadere inlichtingen. De bibliothecaris, Victor Madsen, had de groote vriendelijkheid mij dadelijk een gespecificeerde lijst te sturen van 't geen bij Thott en Panzer hoogst onvolledig blijkt te zijn beschreven. Want die collectie bevat niet minder dan 27 prognosticaties en is maar voor een klein deel - 11 stuks - bij Hillen gedrukt. Ook zijn ze slechts ten deele afkomstig van de Laets, vader en zoon (16 stuks). De heele verzameling heb ik in de maand December op de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag te leen mogen ontvangen, en ik heb er met recht in gegrasduind.

Vooral voor Antwerpen is dit alles van 't grootste belang; 't zijn uitsluitend Antwerpsche drukkers, want ook de enkele zonder naam van drukker schrijf ik aan Antwerpen toe. Nog nooit heb ik zoo'n groote collectie van dit zeldzame goedje bijeengezien, ware eendagsvlinders, die uit hun aard meestal een heel kort leven hebben. Het is mij dan ook gebleken, dat het onderwerp ‘prognosticaties’ bij lange na niet uitgeput is, ook niet door uw landgenoot Zechdu Biez, in zijn *Almanachs belges,* aan wie deze Kopenhaagsche schatten geheel onbekend zijn gebleven.

Van de 27 boekjes, die ik te leen ontving, waren er 22 niet beschreven. En wat merkwaardiger is, verscheiden zijn samengesteld door auteurs, van wie ik nog nooit gehoord had.

Adrianus Velthoven ‘doctor in medicinen’ kende ik toevallig

1) P. Vl. 6. 25.
2) Catal. Bibl. Thottianae to. VII (Havn. 1795), 170. 1587.

sinds kort uit een fragment van een andere prognosticatie, in 't bezit van het Rijks-Archief in Den Bosch, maar Gerardus van Malder ‘doctor inde medicinen tot Mechelen’ heb ik nu voor 't eerst leeren kennen. Ook de naam van Cornelius Wellius ‘phisicus et mathematicus’ was nieuw voor mij, en evenzoo die van meester Peeter van Dijke ‘medecijn van Wesel’. Dan is er een Pronosticatie van 1514 bij ‘vten ouerlantschen ghetrocken inden nederlantschen’ van meester Simon Ysman, stellig een vernederlandschte vorm van de naam Simon Eisenmann. Het British Museum bezit van deze een paar soortgelijke werkjes in het Duitsch[1].

Uiterlijke bekoring hebben die prognosticaties niet; het zijn bijna zonder uitzondering leelijk gedrukte quarto boekjes van 4 bladen. Het maakt de indruk, dat ze naar een vast recept in elkaar werden gezet. De voorspellingen zijn meestal zoo voorzichtig geformuleerd, dat ze haast altijd moesten uitkomen. Vermakelijk worden die heeren prognosticatoren, als ze elkander in de haren zitten. Het was in dat gilde vaak moord en doodslag. Jan Thibault en de jonge Laet schelden elkaar uit, dat de splinters er afvliegen[2] en vader Laet schudt zijn toorn uit over niemand minder dan de geleerde Albert Pighius, de gunsteling van paus Adrianus VI. En ook gaat hij te keer tegen zekere Ramyrus Gaditanus[3]. Dit blijkt een schuil-

1) Zie van deze auteurs:
Adr. Velthoven, Prognosticatie vanden iare o. h 1521. Antw., Vorsterman, (1520). 4°.
Ger. de Maldere, Iudicium pronosticum labentis anni d. 1521. Antw., Hillen van Hoochstraten, 1520. 4°.
Ger. de Maldere, Pronosticatie vanden iare o.h. 1530. Antw., Peetersen van Middelburch, 1530. 4°.
Corn. Wellius, Prenosticatio ad annum d. 1520. Antw., Hillen van Hoochstraten, (1519). 4°.
Peeter van Dijke, Pronosticatie vanden iare o.h. 1516. Antw., Adr. van Berghen, (1515). 4°.
Simon Ysman (Eisenmann), Pronosticatie vanden iare 1514. (Antw.), Adr. van Berghen, (1513). 4°.
Al deze werkjes behooren tot de Kopenhaagsche verzameling. Voor de twee Duitsche boeken van Simon Eisenmann vgl. R. Proctor, An index to the early printed books in the British Museum. P. II (Lond. 1903), 11438 & 11799.
2) Vgl. Nederlandsche Bibliographie 1306 en 2007.
3) Zie Gasp. Laet de Borchloen, Prenosticatio ad annum d. 1520. Antw., Claes de Grave, 1520. 4°. (ex. Kopenhagen, KB.). Klaarblijkelijk gericht tegen Alb. Pighius, Adversus prognosticatorum vulgus qui annuas praedictiones edunt et se Astrologos mentiuntur, Astrologiae defensio. (Paris. 1518). 4°. Van Ramyrus Gaditanus is bekend een werkje, getiteld Mantia sive divinatio syderalis. (Antw.), Hillen van Hoochstraten, 1518. 4°. (van beide werken exx. Londen Br. Mus.).

naam te zijn. Zijn werk onder een valsche naam uit te geven, vindt Laet zóó minderwaardig, dat hij genoemde Ramyrus zelfs niet de eer zal aandoen hem te bestrijden! Een classicus zou ijzen van het keuken-Latijn, waarin Jaspar Laet dit uitdrukt.

Al deze wetenswaardigheden en nog veel meer heb ik aan de kostelijke Kopenhaagsche collectie te danken en aan de vriendelijke hulp van de heer Victor Madsen.

Behalve met bibliotheken onderhoud ik ook graag goede betrekkingen met archieven. Want meestal schuilt daar nog wel wat oud drukwerk, heel dikwijls aflaatbrieven of ander soort publicaties. Uit het Gemeente-Archief van Harderwijk is b.v. een aardige, gedrukte reclame-brief voor de Latijnsche school van 1540 te voorschijn gekomen; uit het Zutphensche Gemeente-Archief twee zeldzame plakkaten van Hertog Willem van Gelre over erfrecht en leengoederen[1]. En om zulke archief-schatten te bereiken, moet men, meer nog dan in bibliotheken, regelrecht met de autoriteiten in verbinding treden.

Ik hoop U eenige indruk te hebben gegeven, van wat er in de werkplaats van de *Nederlandsche Bibliographie* gebeurt. En mag ik, na deze breedsprakige voorbereiding, thans tot mijn hoofddoel komen, een laatste beroep op de Belgische medewerking, eer deel II afgesloten wordt?

Dat de Belgische en Nederlandsche belangen in dit geval parallel loopen, behoef ik zeker niet nader te betoogen? Wij hebben, dunkt mij, geen diplomaten noodig, om ons dat te bewijzen.

De heele boekenproductie in de Zuidelijke Nederlanden gedurende 't tijdvak 1500-1540 overtreft die bij ons in 't Noorden verre; alleen in Antwerpen is meer dan de helft van alles, wat er toen gedrukt is, verschenen.

Nu is mijn vraag, hoe krijg ik in België hulp voor een georganiseerd onderzoek naar nog onbeschreven drukken van 1500-1540? In Duitschland is zoo iets heel eenvoudig. Daar heeft men het voortreffelijke instituut van het *Auskunftsbüreau der deutschen Biblio-*

1) Door mij vermeld in Het Boek XVII ('s-Grav. 1928), 1-5, 195-198 en ald. XV (1926), 209-213.

theken. Voor de civiele prijs van 10 Pf. per titel kan men er inlichtingen verkrijgen over boeken, waarvan men 't bestaan in Duitsche bibliotheken vermoedt. Ik heb er voor onze *Bibliographie* al dankbaar gebruik van gemaakt.

In Nederland hebben wij in de eerste plaats de *Centrale Catalogus,* die men bezig is op de Koninklijke Bibliotheek in te richten, een samenvattende kaartcatalogus voor alle bibliotheken van 't heele land. Dit belooft op den duur een opsporings-dienst van groote waarde te worden en ook nu, nog in staat van wording, is het al een instrument van veel nut. En verder bestaat er in ons land tusschen de bibliotheken onderling het gebruik van de rondvraag. Zoek ik b.v. in de Kon. Bibliotheek tevergeefs naar een boek en wordt het ook niet in de *Centrale Catalogus* vermeld, dan zendt men vandaar de aanvraag voor mij rond naar de overige groote rijks- en stadsbibliotheken in 't land.

Bestaat er in België iets in de geest van 't *Auskunftsbüreau,* de *Centrale Catalogus* of de meer eenvoudige opzet van de rondvraag? Dan zou mij dat groote diensten kunnen bewijzen. Om een enkel concreet geval te geven, ik ben er b.v. van overtuigd, dat hier ergens in 't land een exemplaar moet schuilen van de *Legende van S. Rombouts,* (zonder jaar) gedrukt in Brussel door Thomas van der Noot, en gesignaleerd door J. Laenen in zijn *Histoire de l'église métropolitaine de S.-Rombaut*[1)], waarvan men sinds 1807 het spoor bijster is. Ander voorbeeld. Blijkens oude rekeningen heeft Gov. Bac te Antwerpen in of vóór 1508 aflaatbrieven gedrukt; de opbrengst van deze aflaat had bisschop Enckevoirt verworven voor de O.L. Vr. Kerk[2)]. Is het niet hoogst onwaarschijnlijk, dat er van deze heele oplaag aflaatbrieven geen enkel exemplaar bewaard zou zijn? Maar waar en hoe ze te vinden?

Vroeger heb ik in *De Gulden Passer* een paar maal vragen naar boeken gedaan[3)]; het poovere resultaat heeft mij niet aangemoedigd ze voort te zetten. Iedereen weet het trouwens bij ervaring, als men een vraag in 't algemeen stelt, krijgt men zelden antwoord. Men moet de menschen bij hun jasje pakken, figuurlijk gesproken,

1) To. I. (Mal. 1919), p. 11-12.
2) Zie *Biographie Nationale... de Belgique* I. 600. Blijkens een vriendelijke mededeeling van het Gemeente-Archief te Antwerpen is het jaartal 1517 daar echter onjuist; moet 1508 (of vóór 1508) gelezen worden.
3) Zie jg. I. 94 en II. 156.

wel te verstaan. Dat is de eenige manier om er iets uit te krijgen. Een officieele rondvraag, als het *Auskunftsbüreau* of de Nederlandsche bibliotheken doen, komt vanzelf in handen van de ambtenaren, wier taak het is, er op te antwoorden; een vraag, den volke in 't algemeen gesteld, blijft in 99 van de 100 gevallen in de lucht hangen.

Ik sprak zoo juist over één noodlottige uitzondering, waarbij al mijn pogingen om in een bibliotheek binnen te dringen, tot nu toe niet geslaagd zijn. Bedoeld is de beroemde bibliotheek der Arenbergs, vroeger te Brussel, sinds 1914 in Duitschland opgepakt. Het noodlot heeft gewild, dat de heer Wouter Nijhoff, na jaren lang moeite te hebben gedaan voor een introductie, die toestemming eindelijk verworven had en in September 1914 in de bibliotheek Arenberg te Brussel zou komen werken. Dat plan is toen natuurlijk door de oorlog in duigen gevallen.

In deze prachtige collectie bevinden zich zeker 45, misschien wel 60 of meer onbeschreven Nederlandsche post-incunabelen, voor een groot deel unica. Het is dus van groote beteekenis, dat ik er, vóór de afsluiting onzer *Bibliographie,* mag worden toegelaten.

Al sinds een jaar of vijf wend ik daartoe moeite aan en veel vriendelijke en invloedrijke menschen hebben mij hierbij gesteund. Helaas, tot nu toe tevergeefs.

Ziet iemand in België kans, mij een introductie te verschaffen, dan zal hij op mijn eeuwige dankbaarheid kunnen rekenen. Een vollediger tweede deel van de *Nederlandsche Bibliographie* zal het loon van zijn moeite zijn.

Tot slot een regelrecht verzoek aan allen, die hier aanwezig zijn. Mocht U in de bibliotheek, waaraan U verbonden bent, soms een boek aantreffen, niet beschreven of vermeld in onze *Nederlandsche Bibliographie van 1500-1540* of de *Aanvullingen* I-III, zoudt U er mij dan even een korte mededeeling van willen zenden[1)]? Zoo vriendelijk is reeds hier in België onze geachte Congres-voorzitter, Dr. Maurits Sabbe van 't Museum Plantin, Dr. R. Apers van de Universiteits-Bibliotheek te Gent, Dr. Th. Schillings van die te Leuven.

Ik zou dankbaar zijn, als andere bibliothecarissen hun voorbeeld wilden volgen.

1) Adres: 's-Gravenhage, Laan v. Meerdervoort, 110.

Mijn warme liefde voor onze oude Nederlandsche drukken is er schuld aan, dat ik misschien wat lang van stof ben geweest. Orationes pro domo kennen geen maat. Voor uw aandachtig gehoor breng ik U mijn dank.

M.E. KRONENBERG.

Het legaat van kan. Nic. Oudaert aan Jan Moretus.

Verscheidene merkwaardige werken behoorende tot de Plantinsche bibliotheek, zooals b.v. het *Decreet* van Gratianus, handschrift uit de 15e eeuw[1)] en dat andere prachtige handschrift *De Civitate Dei* van den H. Augustinus uit het jaar 1497[2)] zijn afkomstig uit een legaat, dat vermaakt werd, niet aan Balthasar Moretus, zooals M. Rooses schrijft in zijn standaardwerk over Plantin[3)], maar wel aan Jan Moretus door Nicolaas Oudaert, kanunnik van Sint Rombouts te Mechelen, overleden in 1608.

Deze N. Oudaert was een geleerde van wien J. Moretus in 1601 een werk uitgaf: *Ephemerides Ecclesiasticae seu Fastorum Sacrorum Compendium*[4)]. Hij onderhield drukke betrekkingen met de Moretussen, die in hun archief menigvuldige brieven van hem hebben bewaard. In 1622-23 was J. Woverius met Balthasar Moretus in onderhandeling om een portret van N. Oudaert te laten maken door een Brusselsch kunstschilder, maar dit voornemen had geen gevolg[5)]. Het moet ook in de bedoeling van de Moretussen gelegen hebben om een verzameling met lijkdichten op N. Oudaert uit te geven. Het handschrift voor den druk bestemd, voorzien van het privilegie van den Raad van Braband, onderteekend De Busschere, 25 Januari 1611, wordt nog in de verzamelingen van het Museum aangetroffen[6)]. Al die lofspraken in dicht en ondicht van Petrus Pantinus, Petrus Borullus, Janus Lernutius, Maximilianus Vrientius, Franciscus Harduyns, David Lindanus, Petrus Pecquius en talrijke andere humanisten van dien tijd werden echter niet uitgegeven. De goede betrekkingen tusschen N. Oudaert en de Moretussen dagteekenden reeds uit den tijd van Plantin zelf. In de

1) Cataloog der Handschriften door J. Denucé, p. 18, nr 9.
2) Id. id., p. 114, nr 186.
3) Zazzarini, 1913, p. 340.
4) Het Museum Plantin-Moretus bezit een exemplaar met opdracht van Nic. Oudaert aan Balthasar Moretus. (A. 701).
5) Cf. Rooses: *Plantin* (uitg. Zazzarini, 1913, p. 375).
6) M. 67.

Epigrammati funebria door Joannes Bochius, uitgegeven in 1590, komt een lofdicht voor van N. Oudaert: *Ad Manes Chr. Plantini.*

In het Archief van het Kapittel van Sint Rombouts te Mechelen legde Kan. Em. Steenackers de hand op een paar brieven van Jan Moretus en op het testament van N. Oudaert. Hij was zoo vriendelijk ons die mede te deelen. Wij drukken hier de brieven alsook een fragment uit het testament en betuigen Kan. Steenackers hierbij onzen besten dank.

N. Oudaert overleed op 1 Juli 1608. Ziehier het uittreksel van het testament, opgesteld door Notaris Jan Vander Hofstadt te Mechelen op 30 Juni 1608:

'*Item Joanni Moreto Bibliopolae Antwerpien / laet by alle de boecken gescreven byder hant staende by een boven aende schouwe / vuegende daer by Augustinum de Civitate Dei / manu scripta die daer oyck ontrent staet / ende tot dyen Opera Ovidy van seer ouwen druck* /'[1)].

Het eerste stuk van Jan Moretus is een kwijtbrief, gedagteekend van 20^{n} Augustus 1608. De Eerw. H. Petro Clerici, die in den brief genoemd wordt, was Kanunnik Pieter De Clerck, te Mechelen, een van de testament-uitvoerders van N. Oudaert. Wij laten het stuk hier volgen:

'*Ick onderschreven bekenne ontfanghen te hebben van Gillis Moreels bode van Mechelen; een Consiliorum Urany 3^{m} tomum; ende noch voor betalinge van Academie francoise ende een Diurnael in 9° vergult ghebonden, te samen in gelde seven guldens, comende van myn Eerw. H. Petro Clerici, voor betalinghe van alles dat myn Eerw. Heer d. Nicolaus Oudartus Saligher mij schuldigh was tot op den dagh van heden, in Antwerpen den 20^{en} Augusti 1608.*

Joannes Moretus.

Hieraff heeft myn heer den deken van Sinte Romboudts van Burcht betaelt voir het diurnael xxx st. ergo maer betaelt V R. x st.'.

De tweede brief is gedagteekend 3 September 1607. Dit is blijkbaar een *lapsus calami*, die te verklaren is bij iemand, die zelf bekent 'mettehaest' te schrijven. Van den cataloog van Oudaert's bibliotheek, die te verkoopen was, bezit het archief van St Rom-

1) Bundel: Sterfhuis van Nicolaas Oudaert, kanonik, 1608.

bouts kapittel nog een exemplaar, waarop de verkoopprijs der boeken vermeld staat. De brief is ook gericht aan Kan. P. De Clerck.

'R^de D^ne

Ick ben droeve geweest dat ick niet en hebbe geweten vande brieven die uwe R^e mij hadde gescreven, want ick den selven daghe dat Gillis den bode tot Antwerpen is gecomen, ick tot Mechelen quam geroepen synde ab Illmo et R^mo Dno, ende my droefhy is te meerder geworden aengesien dat ick tgeluck niet en hebbe gehadt om U. R^e te spreken ende te mogen kennen / het zal wesen met gelegenthy des tyts dat U. R^e tot Antwerpen eens zal mogen comen oft ick tot Mechelen / Voortz soo hebbe ick de boecken die uwe R^e scrijft dat dns Oudard p.m. mij heeft gelegateert wel ontfangen/ Godt den heere wil zynder sielen genadich wesen ende hem loonen met sn hemelryck / Den Catalogus vande Bibliotheq die te vercoopen soude mogen vallen is in handen van mynen zoone ende zal den selven comuniceren / daert te passe sal comen / Isser yet daer wij uwe c. in konen gedienen, onliedende zal my altyt met de myne bereeit vinden Dat kenne Godt die uwe R^e spaere in gesonthy ende lanck salich leven mettehaest den 3^en Septembris 1607.

Uwer R^ie ootmoedighe dienaer Jean Moretus'.

MAURITS SABBE.

De groote mogol en de Plantijnsche Polyglotta.

Vincent A. Smith schrijft het volgende in zijn bekend werk over Akbar:

‘On March 3. 1580 Akbar was pleased to accept from the Jesuits the gift of a magnificently bound copy of the Royal Polyglot Bible of Plantyn, printed in 1569-72 for Philip II of Spain. At a later date (1595) he gave back that work with the other European books to the fathers then at his court. The emperor treated the sacred text with the profoundest reverence, removing his turban, placing each volume on his head and kissing it devoutly’.

Cf.: pg. 175: Akbar the great Mogul by Vincent A. Smith. Oxford. At the Clarendon Press. 1919.

*3

[Nummer 2]

Over oude boekencatalogussen.

Wie kent niet het genot te grasduinen in catalogussen? Wat een kijk werd ons gegund op menschen en geesten door het snuffelen in de catalogussen van beroemde veilingen van b.v. een J.P. Willems, een Serrure, een I. Meulman, een P. Cogels, een van Havre, en wat schatten vinden wij telkens in antiquarische fondsen van Fr. Müller, M. Nijhoff, J.P. de Vries, van Stockum...

Twee oude catalogussen, ons door het toeval in handen gespeeld, gunnen ons een blik op het tooneelleven en het tooneelwerk van het einde der 18e en begin der 19e eeuw.

De voornaamste catalogus telt niet minder dan 216 blz., een

> NAAMLIJST
> van een uitmuntende fraaije verzameling
> van gebonden
> TOONEELSPELEN,
> Bestaande in ruim vierduizend
> stuks,
> De meeste weinig, vele onafgesneden, andere
> even Afgerand,
> Waar onder een overgroot Getal, die zeldzaam
> voorkomen;
> Benevens nog eenige Ongedrukte, en door eene
> fraaije Hand. of die der Autheuren zelfs,
> geschreven;
> in alles een
> KABINET,
> Zoo groot en raar, als mogelijk ergens bekend is;
> Met vele moeite en overgroote kosten bijeen verzameld,
> door een voornaam
> LIEFHEBBER.

De veiling had plaats ‘op de zaal boven de Beurs te Rotterdam op Woensdag den 22 van April 1772 en volgende dagen door de boekverkoopers J. Burgvliet en R. Arrenberg’. De ‘Naamlijst’ werd verkocht ‘voor 5 1/2 stuiver aan de Armen’.

Het Bericht van den Verkooper luidt:

‘De volgende Naamlijst van gebonden Tooneelpoëzy bestaat uit meer dan vier duizend spelen of stukken daar toe behoorende, de meeste weinig, vele onafgesneden, andere maar even afgerand, waar van de weerga, misschien nooit, althans niet met onze kennis gezien is, en bevat veel over zeldzame spelen, die door de Liefhebberen dikwils jaren lang te vergeefs gezocht worden, en waar onder 'er velen om hunnen hoogen ouderdom zyn vermaard, terwijl 'er van anderen slechts zeer weinig afdruksels, somtyds niet meer dan 6, 8, 10 of 12 voor handen zyn, en derhalven door de Kenners en Liefhebbers der Tooneeldichtkunde als onwaardeerbaar werden geschat, 't geen ten opzichte dezer uitmuntende Verzameling des te meer plaets moet hebben, om dat meest alle deze stukken, niettegenstaande sommiger ongemeene oudheid, die, meer dan tweehonderd jaren verre te boven gaat, zeer net en zindelijk gehouden, en zorgvuldig voor den roest des tijds bewaart zyn. Wy achten noodig hier van de Liefhebberen der Tooneelpoëzy vooraf eens vooral kennis te geven, om niet telkens genootzaakt te zijn, de zeldzaamheid der spelen op yder bladzyde meer dan eens voorkomende, door de woorden *raar, extra raar, zeldzaam, zeer ongemeen, onbekent,* enz. aan te toonen, want wy twyffelen niet of de Liefhebbers en Kunstkenners zullen de beste stukken, die of om hunne oudheid, fraaiheid, schaarsheid, en echte drukken zoo zeer gezocht worden, wel weten te onderscheiden en op hunne rechten prys te schatten.

Onder de ‘in folio-uitgaven komen o.m. voor’ werken van: Asselyn, Coornhert, Coster, Elzevier, Hooft, Krul, Jacob Campo Weyerman, J. van der Noot en ook een ex. van de ‘Schatkiste der Philosophen en der Poëten’.

Van blz. 4 tot 78 volgen alphabetisch de in quarto-uitgaven. Al wat in de Noord-Nederl. tooneelliteratuur bekend was komt er in voor. Van Cornelio de Bie bezat de verzamelaar niet minder dan 34 titels. De kluchtspelschrijvers waren rijk vertegenwoordigd, de werken van ‘onbekende en onzekere Autheuren’ werden afzonderlijk vermeld evenals ‘Antwoorden, Beroepen van Kameren der Rederykers, Referynen enz’.

In octavo komen eerst de bekende Autheurs aan de beurt, een haast volledig overzicht van wat onze Nederlandsche tooneelliteratuur bezat. Verder volgde ‘Van onzeekere of onbekende Au-

theurs', de uitgaven van 'Konstgenootschappen of ander Zinspreuken', verzamelingen van tooneelwerken van 'verscheiden Autheurs' gewijd aan: Aanspreekers, Amintas en Amarillis, Blinden, Buitenspoorigen, Dienstboden, Dronkaerds, Edelen Don Pedroos Geest, Gekhuizen, Geleerden, Gierigen, Hippolutus, Jalouzyen, Jansenisten, Konstenaars door Liefde, Loteryen, Oorlogen, Quinquenpoix, Schaekingen, Stiefmoeders, Thee- en Koffystukken, Thoorn, Tooneelspelen, Vrede, Vrijsters...

In hoofdzaak bevat de catalogus Hollandsche uitgaven. Onder de Vlaamsche: B. Brand (Brugge en Duinkerken), Geeraerd van den Brande (Antwerpen), Joh. Fr. Cammaert (Brussel), M. de Castelyn, Joh. de Conde (Brussel en Gent), D. Danoot (Brussel), A. Flas (Gent), C. van Gistelen (Antwerpen), Cl. de Griek (Brussel), Joan de Grieck (Brussel), P. Haekt (Brugge), J.B. Hendrikx (Gent), Corn. Meyer (Gent), G. Ogier (Antwerpen), J.B. de Pape (Gent en Brugge), G.D. Rons (Brussel), J. Ysermans (Antwerpen), J. v.d. Zype (Gent), P. Suetmans (Brussel), A. Bijns (Antwerpen).

Onder de samenspraken en zinnespelen:

731. Den Sleutel der Liefden, item Hier in, Een samenspreking van twee Herders, met verscheide Referynen, Baladen etc. te Antwerpen, Guilliaem van Parys, 1583.

744. Veelderhande geneuchelyke Dichten, Tafelspelen en Referynen, Antw. Jan van Ghelen, 1600.

De vierduizend stuks werden geveild onder 865 nummers.

Heeft deze catalogus lang in de Vlaamsche gewesten een eigenaar gehad? Ik veronderstel van ja. Waarschijnlijk was hij in het bezit van Prudens en later van Florimond van Duyse, verzeilde, na de veiling van het fonds van den bekenden musicoloog, in het antiquariaat.

* * *

Is het Prudens van Duyse die in dezen catalogus de 'Lyste der Tooneel-stukken die te bekomen zijn bij J. Sacré tot Aelst' heeft bewaard?

Acht bladzijden. Aan het slot als waarschuwing: 'Alle deeze Tooneel-stukken en Boeken, zyn alle origineele Hollandschen druk: men kan bij hem ook alle oude en nieuwe Tooneelstukken bekomen'.

Wie was J. Sacré, verspreider van tooneelliteratuur in het land van Aalst? Maurits Sacré heeft in ‘De Brabander’, Januari 1922, het leven en het werk van den boekdrukker J. Sacré (1778-1849) beschreven.

Zoon van den befaamden horlogemaker, oefent hij eerst den stiel van zijn vader uit, legt zich later op de boekdrukkunst toe, vestigt zich in 1816 en verplaatst zijn drukkerij in 1829 naar Brussel. Zijn drukkerij en boekwinkel waren gelegen in de Kerkhofstraat te Aalst.

De ‘Lyste der Tooneel-stukken’ gunt ons dus een gelegenheid om na te gaan welke tooneelstukken mogelijk gespeeld, stellig gelezen werden tusschen 1816 en 1826.

Veelal vertalingen vinden wij in deze alphabetische titellijst. Stukken o.m. van: Legouvé, Ducis, Bonilly, Pujoulx, Voltaire, Picard, Racine, Letripot, Pigault Le Brun, von Brühl, Gamas, J. Candeille, Souriguere, Monvel, d'Arnaud, Mercier, Dumaniant, Guillard, J. Thomson, Chenier, Dusseux, Dorvigny, Molière, Saint Marcel, Schiller, Florian, Lessing, Christian, Marsolier, Lautier, La Harpe, Corneille, Zschokke, Villeneuve, Sauvigny, Schröder, Junger. Daarbij niet minder dan 54 titels van A. von Kotzebue, een opgave van de vertalingen in voorbereiding en ten slotte een reeks prozawerken van dezen schrijver eveneens bij Sacré verkrijgbaar.

Als oorspronkelijk geldt M. Westerman, H. Tollens C.Z., P.J. Kasteleyn, J. Nomsz, W. Bilderdyk, Lucretia Wilhelmina van Winter, F. van Steenwyk, J.H. Schuymer, J.A. de Bakker, A. van de Wart, C.C.F. Hoffham.

Het loont de moeite eens na te gaan wat van deze lijst gespeeld werd. Blommaert's ‘Geschiedenis der Rederijkkamer de Fonteyne te Gent’ (Gent 1847) biedt menige verrassing. In de opgenomen lijst der sedert 1813 door de Fonteyne opgevoerde stukken is ook Kotzebue de meest populaire naam.

Waar gegevens omtrent het tooneelleven in Vlaanderen onder het Hollandsch bewind schaars voorkomen, verdient deze catalogus voorzeker onze belangstelling.

LODE BAEKELMANS.

De laatste jaren van den drukker Joos Lambrecht († Gent 1556?).

In de studie, die ik aan de bronnen van Joos Lambrechts' *Néderlandsche Spellynghe* heb gewijd (voorgedragen op het IXe Kongres voor Philologie te Leuven en verschenen in de Revue Belge de Philologie et d'Histoire, Deel VII, 1928, n° 4), heb ik mij voor de levensomstandigheden van Joos Lambrecht vergenoegd te verwijzen naar de bekende biografie van den Gentschen drukker, graveur en schoolmeester door Ferdinand Vander Haeghen in de 'Biographie Nationale' (Deel XI, 1890-1891).

Aldaar lezen we het volgende over de laatste jaren van den drukker Joos Lambrecht:

'Le 8 août 1553, Lambrecht vendit une partie de la propriété où était établie son imprimerie, à Pierre, père de Henri vanden Keere, le typographe.

Il mourut vers 1556, laissant de sa femme, Anne van Sterthem, un fils unique, appelé André, qui fut placé sous la tutelle de son oncle maternel, Josse van Sterthem, chirurgien et maître de la table des pauvres de la paroisse de Saint-Michel.'

Uit deze aanduidingen zou blijken dat Joos Lambrecht te Gent overleed. Dit is echter niet het geval.

Voor de geschiedenis van de Hervorming in Duitschland en in de Nederlanden zijn de 'Ratsprotokollen' van Wesel in het Rijnland van groote waarde.

Ze worden bewaard in het 'Düsseldorfer Staatsarchiv' en theologen hebben er rijkelijk gebruik van gemaakt.

Het is aan den uitnemenden bibliograaf Ferdinand Vander Haeghen ontgaan - vergeeflijke fout - dat reeds in 1868 Albrecht Wolters in zijn 'Reformationsgeschichte der Stadt Wesel' (Bonn, Adolph Marcus, 1868) gewag maakt van Joist Lambrechts, den drukker van een kleinen Lutherschen Catechismus.

Het zou echter tot 1912 duren vooraleer P. Bockmühl van Odenkirchen in het XIIIe Heft der 'Theologischen Arbeiten' (Tübingen, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck) opnieuw de aandacht zou vestigen

op de drukkersbedrijvigheid van Joost Lambrecht te Wesel in zijn studie: ‘Wo ist die erste Ausgabe des Werkes von Johannes Anastasius Veluanus:’ Der Leeken Wechwyser ‘im Jahre 1554 gedruckt?’.

Zijn besluit was dat het werk van Johannes Anastasius (Johannes Versteeghen) in het jaar 1554 door Joos Lambrecht te Wesel werd gedrukt.

Wat vinden we over Joos Lambrecht in de ‘Ratsprotokollen’ van Wesel, door P. Bockmühl in voetnota's aangehaald?

1. 9 Januari 1554.

Item Joist Lambrecht angesagt, nyet to drucken, demselben sy dann yrst van eym Ehrs. Raadt toegelaten. Und so hy befraigt, woe hey daran keeme, to drucken *die vyff stück der Cathechismi* sonder vorwéten eyns Ehrs. Raitz, sachte derselbe, der *M. Henrich Boemelius* have oeme (hem) die copie gebracht, doch *Hermann Bungart* die hedde drucken laaten, welcks eyn Ehrs. Raidt an sich gehalden.

De ‘vyff stück der Cathechismi’ zijn volgens Bockmühl een omschrijving voor een theologische verhandeling, niet noodzakelijk een Lutherschen Catechismus, zooals Wolters meende. Bommelius, een uit Gelderland gevlucht predikant, te Wesel werkzaam wordt er niet genoemd als de schrijver, maar als de aanbrenger van de kopie. Hermann Bungart, die de toelating tot drukken gaf, is een lid van den Raad van Wesel.

Bockmühl veronderstelt nu dat het hier het werk geldt van Johannes Versteeghen, die een landgenoot en vriend was van Bommelius, en toont aan hoe ‘Der Leken Wechwyser’ van 1554 naar lettertype en typografische compositie overeenkomst vertoont met de ‘Corte Instruccie’, het ‘kettersch’ traktaatje uit Joos Lambrecht's werkhuis te Gent van 1545.

We weten dat Joos Lambrecht in 1545 groote moeilijkheden had ondervonden wegens het drukken van de ‘Corte Instruccye / ende onderwijs / hoe een ieghelic mensche mit God / ende zijnen even naesten schuldigh es / ende behoord te leven. Ghemaeckt by Meester Cornelis van der Heyden Priester [drukkersmerk: Eikenboom met onderaan maaier met schoof en de spreuk: “Satis quercus”] □ Ghedruckt te Ghend teghenover Tstadhuis by Joos Lambrecht, Lettersteker. Int iaer 1545. CUM PRIVILEGIO’.

Over dat privilegie ging het daaropvolgend onderzoek (zie hierover de ‘Biographie nationale’).

Joos Lambrecht zal dus wel gesympathiseerd hebben met de strekking van de ‘Corte Instruccie’, vermits hij in 1553 Gent heeft verlaten en blijkbaar te Wesel als drukker gevestigd is.

In 1556 is hij te Wesel overleden. Dit wijzen de volgende oorkonden uit:

2. 3 April 1557.

Item den vourmomberen (zaakgelastigden) van Joos Lambrechts angesacht; eine Recknùng für den Burgermm. Linner ùnd Knevell ùnd Secretario to doin und wanneer sy die uprichtiglich gedain hebt, alsdann zù qwytieren.

3. 14 April 1557.

Item Andreas Turspitzer ùnd Peter Ouverdage geloifft, wy vur all dat uff Joist Lambrechts kint nyett mit 49 alb. vùr den Daler tofreden is, dat getalt werden sollen tot 51 alb., als neml. ein Eers. Raidt erkennt, van mijnnerste (ten minste) schuldig to zijn, dat fur die vourmomberen to erleggen ùnd geloifft die schadlosz to halden.

Uit dit tweede stuk vernemen we de namen van Lambrecht's zaakgelastigden, Andreas Turspitzer en Peter Ouverdage of Overd'haeghe.

Deze Peter Overd'haeghe is niemand anders dan een stadgenoot van Joos Lambrecht, ook bekend onder de geleerde namen van Peter Anastasius Hyperphragmus Gandavus de Zuttere, kortheidshalve ook Petrus Gandavus.

Petrus Gandavus is drukker geweest (zie Bibliotheca Belgica, in voce de Zuttere). De van hem bekende drukken vallen na 1556. In Petrus Overd'haeghe Gandavus hebben we dus den voortzetter te zien van de drukkerszaak van Joos Lambrecht. Het drukkersmerk van Petrus Gandavus, dat veel gelijkenis vertoont met het bekende gentsche drukkersmerk van Joos Lambrecht, werd waarschijnlijk nog door Joos Lambrecht gestoken voor eigen gebruik.

We volgen de beschrijving van P. Bockmühl (reproductie in ‘Theologischen Arbeiten’ ook door K.J. Riemens gereproduceerd in een ‘Bijdrage tot de bibliografie van Noël van Berlaimont’, verschenen in Het Boek, Januari 1929):

‘Es stellt (links) ein Kornfeld dar, aus dem sich ein Christus am

Kreuz erhebt, darunter stekt das Wort: VERITAS. In der Mitte steht der Schnitter (ohne Garbe), über dessen Haupt schwebt ein Spruchband mit der Inschrift: Sat quercus. Der Schnitter wendet sich mit einer sprechenden Handbewegung von einem von einer Schlange umringelten Baume (rechts) ab, unter dem das Wort: UMBRA steht'.

De beteekenis van de allegorische voorstelling is duidelijk. Het is een geloofsbelijdenis van Petrus Gandavus, die ook wel deze zal geweest zijn van Joos Lambrecht. Wie de waarheid in Christus heeft herkend, moet zich afwenden van de duisternis (Umbra) der onwetendheid. Eikels mogen goed zijn voor dieren, wij, menschen, verlangen het koren geoogst onder het kruis van Christus.

Volgens Bochmühl komt de spreuk: Sat quercus uit Erasmus' spreukenverzameling.

Petrus Gandavus bleef niet te Wesel. In 1560 (na den dood van zijn vriend en geestverwant, den mysticus Matthes Weyer) vertrok hij naar Emden. Later verblijft hij ook nog te Leiden (Zie K.J. Riemens).

Te Wesel wordt de invloed van Joos Lambrecht voortgezet door den drukker Hans de Braeker.

Van 1558 tot 1567 heeft Hans de Braeker een aantal Luthersche werkjes gedrukt, meestal van het Hoogduitsch in het Nederduitsch overgezet.

J.G. Sardemann heeft in: 'Ueber einige im 16^{en} Jahrhundert in Wesel gedruckte Schriften' (Zeitschr. des Bergischen Geschichtsvereins, Bonn, A. Marcus, 1865) er zijne verwondering over uitgedenkt dat in het jaar 1564 de in de letterkundige geschiedenis zoo bekend geworden 'Spelen van Sinne... binnen Ghendt... verthoont' te Wesel werden uitgegeven.

'Wie kommt es, dasz die Kammer der Rederijker in Gent 1564 ihre Sinnspiele in Wesel im Drùcke erscheinen liesz?' Sardemann weet er geen verklaring voor, behalve de strenge censuur van de Inquisitie.

Sardemann wist niet dat Joos Lambrecht deze 'spelen' reeds in 1539 had gedrukt. Het verblijf van Lambrecht te Wesel verklaart dat een exemplaar van zijn 'spelen' te Wesel voor handen was. Het is niet waarschijnlijk met de uitgevers van de 'Bibliotheca Belgica' aan te nemen dat Wesel op de uitgave van de 'Spelen van Sinne' door Hans de Braeker een fictieve plaatsaangave is.

Trouwens Hans de Braeker's drukbedrijvigheid is tot 1567 te Wesel na te gaan. Na dien datum vertrekt hij naar Aken.

De laatste jaren van den drukker Joos Lambrecht te Wesel werpen dus licht op eenige bibliografische problema's, die van belang zijn voor de letterkundige geschiedenis van de Hervorming (Der Leeken Wechwijser van 1554) als van de letterkundige geschiedenis zonder meer (de Spelen van Sinne van 1539, herdrukt te Wesel in 1564).

PAUL DE KEYSER.

Dat gheheele Nieuwe Testament
met groter neerstichept gheco:rigeert/niet alleen na
der Griecxscher ende Latijnscher Waerheyt/maer oock na de beste ende oudste Boecken/van beyde talen de ghene/nv oock lest werf met grooter
neerstichept gheco:righeert / wt de alder oudtste ende gheapprobeerste Copijen die ghedruckt zijn.
Cum Gratia et Priuilegio.
Ende dat inhout van elcken Capittel. so wel vanden Epistelen
der Apostelen/als der Euangelisten.
Matth. 17. a. 5.
Dit is mijn beminde Sone/inden welcken ick een goet
behaghen hebbe: Hoo:t hem
2. Cor tim. 5. b. 15
Daer om is hy voo: allen ghestoruen/ op dat alle die
daer leuen, haer seluen niet en souden leuen/maer dien/die voo: haer
ghestoruen ende verresen is.
Hebr. 10. b. 16.
Dit is dat Te-
stament dat ick
haer maken wil/
na dien daghen/
spreeckt/de Heere:
Ick wil mijn Wet
in haer herte ghe
uen/ Ende in haer
sinnen wil ick se
schrijue: Ende haer
der sonden ende
ongherechticheyt
en wil ick niet ge
denckē.
Ioan. 3. b. 16.
Alsoo dek heeft
godde de Werelt ge
hat dz hy sijnē e
nigen Sone gaf/
op dat alle die aē
hem ghelooue/
niet verloozen en
woz o£/maer dat
eewich leuen heb
ben.
Ioan. 20. d/31.
Dit is ghesch:euen/op dat ghy gelooft dat Iesus is
Christus, de Sone Godts: Ende op dat ghy ghelooue:de/het eewighe
Leuen hebt in sijnen Naeme.
Ghedruckt tot Amstelredam by Cornelis Claesz:oon
opt water int Heylichoeck by de oude Bruggh:

Fig. 1. - Titelblad uit den bijbel van 1585 (verkleind).

De Amsterdamsche uitgever Cornelis Claesz (1578-1609).

Het jaar 1578 is het geboortejaar van het nieuwe Amsterdam. Jaren lang, sinds 1572, had de stad zoo goed als ingesloten gelegen tusschen de beide groote deelen van Holland die in handen van de geuzen waren; hare regeering hield vast aan de Kerk en aan den Koning, maar haar bewind was niet populair, de beste, energiekste krachten van de burgerij waren in ballingschap. Alles stond stil. Op het gebied van het boek had het oude Amsterdam veel goeds geleverd: prenten en kaarten nog meer dan boeken. In de jaren van stilstand was er slechts één uitgever overgebleven, Harmen Janszoon Muller, zoon en opvolger van Jan Ewoutsz, graveur en tevens boekverkooper, maar zeer weinig kwam in het licht, een enkel schoolboek, de Latijnsche kerstzangen van de rectoren, en een paar officieele uitgaven, o.a. de tekst van de zoogenaamde Satisfactie, eene schikking tusschen de stad en het opstandige gewest, die spoedig gevolgd werd door den overgang van de stad, de uitdrijving der oude regeering, de terugkomst der ballingen, en eene herleving op elk gebied.

Harmen Janszoon geeft na den overgang geregeld zoowel roomsche als gereformeerde boeken in het licht. Al spoedig verschijnen ook doopsgezinde uitgaven; Nicolaes Biestkens de bekende Emdensche bijbel-uitgever verhuist naar Amsterdam en zet er zijn werk voort.

Van meer beteekenis werd de vestiging van een Zuid-Nederlander, waarschijnlijk een Brabander, Cornelis Claeszoon. Van zijn persoon weten we weinig, maar de reeks van zijn uitgaven is zeer welsprekend. Moes beschreef er, van 1581 tot 1600, meer dan honderdvijftig; de geheele reeks tot zijn dood in 1609 heeft ongetwijfeld uit honderden uitgaven, boeken, kaarten, prenten, enz. bestaan.

Reeds in 1578 vinden we hem als boekverkooper genoemd. In 1580 als boekbinder; hij heeft bij de inrichting van de stedelijke bibliotheek de werken overgenomen, die van de Roomsche kerken en kloosters afkomstig, in een gereformeerde boekerij niet meer op

Waerachtighe tydinghe vande schoone aenghevanghene victorie die Godt de Scheeps Armade upt Enghelandt naer Spaengien afghevaren/verleent heeft/over de Armade des Conincks van Spaengien/ende eroberinge der Stadt Cadiz ofte Calis Malis, ende andere plaetsen in Andalusie, ende wes sich daer inne heeft toeghedraghen.

Ghedruckt upt de mont der Schipperen dis van daer comen/oock upt diversch schypen.

Fig. 2. - Titel van een nieuwsbericht van 1596 met Caert-thresoor-kaartje.

hunne plaats geacht werden, en levert eenige daarvan, die men te haastig had verwijderd, weer aan de Stad terug. In 1581 verschijnt zijne eerste ons bekende uitgaaf, een psalmboek. Verschillende bijbeluitgaven kennen we ook later van hem, maar dit terrein van werkzaamheid heeft hij na enkele jaren overgelaten aan zijn leerling en vriend Laurens Jacobsz.

Van 1582 af kennen we nieuwsberichten door hem in het licht gegeven; eenige tientallen zijn er bewaard, waaruit we mogen besluiten dat hij er veel meer zal hebben gegeven. Deze literatuur nam in die jaren zeer sterk toe: nieuwsberichten, plakaten, strijdschriften, oorlogsbulletijns. Toch was hij op dit gebied niet de voornaamste uitgever in Holland.

Dan komt een belangrijke reeks handboeken voor school en studie, en ook voor de praktijk van handel, landbouw, oorlogsbedrijf. Op dit gebied van studie en wetenschap heeft Amsterdam, heeft Cornelis Claeszoon steeds alleen het oog op den gewonen burger, niet op den eigenlijken wetenschapsbeoefenaar; geen Latijnsche boeken verschijnen te Amsterdam, daarvoor is Leiden de plaats. Wat Cornelis Claeszoon in het licht zendt, is bijna zonder uitzondering Nederlandsch. We zullen hier geene titels noemen; men vindt die in groote volledigheid en verscheidenheid in ‘De Amsterdamsche boekdrukkers en uitgevers in de zestiende eeuw’.

Iets uitvoeriger zullen we stilstaan bij de hoofdwerkzaamheid van Cornelis Claeszoon, zijn uitgaven op het gebied van zeevaart, geographie en reizen. In het onmiddellijk voorafgegane tijdvak was het Zuiden vooraan op het gebied der geografie; we behoeven slechts Ortelius, Mercator en Plantijn te noemen, en kunnen verder voor dit onderwerp naar het standaardwerk van Denucé verwijzen.

Er was echter één gebied, dat ook in dat tijdvak door en door Hollandsch was, de zeekaarten. In het midden van de 16e eeuw ligt de werkzaamheid van Cornelis Anthonisz, den zeeman-schilder die alle kusten en landen van het noorden beschreef en in kaart bracht, die van de Oostzee en omliggende landen de eerste werkelijk goede kaart maakte, een meesterwerk, eerst voor eenige jaren teruggevonden. Na hem hadden grooten naam als zeekaartmakers Adriaen Gerritsz van Haarlem, Govert Willemsz van Hollesloot, Aelbert Haeyen van Haarlem, Lucas Jansz Waghenaer van Enchuysen, Willem Barents van Terschelling. Voor stuurlieden die het in de praktijk gebracht hadden tot eene zoo groote vakkennis, dat anderen

De Zeevaert ende
onderwijsinge der gantscher Oostersche
ende Westersche Zee-vaerwater / door den vermaerden
Piloot ende leermeester der Stuerlupden Adriaen Gerritsz. van Haerlem / waer in
ontdeckt wordt de secreten der Zee-vaert van hoeck tot hoeck / te weten: alle coersen / strecckinghe /
opdoeninghe van Landen / met die figueren ende contersepsselen hoe hen de seluighe Landen haer
vertthoonen. Oock alle hoeflien wt ende in te seylen / van Reuieren / Hauenen ende Stroomen /
waerschouwinghe voor alle ondiepten / clippen / ghedaente van gronden / ende hoe nae men de Lan-
den opt Loot comen mach / met noch veele schoone leeringhen / alles tot nut ende profijt voor alle
Zee-varende Lupden.
TOT AMSTELREDAM,
Ghedruckt by Cornelis Claesz. opt Water inde Schrijfboeck.
Anno M. D. LXXXVIII.

Fig. 3. - Titel van De Zeevaert van Adriaen Gerritsz. 1588 (verkleind).

hun voorlichting zochten, was het teekenen van zeekaarten en het schrijven van de als ‘leeskaarten’ bekende handleidingen een bron van inkomsten. Bij de toeneming van de vraag naar hun werk kwam men tot het drukken van de teksten en het graveeren van de kaarten; de makers waren zelf de uitgevers van hun werk. Maar al gauw moesten zij dit opgeven, en de uitgaaf aan beroepsuitgevers overdragen. Lucas Jansz Waghenaer, de vermaardste van alle zeekaartenmakers, en de eerste die zijn geheele werk liet graveeren, en als atlas onder den titel *Spieghel der Zeevaart* uitgeven (1583) was zelf uitgever, met de Plantijnsche drukkerij te Leiden die voor den druk gezorgd had, als medeuitgever. Als derde ondernemer vinden we Cornelis Claeszoon, en als telkens nieuwe uitgaven, met tekst in verschillende talen noodig zijn, is hij de man die de onderneming geheel in handen heeft. Zoo worden ook Waghenaers tweede werk, het *Thresoor der Zeevaart,* en zijn *Enchuizer zeecaertboeck* uitgaven van Cornelis Claeszoon. Vele zeevaarders hielden zich aan oudere primitievere handleidingen, aan het werk van Govert Willemsz en Adriaan Gerritsz; ook deze boeken, bij het leven van de auteurs niet gedrukt, wist Cornelis Claeszoon in handen te krijgen en uit te geven, geillustreerd met houtsneden naar de geteekende kaartschetsjes. Ook het nog oudere *Leeskaertboeck van Wisbuy,* dat nog zeer veel werd gebruikt, herdrukte hij tal van malen en daarmede het nog beknoptere oude *Graedboecxken,* en het *Waterrecht.* Zoo is letterlijk het geheele apparaat voor de zeevaart in zijne handen; immers ook de gangbare handleidingen voor Cosmographie en zeevaart: het werk van Apianus, *de Zeevaart* van Peter de Medina, de *Conste der Zeevaart* van Rodrigo Zamorano, de werken van Robert Hues, van William Bourne gaf hij in Nederlandsche vertaling, en later als 't noodig was, in herdruk. De fraaie Amsterdamsche zeekaarten van Aelbert Haeyen, de voortreffelijke atlas van de Middellandsche zee van Willem Barents, die hiermee Waghenaers werk voortzette, waren eveneens uitgaven van Cornelis Claeszoon.

De laatstgenoemde atlas heeft naast Willem Barents op een van de kaarten een anderen auteursnaam, Petrus Plancius. De cartographie van de zeeën is niet meer uitsluitend het werk van de practische stuurlieden; er is eene wetenschappelijke studie van cosmographie en geographie. Ds. Petrus Plancius is de man die Amsterdam gemaakt heeft tot den hoofdzetel van deze studie. Sinds 1592

komen zijne geografische werken op den voorgrond; zij vernieuwen en verdringen in zekeren zin het werk der groote voorgangers in Brabant. Het is de samenwerking van Plancius met Cornelis Claeszoon die dit heeft tot stand gebracht; deze wist zich op zijne aanwijzing een stel Portugeesche zeekaarten te verschaffen en octrooi te verkrijgen voor de uitgaaf van een nieuwe bewerking daarvan. De eigenlijk Hollandsche cartographie had tot dusver de zeeën van Europa in kaart gebracht; Plancius en Cornelis Claeszoon gaven van 1592 af goede nieuwe kaarten van alle landen en zeeën van de wereld; hoofdwerk was een zeer groote wereldkaart in 1592 verschenen; daarna ging het werk rusteloos door. Ook van de Nederlanden verschenen nieuwe kaarten, en Cornelis Claeszoon liet door de knappe graveurs-cartografen Jodocus Hondius en Petrus Kaerius ook kleine kaartjes graveeren die al spoedig (1598) een compleet wereldatlasje vormden: het *Caert-thresoor.* De reeks groote kaarten groeide steeds, en werd steeds, met de nieuwe ontdekkingen vernieuwd en aangevuld, maar heeft niet, zooals stellig wel de bedoeling was, tot de vorming van een volledigen atlas geleid. Dit hangt samen met eene onderneming van het begin van de 17e eeuw, waarin Cornelis Claeszoon ook betrokken was, de overneming van het werk van Mercator door Jodocus Hondius. Van 1606 af verscheen de nieuwe uitgaaf, van den grooten en van den kleinen atlas, ook een nieuwe groote wereldkaart, met portretten van Mercator en Hondius. Medeuitgevers van deze werken waren Cornelis Claeszoon, en Joannes Jansonius te Arnhem, later diens gelijknamige zoon te Amsterdam, die nog lang in de 17e eeuw de groote atlas-uitgever bleef, concurrent van de Blaeu's.

Er is een zakelijke samenhang tusschen deze reeks van kaartuitgaven, en de nieuwe groote zeereizen. Ook op dit gebied werd Cornelis Claeszoon de groote uitgever. In 1592 was Jan Huyghen van Linschoten na een afwezigheid van 12 jaren in Holland teruggekomen met een kennis van landen en zeeën, zeevaart en handel, zooals niemand vóór hem die hier had kunnen hebben, en tevens met een zeldzamen aanleg om dat alles te boek te stellen. Van zijn groote werk, het *Itinerario* werd Cornelis Claeszoon de uitgever. Met het bijbehoorende *Reys-geschrift,* dat alle koersen ter zee naar Oost en West bevat, vormde het eene handleiding voor zeevaart en handel over de geheele wereld. De verschillende stukken verschenen in 1595 en 1596 en nog tal van malen daarna in verschil-

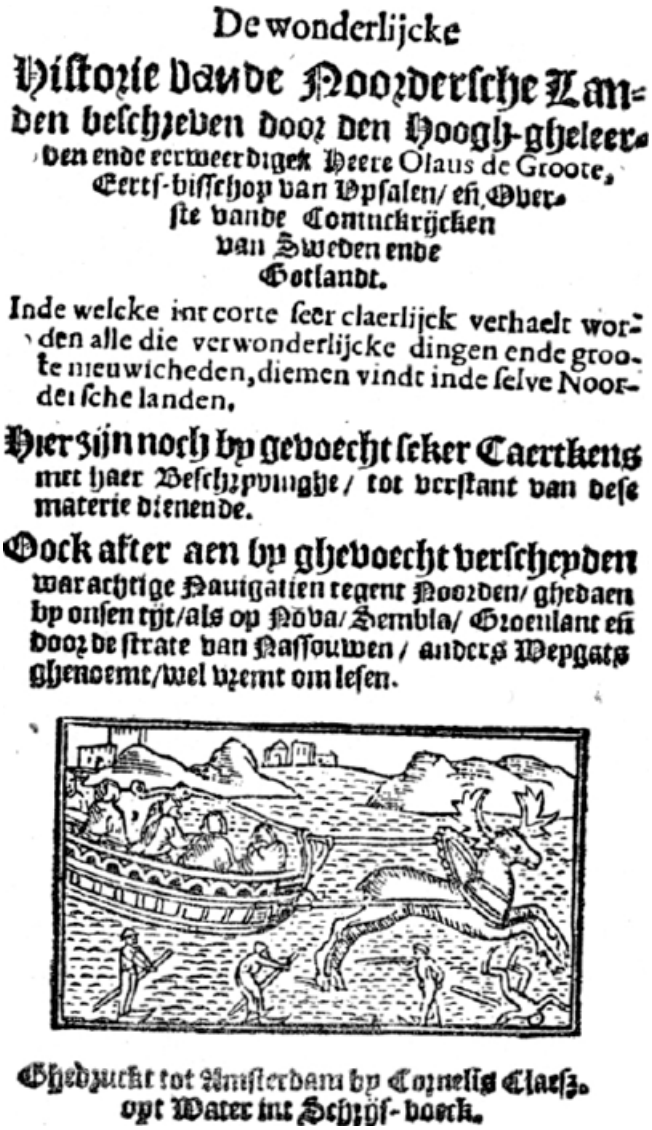
De wonderlijcke
Hiſtorie vande Noorderſche Lan-
den beſchreven door den Hoogh-gheleer-
den ende eerweerdigen Heere Olaus de Groote,
Eertſ-biſſchop van Upſalen/ eñ Over-
ſte vande Conincklijcken
van Sweden ende
Gotlandt.
Inde welcke int corte ſeer claerlijck verhaelt wor-
den alle die verwonderlijcke dingen ende groo-
te nieuwicheden, diemen vindt inde ſelve Noor-
derſche landen.
Hierzijn noch by gevoecht ſeker Caertkens
met haer Beſchrijvinghe/ tot verſtant van deſe
materie dienende.
Ock achter aen by ghevoecht verſcheyden
waerachtige Navigatien tegent Noorden/ ghedaen
by onſen tijt/als op Nova/ Zembla/ Groenlant eñ
door de ſtrate van Naſſouwen/ anders Wegats
ghenoemt/wel weert om leſen.
Ghedruckt tot Amſterdam by Cornelis Claeſz.
opt Water int Schrijf-boeck.

Fig. 4. - Titel van Olaus de Groote, Wonderlijcke Historie c. 1598.

lende talen. Ook de eigen Nederlandsche plannen voor de groote vaart waren toen reeds in uitvoering. De belangstelling in vreemde landen en werelddeelen was algemeen, en Cornelis Claeszoon liet een reeks reis- en landbeschrijvingen in Nederlandsche vertaling verschijnen: in 1595 het Duitsche boek van Hans Staden (1556) over ‘een land in America gelegen’; Mendoza's beschrijving van het groote rijk van China; in het volgende jaar (1596) Pigafetta's boek over Congo, de ‘wonderlijcke Historie van de Noordersche landen’ van Olaus Magnus, de ‘Spiegel der Spaansche tyranny’ van Las Casas; in 1597 Lery's beschrijving van Brasilie; in 1598 Zarate's ‘Conqueste van Indien’.

Eene nog belangrijkere reeks was tegelijk reeds begonnen: de beschrijvingen van de sinds 1594 ondernomen Nederlandsche reizen, In 1597 waren Heemskerk met de zijnen na de overwintering van Nova Zembla teruggekomen; het verhaal van de drie noordelijke reizen werd door Gerrit de Veer te boek gesteld, en Cornelis Claeszoon gaf dit boeiende boek uit in eigenaardig breed formaat met tal van prenten. Van Houtmans reis naar Indië verschenen reeds in 1597 twee journaal-uitgaven, in het volgende jaar de hoofduitgaaf, het journaal van Willem Lodewycksz. Nog in hetzelfde jaar twee Engelsche reisjournalen in Hollandsche vertaling, in 1601 het groote reisjournaal van Van Neck's reis naar Indië, in 1602 de reis van Olivier van Noort om de wereld, en de beschrijving van Guinee door De Marees, in 1603 de reis van Bicker en Heemskerck. Van de vijf voornaamste dezer journalen volgden Fransche vertalingen, van die van De Veer en Houtman ook Latijnsche. Verscheidene verschenen nog in herdruk; het werk werd nog in 1610 door de weduwe van Cornelis Claeszoon voortgezet. Daarna ging de uitgaaf in andere handen over; eenige tientallen van jaren daarna onderging zij nog eene vernieuwing in het standaardwerk: Begin ende Voortgang vande Vereenigde Nederlandtsche Geoctroyeerde Oost-Indische Compagnie door Isaac Commelin bezorgd en door Jan Jansz uitgegeven.

De oorspronkelijke uitgaven van Cornelis Claeszoon zijn in het vergeetboek geraakt, men kende die oude belangrijke reisjournalen langen tijd alom slechts door de Latijnsche en Duitsche verzameluitgaven van De Bry en Hulsius. Eerst in onzen tijd zijn zij door Frederik Muller en Tiele aan de vergetelheid ontrukt, en nu ver-

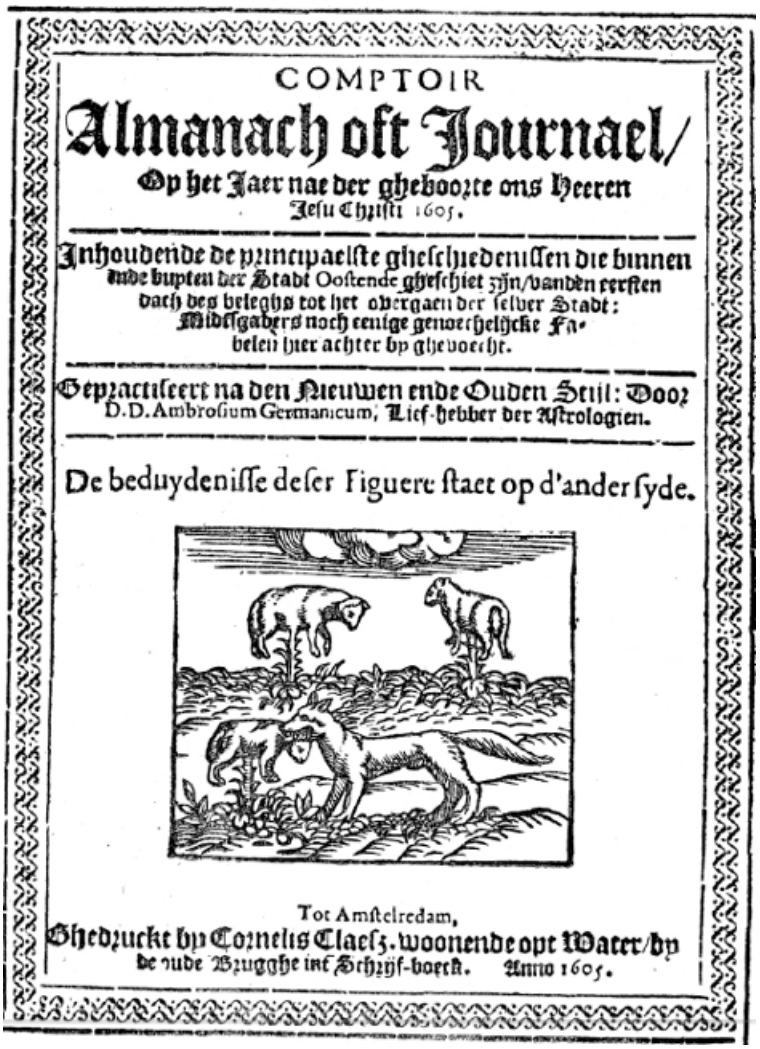

COMPTOIR

Almanach oft Journael/

Op het Jaer nae der gheboorte ons Heeren Jesu Christi 1605.

Inhoudende de principaelste gheschiedenissen die binnen ende buyten der Stadt Oostende gheschiet zijn/vanden eersten dach des beleghs tot het overgaen der selver Stadt: Midsgaders noch eenige generschelijcke Fabelen hier achter by ghevoecht.

Gepractiseert na den Nieuwen ende Ouden Stijl: Door D.D. Ambrosium Germanicum, Lief-hebber der Astrologien.

De beduydenisse deser Figuere staet op d'ander syde.

Tot Amstelredam,
Ghedruckt by Cornelis Claesz. woonende opt Water/by de oude Brugghe inde Schrijf-boeck. Anno 1605.

Fig. 5. - Almanaktitel van 1605.

schijnen ze gaandeweg door de zorg van de Linschoten-Vereeniging in nieuwe uitgaaf.

Zeer kort is hiermede de hoofdwerkzaamheid van Cornelis Claeszoon geschetst; een uitgevers-loopbaan die hem recht geeft op een plaats onder de groote uitgevers, die onze natie tot blijvenden roem zijn.

Tot besluit mag hier nog worden gewezen op eene werkzaamheid van minder groote beteekenis, maar die geheel vergeten was, en toch wel aandacht verdient. Cornelis Claeszoon was ook uitgever van almanakken, prognosticaties, profetien en dergelijk klein goed, waarvan weinig bewaard blijft. Moes heeft in de 'Amsterdamsche boekdrukkers' slechts nu en dan een boekje van deze soort kunnen beschrijven. Na de afsluiting van zijne beschrijving is er nog een bundeltje fragmenten van Kantoor-almanakken van den grooten uitgever voor den dag gekomen, dat nu in de Amsterdamsche Universiteitsbibliotheek wordt bewaard. Eenige aardige bladen hieruit werden door den spreker als een klein congres-geschenk aan zijn toehoorders aangeboden.

C.P. BURGER J^{r}.

De bibliotheek van de abdij van Postel.[1)]

Toen ik bij het ontvangen van het programma voor ons congres de lijst der mededeelingen en voordrachten nasloeg die hier zouden gegeven worden, dan bemerkte ik dat ik met mijn armzalig referaat zoo wat alleen zou staan.

En daarom schijnt het misschien wel wat pretentieus tusschen een heele hoop geleerde werken te komen uitpakken met de 'Geschiedenis van de bibliotheek der Abdij van Postel'. Is die geschiedenis dan zoo oud of zoo bewogen? Doen zich daar zoo'n alleenstaande feiten in voor? Of is die verzameling dan zoo'n buitengewoon iets? Niets van dit alles. Laat ik het maar in allen eenvoud bekennen.

Maar ter mijner ontlasting zal ik u zeggen dat ik in den oproepbrief, onder andere dingen, dit gelezen had:

'De inrichters van het wetenschappelijk Congres voor Boek- en Bibliotheekwezen willen in het midden van de Vlaamsche Wetenschappelijke Congressen de gelegenheid geven om onze openbare en private schatten aan boeken en boekenverzamelingen te leeren kennen en waardeeren'.

En verder: 'Onderwerpen zullen er kunnen behandeld worden, verband houdende met: Geschiedenis en beschrijving van private en openbare bibliotheken en boekenverzamelingen'. Ik meen dus met mijn werk geheel en gansch in de lijn van dit Congres te blijven. Trouwens het programma belooft ons voor vandaag iets over 'Samenwerking in het bibliotheekvak'. En zonder den heer D^{r} ter Meulen het gras onder den voet te willen wegmaaien, meen ik wel te mogen zeggen dat we toch elkander eerst moeten kennen en ten minste een flauw vermoeden hebben van de boeken die we bezitten of die aan onze zorgen zijn toevertrouwd. 'Ignoti nulla cupido'. Wat men niet kent, begeert men niet.

En de bibliotheek van Postel heeft het noodig, misschien meer

1) Mededeeling op het Congres voor Boek- en Bibliotheekwezen, Antwerpen, 25-28 April 1930.

dan eenige andere, dat gelegenheden als die van dit Congres benuttigd worden om ze wat bekend te maken, om ze in de wetenschappelijke beweging te brengen, om ze beschikbaar te stellen voor al wie zich aan een boek interesseert. Onze abdij ligt namelijk ver van alles, en dien afstand wou ik vandaag wel eens overbruggen.

Sprak men u vroeger ooit van Postel? laast u buiten ons programma wel eens den naam van Postel? 't Ligt in het hartje van de Turnhoutsche Kempen, midden in de heide, op 13 kilometer noord-oost van Moll, op 20 minuten van de Hollandsche grens. Daar, in dien vergeten hoek, ligt eene abdij van Norbertijnen (naar onzen heiligen stichter Norbertus: hij was in de eerste helft der 12e eeuw werkzaam in Antwerpen). Deze abdij van Postel werd gesticht in 1140. Dat is voor eene bibliotheek eene mooie periode: 800 jaar. En een archivaris zal daar met veel hoop naar toe trekken in de blijde verwachting van daar lijvige handschriften te vinden met de noodige verluchtingen, moeizaam en met veel geduld neergepend door de oude monnikken, die in deze afgelegene stilte daartoe zoo'n uitgelezen midden vonden.

Maar hij zou in zijne verwachtingen bedrogen vallen: hoe wonder het ook schijne, buiten een paar uitzonderingen bezit onze bibliotheek geene boeken in handschrift.

Doch dat zal U minder verwonderen wanneer ik U zal gezegd hebben dat de tegenwoordige abdij, tot in het begin der 17e eeuw een heel klein klooster was, eene stichting van de toenmalige abdij van Floreffe, tegen Namen; een prioratus waar ternauwernood van zes tot acht kloosterlingen verbleven. Dezen hielden zich dan ook nog onledig met het ontginnen van de hei, en bijzonder (dit was het doel der stichting) met het herbergen van armen en vreemdelingen en ‘reizende passanten’. Op de oude kaarten vindt men de ‘herberge van Postel’ en de boeken spreken eeuwen lang van ‘Postels godshuis’. ‘Theatrum hoc hospitalitatis’ zegt J.B. Grammaye in het Appendix bij zijne *Campinia* (1610). Zoo ook Goropius Becanus in zijne *Origines Antwerpianae* lib. I: *Atuatuca* (Antwerpen 1569) en Jacobus Le Roy in zijne *Notitia Marchionatus Sacri Romani Imperii* (Amsterdam 1678).

Dit mogen we nu toch natuurlijk zóó niet begrijpen alsof er aan geen studie werd gedaan. Na een korte spanne tijds was de hei rond het klooster ontgonnen, en bleef er meer tijd voor studie over. Heylen zegt in zijne *‘Historische verhandelingen over de Kempen’*.

(Turnhout, 1838):' dit oud huis dat de jaarboeken van Premonstreit noemen propugnaculum fidei 'een bolwerk des geloofs'. En inderdaad heeft de geschiedenis ons verscheidene namen bewaard van mannen die uitmuntten door hunne geleerdheid. Barbier in zijne *'Histoire de l'abbaye de Floreffe'* (Namen, 1892) en L. Goovaerts in zijn *'Dictionnaire bio-bibliographique des Ecrivains Artistes et Savants de l'ordre de Prémontré'* (Brussel 1899-1914), ook Schutjes in zijne *'Geschiedenis van het bisdom van 's Hertogenbosch'* (St Michiels-Gestel 1870-76), vernoemen namen als daar zijn Godescalcus, van Wylick, Jan van Parwys of Peruwees, van Blehain, van Eyck, van Turnhout, Loonen, Theod. Gerards of Gerardi, Magot, Rutten en meer andere. Deze mannen, die als 'geleerd' 'zeer geleerd' en zoo meer staan vermeld, schreven zeker een of ander werk over theologie of mystiek. Sommige daarvan zijn dan ook in voornoemde boeken aangegeven. Indien ergens, zouden we die in onze bibliotheek moeten aantreffen. En we vinden er geen spoor van over. Waar bleven ze dan, en hoe kwamen ze te verdwijnen?

Eerste reden. Vergeten we niet dat Postel eene stichting is van Floreffe en zoo vinden we 't heel natuurlijk dat onder de werken die in Postel geschreven werden, er een zeker aantal de bibliotheek der moeder-abdij gingen verrijken.

Ten tweede. t Was niet zonder reden dat ik u in de geschiedenis onzer bibliotheek sprak van de geographische ligging der abdij. Postel lag zoo wat aan de grenslijn tusschen de Noorder- en Zuider-provincien: eene abdij met uitgestrekte bezittingen die dikwijls een twistappel was tusschen Noord en Zuid, welke beide beurtelings aanspraak maakten op de cijnsen en belastingen. Op de oude kaarten loopt de grenslijn dan ook nu eens ten Noorden, dan ten Zuiden van Postel. Voeg daarbij de ongelukkige godsdienstoorlogen en twisten van de 16^{e} eeuw. Postel lag daar eenzaam, als een voorpost, en verscheidene malen werd het klooster gewapender hand ingenomen, geplunderd en weer vrijgemaakt. Dit alles is breedvoerig beschreven door onzen Welvaarts in zijne *Geschiedenis der abdij van Postel* (Turnhout, 1878). Men ziet in hoe bij al die tribulaties der abdij de bibliotheek zelf ook voortdurend heeft te lijden gehad, en we begrijpen hoe van de verzamelingen van vóór de 17^{e} eeuw geen spoor meer overblijft. Maar met de 17^{e} eeuw trad ook eene periode van rust in, en daarom zeide ik in

mijn beknopt verslag dat met een ernstig pogen tot het vormen onzer bibliotheek slechts aangevangen werd in het begin der XVIIe eeuw.

Toen werd het klooster onafhankelijk van Floreffe, en verheven tot den rang van abdij. Toen fungeerde als overste Rumoldus Colibrant, uit Leuven, van de adelijke familie der Colibrant. Hem mogen we aanzien als den grondlegger der nu bestaande bibliotheek. Talrijk zijn nog de boekdeelen die op schutblad of titelblad in handschrift de melding dragen: Reverendus Dominus Colibrant a Lovanio, Provisor in Postula. Later maakten zich nog bijzonder verdienstig de prelaten Van Boesdonck en van Raveschoot: Van Boesdonck 1636-1650, van Raveschoot in 't begin der 18^{e} eeuw van 1704-1726. Talrijke banden in leder dragen nog hun abtelijk wapen.

Hoeveel banden de bibliotheek toen telde kunnen we zelfs niet in een benaderend getal zeggen: want de kataloog bestaat niet meer. En er moest nog een slechte tijd komen, in de welke vele boeken verloren gingen. Ik heb gesproken van de Fransche omwenteling. Heel de abdij met hare bezittingen werd verbeurd verklaard; alles werd als nationale goederen onder den hamer gebracht. Den 3 Januari 1797 moesten de kloosterlingen hunne abdij verlaten, en slechts 50 jaar later, den 27 September 1847, konden zij er eindelijk weerkeeren. Men begrijpt wat er in dergelijke omstandigheden van de bibliotheek gewerd. Slechts enkele honderden banden konden gered worden en keerden in de herstelde abdij weer.

Sinds heeft men zich weer met nieuwen moed aan 't werk gezet en de hemel is met ons geweest. Want nu hebben we weer eene verzameling die wel de aandacht verdient. Groot is ze niet: alles te zamen bevat zij zoo wat 20000 banden, meer niet: ‘Non sunt numerandi’. Maar tusschen die 20000 zijn er wel eenige interessante: ‘sunt ponderandi’. Onze bibliotheek is in 't geheel niet wat men noemt eene gespecialiseerde vakbibliotheek. Ik zou ze bijna durven noemen eene permanente tentoonstelling van het mooie boek. Zij bevat allerlei rariora, verlustingen voor den bibliophiel die genoegen heeft aan zeldzame drukken en fraaie banden, boeken die men zich gewoonlijk niet zou verwachten te vinden in eene abdijbibliotheek. Dat zullen mijne geachte toehoorders, specialisten in het vak, begrijpen wanneer zij zullen weten van waar onze latere aanwinsten komen: een deel zijn duplicaten door de Koninklijke

Bibliotheek verkocht van het fonds Van Hulthem, den gekenden Gentschen bibliophiel; andere van de bibliotheek van baron Th. de Jonghe; andere nog van de Antwerpenaars Van Bellinghen, Frederic Verachter, (die archivaris was van de stad) ook nog van ridder Gustaaf van Havre, een tijd voorzitter der Antwerpsche bibliophielen; eindelijk en bijzonder van den E.H. De Braey, die ons bij testament heel zijn kostbaren boekenschat overliet. Hieruit zult U ook begrijpen dat onze bibliotheek bijzonder rijk is aan oude Antwerpsche drukken.

Zal ik u nog eenige woorden zeggen over de samenstelling van onze verzameling?

Wij bezitten 54 incunabelen of wiegedrukken, waartusschen ik wel gaarne vernoem:

3 drukken van Jan van Westphalien, ook zijn eerste druk te Leuven: de Crescentiis, *Opus ruralium* 1475.

1 druk van Dirk Martens, van Aalst 1490.

Een heel mooi exemplaar: *Dat weerdich boek Boetius de consolatione philosophiae.* Gheprent te Ghend by my Arend De Keysere 1485;

een Grieksche Aldus 1498: '*Αριστο□νους κωμδ□αι □νν□α*: 9 comedien van Aristophanes;

een heel mooi Grieksch *Etymologicon* van Blasti, Venetië 1499, en sommige andere die de tijd mij niet toelaat alle te vermelden.

Al deze drukken werden gecollationeerd door den Heer Pollain van Parijs.

Post-incunabelen (1500-1540) bezitten we 143, waartusschen 42 Nederlandsche, meest alle Antwerpsche drukken.

Hier vermeld ik wel gaarne een exemplaar van *Die Cronycke van Hollandt, Zeelandt en Vrieslandt,* druk van Jan Van Doesborgh 1530, en *Den Bibel, tgheele Oude ende Nieuwe Testament,* druk van Willem Vosterman 1528. Tusschen de niet-nederlandsche vermeld ik hier wat misschien de schoonste druk is van onze verzameling: een exemplaar der *Statuta ordinis Cartusiensis a Domino Guigone edita,* een druk van Jan Amorbach van Bazel 1510.

We bezitten eene verzameling van ruim 340 Plantijndrukken van af het eerste jaar 1555, waaronder een schoon ex. der Polyglotte, en een *Constitutiones Ordinis Velleris Aurei* (latijnschen tekst) op perkament.

Verder vermeld ik nog eene verzameling van 350 banden over

heraldiek; daar vindt ge buiten de gewone d'Hozier, Goethals, de Stein d'Altenstein, ook zeldzame monographieën en de 1e uitgave der werken van P. Menestrier.

Een rijke keus van werken en werkjes over mystiek, waartusschen veel zeldzaamheden; een lijst van 150 daarvan, drukken uit de 16e en 17e eeuw, moet verschijnen in een der volgende nummers van *Ons Geestelijk Erf*.

Verder vermeld ik nog de werken van Vondel, waarvan verscheidene banden van de Puttekens-uitgave, de 1e uitgave van de *Chorographia Sacra Brabantiae* van Sanderus; de volledige uitgave van Migne, latijnsche en grieksche kerkvaders en schrijvers: te zamen 321 banden; eene kostbare verzameling albums, groote en kleine, met reproductiën in kopergravure en ets, staal- en steendruk. Hier vermeld ik 10 houtsneeën van de Apocalypsis van Dürer, 2e druk, 1510.

Om niet meer tijd te verliezen bij een paar rijke miniaturen, drukken van de Elzeviers, de Stephanus of Etienne van Parijs en zoo voorts en zoo verder.

Iets wat ik nog moest vermelden, en wat een speciaal karakter aan onze bibliotheek geeft, dat zijn de vele oude en moderne mooie banden, en bijzonder den heel goeden staat van bewaring van de meeste onzer exemplaren.

En dit is mijn laatste woord. Verzamelingen als de onze zijn als een monument van hulde aan het kunstverleden van Antwerpen. Want op het gebied der boekdrukkunst ook mogen we wel zeggen, dat Antwerpen in de Nederlanden de eerste plaats bekleedt. Doorloop die namen van drukkers en men staat verbaasd over hun groot getal. Zoo hebben we werken van Matthias Goes of Van der Goes, Dirk Martens, Gerard Leeu, Nicolas Leeu, Niklaas Kessler, Govaert Back, Adriaan van Liesveldt, Roland van den Dorpe, Hendrick Eckert van Homberch, Adriaen van Berghen, Michael Hillen, Jan Van Doesborgh, Willem Vosterman, Jan Wynrycx, Marten Nutius, Gregorius De Bonte, Giles Van den Rade, Daniel Vervliet, Abraham van Dormael, Hieronymus Verdussen, Petrus en Jan Verdussen, en nog zoo vele andere met en na hen.

J. NIEUWENHUYZEN, O. Praem.

De bibliographie in de geschiedenis der natuurlijke wetenschappen.

De geschiedenis der wetenschappen is het wortelstelsel van den boom; zij dringt diep in het verleden en geeft ons de uitlegging waarom de ontdekkingen werden gedaan. Boven den grond, boven de wortels, ontwikkelen zich dan de takken, de bladen, de bloemen en de vruchten; uit het materiaal door de vroegere beoefenaren der wetenschappen gevonden, opgemaakt en vereenigd, komen nieuwe producten, nieuwe toestellen, nieuwe methoden, nieuwe theorieën te voorschijn. De geschiedenis der wetenschappen is voor de wetenschappelijke studie en voor het wetenschappelijk onderzoek een onmisbare hulp en volledigt den wetenschappelijken geest.

De geschiedenis der wetenschappen verwekt ook een gunstige optimistische mentaliteit. Als wij ons ideaal niet kunnen bereiken en ontmoedigd zijn, is het dikwijls nuttig een gezonde vergelijking te maken tusschen de voorwaarden waarin wij leven en deze waarin groote mannen de wonderbare smart van de bovenmenschelijke inspanningen hebben geleden, die hen boven den gewonen man hebben verheven: Weber en Chopin die zoo droevig stierven, Schumann die krankzinnig werd, Mozart die zonder familie noch vriend in het gemeenschappelijk graf werd geworpen. Beethoven wiens oogen zooveel voor anderen hadden geweend. Bernard Palissy, de vader van de pottenbakkerskunst, stierf in de diepste ellende na in de Bastille opgesloten geweest te zijn. Scheele, na een aantal chemische verbindingen afgezonderd en ontdekt te hebben, stierf arm, zonder ooit een duidelijk begrip van de waarde van zijn geest gekregen te hebben, zonder zelfs het eerekruis dat hem bestemd was en door een dwazen minister aan een naamgenoot werd gezonden, ontvangen te hebben. Leblanc die het sodabedrijf had geschapen en door invloedrijke menschen werd verlaten, pleegde zelfmoord. Priestley, de ontdekker van de zuurstof, het ammoniak, het zoutzuur, was verplicht uit zijn huis en zijn laboratorium van Birmingham naar Noord Amerika te vluchten, om na het plunderen van zijn vermogen zelf niet vermoord te worden. Lavoisier en Bailly werden op het schavot van het leven beroofd; de geniale Pasteur,

die tijd vond om te werken, en geen om aan politieke kuiperijen te doen, zag tegen hem ikzuchtige nijveraars, doctrinaire medici opdagen, en door een aantal leden der Fransche kamer werd hem het toekennen van een nationaal pensioen betwist, hij die den Franschen landbouw van een jaarlijksch verlies van 25 millioen had kunnen redden.

Hoe komt het dat in de bedrijven van het vloeibaar maken der gassen, van de benzolderivaten en van de electrochemie de naam van Faraday bijna onbekend blijft, dat zijn portret of zijn borstbeeld overal afwezig zijn, - dat het koolgasbedrijf nooit Minkelers noemt, - dat op bloemenfeesten te Gent de tuinbouwkundigen en de liefhebbers den genialen Hugo de Vries niet kennen die op zijn proeftuin de middelen heeft ontdekt om die wonderen te scheppen, en wien de nieuw verkregene planten werden gestolen, zoodanig dat hij verplicht was zijne proeven met wilde planten voort te zetten? Wie weet dat Carlisle en Nicholson het water door den electrischen stroom hebben kunnen ontbinden en aldus twee belangrijke gassen, de waterstof en de zuurstof hebben kunnen afzonderen? Davy verloor bij zijne opzoekingen over de alkalimetalen en het koolmonoxyde zijne gezondheid. Weet men dat Chevreul ons de stearinekaars heeft geschonken? Weet de ikzuchtige genieter voor wien smakelijke spijzen, bedwelmende dranken en lekkere sigaren onmisbare zaken zijn, dat Liebig en Wöhler de landbouwchemie hebben doen ontstaan? Toen ik in Januari laatstleden een nummer van *Panorama* kocht, vroeg mij de dame die mij het bundel toereikte of Marie Curie-Sklodowska soms geen groote actrice was, en onlangs kon ik vaststellen dat de meeste brouwers van Brussel en gordelgemeenten niet eens wisten van een van Helmont die voor de eerste maal de gisting bestudeerde, en zelfs over het bestaan van een Helmont's standbeeld dicht bij de Beurs, gansch onwetend zijn.

De oorlog, die mijne stad van de wereld gedurende 4 groote jaren afzonderde, waardoor ik geen enkel nummer van een wetenschappelijk tijdschrift nog bekomen kon, bracht mij dichter bij de oude boeken, mijn eigene verzameling en bij de Universiteitsbibliotheek. Ik verzamelde de volledige bibliographie van den scheikundige Lavoisier en van dien anderen grooten chemicus Louis Pasteur die de microbenleer stichtte; die volledige bibliographie over Lavoisier bezit ik nog in handschrift en werd

door mij meer dan eens geraadpleegd; de volledige bibliographie van Pasteur[1] kon ik, door een gelukkig toeval, in het licht brengen, en ik mag gerust zeggen dat dit werk diensten heeft bewezen. Een volledige uitgave der mededeelingen van Lavoisier[2] werd echter tusschen 1864 en 1893 door de Fransche regeering uitgegeven, en sedert 1922 wordt de volledige uitgave van Pasteur's[3] werken door diens kleinzoon bezorgd.

Uit de handelingen van de academieën van Londen, Parijs en Berlijn, tot op het tijdstip van Lavoisier, verzamelde ik een aantal inlichtingen over de kwantitatieve verkalking der elementen. Lavoisier wordt gewoonlijk beschouwd als de stichter van de chemie met de balans: maar vóór zijn tijd zegt Gaston Le Doux[4] (ca 1530 † ca 1600) dat het tin door de verbranding van gewicht verhoogt: 'mais l'estain seul augmente de poids par sa calcination, ce qu'il est bon de ne pas ignorer'. Eck von Sulzbach[5] (XVe eeuw) vindt dat het kwikzilver van gewicht verhoogt door een voldoende verwarming; hetzelfde wordt vastgesteld door Cardanus[6] (1501 † 1576) voor het lood, door Scaliger[7] (1484 † 1558) ook voor het lood, door Jean Rey[8] († 1645) voor het lood en voor het tin. Deze vaststellingen zijn met zulke zekerheid gedaan dat Jean Rey schrijft: 'Je reponds et soustiens glorieusement que ce surcroit de poids vient de l'air'.

Door zulke vaststellingen wordt de waarde van Lavoisier niet verminderd, wel integendeel. De proefondervindelijke methode van Lavoisier hebben aan de geschiedenis dit bewijs geleverd dat hij niet alleen de stof kon overmeesteren, maar ook den menschengeest met al de overleveringen, en dat uit een echte warboel van goede resultaten en van misvormde gedachten hij er in gelukte de moderne chemische veronderstellingen uit te spreken.

1) Gand 1922, 122 pp.
2) OEuvres de Lavoisier, 1864 tot 1893, 6 boekdoelen.
3) OÉuvres de Pasteur réunies par Pasteur Vallery-Radot, Paris (Masson), 1922, enz. Het volledig werk zal 7 boekdeelen bedragen.
4) Le Doux, Gaston (gezegd de Claves). Dictionnaire hermétique, accompagné de deux traitéz singuliers et utiles aux curieux de l'art, Paris 1695.
5) Eck von Sulzbach, Paul, Clavis philosophorum 1490, in Theatrum chimicum, IV. pp. 1139-1146.
6) Cardanus, Hieronymus. De rerum subtilitate, 1553.
7) Scaliger, Julius Caesar. Exotericarum exercitationum liber XV de subtilitate ad Hier. Cardanum. Paris 1557, exercitatio n° 101, sectio 18.
8) Rey Jean. Essays sur la recherche de la cause pour laquelle l'estain et le plomb augmentent de poids quand on les calcine. Bazas, 1630.

Uit mijne bibliographische opzoekingen gedurende den oorlog kon ik drie werken laten verschijnen:

Contribution à la documentation bibliographique de l'histoire quantitative de la calcination[1].

Les origines de la microbiologie; comment on crée une technique et une science[2].

L'oeuvre de Louis Pasteur, liste complète de ses travaux classés et résumés[3].

Ik had gehoopt mijne studie over de kwantitatieve verkalking in extenso te kunnen doen verschijnen, in een boekdeel dat ca 500 blz. groot moest zijn en waarin de geschiedenis der chemie een groote hoeveelheid inlichtingen zou gevonden hebben; het boek is niet verschenen, en het handschrift slaapt in vrede, omdat de verslaggever van oordeel was dat zulk uitvoerig werk zonder belang was. Hoe dikwijls heb ik zelf later dat handschrift niet moeten raadplegen!

De geschiedenis neemt aan dat Lavoisier de stichter is van de moderne chemie; maar de bibliographie leert ons dat de eer den stichter der chemie te hebben voortgebracht door verscheidene volkeren wordt betwist. Voor Würtz[4] 'la chimie est une science française, elle fut constituée par Lavoisier d'immortelle memoire'; Thorpe[5] schrijft: 'chemistry is an English science; its founder was Cavendish, of immortel memory'; en Scott[6] verklaart: 'chemistry is a Scottish science, founded by Black of immortal memory'; Backer[7] vindt het genoeg te zeggen: 'Het is overbodig dit ook in het Hollandsch te vertalen; men begrijpt wat ik zeggen wil; het was Boerhaave, die het nieuwe tijdperk der wetenschappelijke chemie heeft ingeluid'. Ik zelf in mijne studie over van Helmont[8] ben zoover gegaan te durven zeggen: 'Maar als men nagaat al wat van Helmont, die een Belg was, heeft aangeraakt, hij die den naam van voorganger van Lavoisier heeft gekregen, die

1) Memoires Acad. royale Belgique, classe des sciences, 1921, 31 pp.
2) Bull. Inst. sup. fermentations Gand, 1920, 71 pp.
3) In Hommage à la memoire de Louis Pasteur, Gand 1922, 122 pp.
4) Dictionnaire de chimie, 1874, vol. I.
5) Historical chemistry, 1902, p. 97.
6) Presidential address, Journ. Chem. Soc., 1916, 109, p. 340.
7) Oude chemische werktuigen, Groningen 1918, p. 62.
8) Helmontiana I, Kon. VI. Academie, 1929, p. 468.

de gassen heeft bestudeerd welke later een aantal chemici hebben beroemd gemaakt, zou het ons niet toegelaten zijn, hier in België, te gelooven, ja zelfs tot de vaste overtuiging te komen, dat de chemie een Belgische wetenschap is, die uit een Vlaamsch boek, De Dageraad, is ontstaan'?

In de volledige lijst der werken van Pasteur, in 1922 ter gelegenheid van de honderdste verjaring van Pasteur's geboorte opgesteld, heb ik de volledige titels van zijne 366 verhandelingen, met de nauwkeurige bibliographische aanteekeningen, opgegeven; voor iedere verhandeling geef ik dan een korten inhoud, zoodanig dat een onderzoeker zeer spoedig kan weten met welk doel en met welke uitslagen de opzoekingen werden gedaan.

Op dezelfde wijze heb ik de bibliographie van Julius Mac Leod, mijn leermeester, opgesteld[1], en aan het hoofd van de heerlijke lijst schreef ik: 'Het schoonste gedenkteeken dat ter herinnering aan een grooten denker kan opgericht worden is zonder twijfel het uitgeven van zijne geschriften in eene reeks boeken, in het bereik van eenieder op eene eereplaats in de studeerkamer gebracht. Een dergelijke uitgave is thans niet mogelijk. Daarom heb ik het nuttig geacht, niet een droge bibliographische lijst op te maken van Mac Leod's werken, doch wel eene lijst met korte aanteekeningen, om aldus als het ware eene kern van een volledige uitgave te vormen. *De volgende lijst weze dan ook een symbole:* de inhoud van ieder werk laat in een zekeren zin toe den man volgens zijn arbeid naar waarde te schatten. 'Ik stelde mijn werk op met de meeste zorgen, ik heb bijna al Mac Leod's werken zien ontstaan; en toch werden onnauwkeurigheden ontdekt, namelijk in de lijst der leerboeken der dierkunde te Gent uitgegeven! En toen ik onlangs in de gelegenheid werd gesteld een onuitgegeven handschrift over natuurwetenschap en geschiedenis[2] uit te geven, ontdekte ik dat het werk niets te maken had met eene voordracht in 1915 door Mac Leod te Manchester gegeven, en dat de voordracht van Kortrijk in 1902 onuitgegeven was gebleven. Geeft dit niet den indruk dat er het grootste belang bestaat voor eene openbare, eventueel ook eene private

1) In memoriam Dr Julius Mac Leod. Levensschets met bibliographische aanteekeningen door A.J.J. Van de Velde. Jaarb. Kon. Vlaamsche Academie voor 1921.
2) Natuurwetenschap en Geschiedenis, een onuitgegeven handschrift van wijlen Prof. Dr Julius Mac Leod., Versl. en Meded. Kon. Vlaamsche Academie 1929.

bibliotheek, de volledige reeks werken van een schrijver te bezitten?

Bio-bibliographische opzoekingen heb ik verder gedaan over de werkzaamheid en over de geschriften van Henri Decremps[1)], een scheikundige die zijn gansche leven (1746 † ca 1826) een zonderling geleerde was, - van Nicolas Lemery[2)] (1645 † 1715) die zich beroemd maakte met het uitgeven van zijn 'Cours de chymie' en zijn 'Traité universel des drogues', - van François Pourfour du Petit[3)] (1664 † 1741) geneeskundige, anatoom en chemicus, - van Antoni van Leeuwenhoek (1632 † 1723) de stichter van de micrographie[4)], over wien ik een Leeuwenhoekiana, dat in 1933 verschijnt, voorbereid, - Stephanus Blankaart[5)] (1624 † 1703) de baanbrekende medicus, - Cornelis Bontekoe[6)] of Dekker die evenals Blankaart onder den invloed kwam van Descartes, - Petrus Johannes Kasteleyn[7)] (1746 † 1794), apotheker, chemicus, dichter en tooneelschrijver, - Bernard Nieuwentyt[8)] (1654 † 1718), den philosooph-medicus, - den geneeskundige en brouwer Van Lis[9)], den naamloozen schrijver van den volmaakten Bierbrouwer van 1793, - Dodoens, Clusius en De Lobel[10)] de drie plantkun-

1) Henri Decremps, ennemi des charlatans, vulgarisateur des sciences et chimiste. Bull. Soc. chim. Belg., 1920, 29, 127-132.
2) L'oeuvre bibliographique de Nicolas Lemery. Ibid., 1921, 30, 153-166.
3) La deuxième des lettres d'un medecin des Hopitaux du Roy à un autre medecin de ses amis, attribuée à François Pourfour du Petit. Janus (Leyde), 1922, 26, 146-215.
4) Antoni van Leeuwenhoek herdacht, Versl. en Meded. Kon. VI. Acad. 1923, 560-581. - De brieven 1 tot 27, ibid. 1922, 323-359. - De brieven 28 tot 52, Ibid. 1922, 645-690. - De brieven 53 tot 75, Ibid. 1922, 1019-1056. - De brieven 76 tot 107, Ibid. 1922, 1093-1132. - De brieven 108 tot 146, Ibid. 1923, 84-116. - De sendbrieven, Ibid. 1923, 350-400. - De 2^{e} en 3^{e} Engelsche reeks der brieven, Ibid. 1924, 130-148. - Eenige handschriften der brieven, Ibid. 1924, 285-300. - (met Dr Van Seters). Eenige handschriften, Ibid. 1925, 165-197.
5) Bijdrage tot de studie der werken van Stephanus Blankaart, Versl. en Med. Kon. Vlaamsche Academie 1924, 453-494. - 2^{e} Bijdrage, Ibid., 1925, 677-697.
6) Bijdrage tot de studie der werken van den geneeskundige Cornelis Bontekoe, Versl, en Med. Kon. Vlaamsche Academie 1925, 84-129:
7) Bijdrage tot de studie der werken van P.J. Kasteleyn, Versl. en Meded. Kon. Vlaamsche Academie, 1926, 109-148.
8) Bijdrage tot de bio-bibliographie van Bernard Nieuwentyt. Versl. en Meded. Kon. Vlaamsche Academie, 1926, 709-718.
9) Van Lis, geneeskundige en brouwer, Versl. en Meded. Kon. Vlaamsche Academie, 1926, 802-807.
10) De Kruidboeken van Dodoens, Clusius en de Lobel, Versl. en Meded. Kon. Vlaamsche Acad. 1927, 13-41.

digen die ik op verzoek van mijn collega Sabbe bestudeerde, - de geleerden die over het microscoop tot 1800 hebben gewerkt en geschreven[1], - Francesco Redi[2] (1626 † 1698) die vóór Pasteur zich tegen de zelfwording uitsprak, - de beide van Helmont[3], den vader Joan Baptiste (1577 † 1644) en den zoon Francisco Mercurio, die de scheikunde, de geneeskunde, de wetenschappen in het algemeen op de baan van den vooruitgang hebben gebracht, in een tijd toen de vrijheid van denken, spreken en schrijven niet bestond.

Thans bereid ik twee bibliographieën. eene over de levensmiddelen vóór 1800, en eene over de kruidboeken, ook vóór 1800.

Deze reeds lange reeks bibliographische opzoekingen hebben mij meer dan eens het bewijs gegeven welke talrijke vergissingen in de bibliographische bronnen bestaan. Ik noem alleen 'De Dageraad' van J.B. van Helmont waarover de Leidsche uitgave van 1615, die nooit heeft bestaan, bijna regelmatig wordt genoemd[4], terwijl de bestaande exemplaren van dit werk de jaren 1659 en 1660 dragen. Ik kan aldus hier herhalen wat ik vroeger schreef[5]: Seuls les livres, c'est-à-dire les originaux, qui attendent, sous la vénérable poussière, les mains pour les prendre et les yeux pour les étudier, constituent le matériel véritable d'investigation d'histoire scientifique, tels les appareils et les produits attendant dans les laboratoires les manipulateurs adroits ou maladroits. C'est ce que d'ailleurs ont si bien compris ceux qui ont entrepris de republier les oeuvres des anciens auteurs afin d'en pouvoir plus aisément répandre la lecture et l'étude. Mais ce que je désire surtout faire remarquer c'est le manque de documentation exacte et complète du livre; chaque livre, chaque édition d'un livre devraient avoir une fiche bibliographique complète, - une indication sommaire ne suffit pas -, de manière à pouvoir, dans l'étude détaillée de l'histoire scientifique, permettre facilement les recherches et éviter les confusions'.

1) Bijdrage tot de bibliographische geschiedenis van het microscoop, Versl. en Med. Kon. Vl. Acad.; 1927, 575-611; 1927, 1157-1196; 1928, 691-735 1929, 203-267.
2) Francesco Redi en de zelfwording. Versl. en Med. Kon. Vl. Acad. 1928, 411-428.
3) Helmontiana I. Versl. en Med. Kon. Vl. Acad. 1929, 453: II, ibid. 715; III, ibid.
4) Zie daarover mijn Helmontiana I, Versl. en Med. Kon. VI. Acad. 1929, blz. 470.
5) L'oeuvre bibliographique de Nicolas Lemery, Bull, Soc. Chim. Belg., 1921, 30, 166.

Wat ik in 1921 schreef is nog heden waar. Ik heb ondertusschen in deze richting eenige wetenschappelijke schrijvers nauwkeurig bestudeerd. Maar er is daarover zeer veel te doen.

Ik besluit met de volgende wenschen:

1° Omdat het niet altijd mogelijk is de volledige werken van een onderzoeker opnieuw uit te geven, en omdat deze volledige werken in het bereik van eenieder niet kunnen gebracht worden, is het noodig volledige lijsten van werken met korte aanteekeningen uit te geven, die ik zou noemen de symbolen van de volledige uitgaven. Zulke lijsten zouden een echt wiskundig gedacht geven van de voortbrengselen van een geest, en zijn niet alleen zeer leerzaam, doch ook onmisbare bronnen.

2° De bibliographische opgaven moeten vooral met de oorspronkelijke bronnen, niet of zelden met de bestaande bio-bibliographieën uitgevoerd worden; deze laatste kunnen alleen als leidraad, nooit als oorkonden dienen.

3° Voor ieder boek, zelfs iedere uitgave van een boek, moet een volledige steekkaart opgesteld worden, die het boek vervangt op de plaatsen waar het boek niet bestaat.

Prof. D[r] ALB. J.J. VAN DE VELDE
Gent.

De herkomst van het typografisch materiaal van T. Erpenius.

Den 13 November 1624 overleed te Leiden de bekende oriëntalist Thomas Erpenius, professor in de Hebreeuwsche taal aan de Universiteit. In zijn eigen huis had hij een drukkerij ingericht, daar hij het plan had opgevat de voornaamste Oostersche schrijvers in oorspronkelijken tekst uit te geven. Het typografisch materiaal, waarover hij beschikte, was het meest uitgebreide en het beste dat te dien tijde in geheel Europa bestond. Van het grootste belang was het bijgevolg voor de Universiteit dat dit materiaal, na Erpenius' dood, te Leiden, ter beschikking der Academie zou blijven.

Isaac Elsevier (de kleinzoon van Lodewijk), die toenmaals officieële drukker der Universiteit was (sedert 9 Februari 1620), slaagde er in (einde 1624, of begin 1625 - de juiste datum is niet bekend) een overeenkomst te treffen met de Weduwe Erpenius, waardoor heel het Oostersche materiaal zijn eigendom werd. En zoo de Elseviers, gedurende bijna een volle eeuw, de officieële drukkers der Universiteit bleven, zal dit wel ten deele te wijten zijn aan dit materiaal van Erpenius, waarmede zij alle andere concurrenten uit het veld wisten te jagen.

In zijn wereld-bekend werk *Les Elzeviers - Histoire et Annales Typographiques* (1880) zegt mijn vader, Prof. Alfons Willems, aangaande deze feiten het volgende: ‘Non content d'enseigner les langues orientales et de composer des ouvrages propres à en faciliter l'étude, Erpenius avait entrepris de reproduire par la presse les oeuvres des principaux écrivains de l'Orient. *A cette fin il avait établi dáns sa propre maison une imprimerie,* qu'il dirigeait et surveillait lui-même... L'Université devait donc attacher beaucoup de prix à ce que [après sa mort] *les poinçons, qu'il avait fait graver à grands frais,* ne tombassent point en des mains étrangères et restassent à la disposition de l'Académie. Isaac Elzevier alla au devant de ce voeu en acquérant de la veuve d'Erpenius les caractères, matrices, poinçons, en un mot tout le matériel délaissé par le défunt’. (blz. XLVII).

Hetgeen mijn vader hier beweert, ‘dat Erpenius, *à grands frais* heel dat Oostersche materiaal ontworpen en doen gieten had’, werd door hem ontleend aan vroegere bijdragen over Erpenius, onder meer aan het *Biographisch Woordenboek* van Vander Aa, waar heel de literatuur over dit onderwerp vermeld is[1].

Maar, zooals het zoo vaak gebeurt wanneer een geschiedschrijver een bericht van een voorganger overneemt zonder het te controleeren, komt het dan later aan het licht dat dit op een dwaling berust.

En wij staan hier alweer voor een legende, die met de historische waarheid geenszins overeenstemt.

Dit wensch ik in de volgende bladzijden te betoogen.

* * *

Plantin, die in godsdienstzaken zeer groot belang stelde, vatte het plan op, den oorspronkelijken tekst van den Bijbel uit te geven alsmede de oudste vertalingen van dit boek in het Arameesch[2], Grieksch, Latijn en Syrisch (t. V, het nieuw testament): Dit is de bekende polyglotta-Bijbel, door hem 1569-1572 in het licht gezonden.

Over dezen Bijbel bestaat een heele literatuur[3].

Dank zij het Plantin-Archief weten wij nauwkeurig hoe hij ontstaan is: wie de letters goot; welk aandeel aan dit werk Arias Montanus en de schoonzoon van Plantin, Frans Van Ravelingen (Raphelengius),[4] hadden.

Gedurende eenige jaren was voor Plantin dit Oostersche typografisch materiaal zonder nut. Doch weldra deed zich een gelegenheid voor om er gebruik van te maken.

De nieuw gestichte Universiteit van Leiden had als eerste offi-

1) De bron van dit verhaal, dat overal te vinden is, is Meursius, *Athenoe Batavae,* (1625) waar men leest: ‘Mox etiam *grandibus impensis typographiam instituit* earumdem linguarum, multaque et sua et veterum monumenta divulgavit’. Hieruit meende men te mogen afleiden dat Erpenius zijn eigen typografisch materiaal ontworpen en gevormd had.
2) Plantin, evenals al zijne tijdgenooten, zegt *Chaldaice.* De taal heet nu Arameesch.
3) Max Rooses over den veeltaligen Bijbel in *Christophe Plantin* (Antw., Zazzarini, 1913, p. 71).
4) Getrouwd met Marguerite Plantin, 22 Juni 1565.

cieële drukker der Academie Willem Silvius aangesteld (8 Juni 1577), den bekenden Antwerpschen typograaf[1]. Doch deze vestigde zich eerst te Leiden in 1579, waar hij nu zijn drukkerij overbracht. Het jaar nadien stierf hij (Aug. of September 1580) en zijn zoon Karel volgde hem toen als officiële drukker op. Maar Karel was een zeer nalatig man, die voor zijn vak niets voelde. En enkele maanden na zijne benoeming kwamen reeds van alle kanten klachten tegen hem op. De Curatoren der Academie besloten hem af te danken en stelden zich in betrekking met Plantin. Niet alleen stond deze bekend als een der kundigste typografen van zijn tijd, maar hij bezat daarenboven het materiaal der *Polyglotta* en voor de Academie was dit van het grootste belang. Niet zoozeer omdat er Collegies in het Hebreeuwsch en Arameesch aan de Hoogeschool bestonden - (want wanneer de hoogleeraars een werk gereed hadden, konden zij het elders laten drukken - hetgeen in de andere Universiteiten ook gebeurde); maar volgens de Statuten der Universiteit, moest ieder student, die voor een doctorstitel promoveerde, een gedrukt proefschrift aan de faculteit voorleggen. En dit proefschrift moest door den drukker der Academie uitgegeven worden. En alhoewel voor de meeste dier proefschriften geen Oostersche lettersoorten van noode waren (voor de medecijnen, de rechten, de klassieke philologie, enz.), gebeurde het ook wel dat een doctorandus in de theologie den oorspronkelijken tekst van den Bijbel besprak, of dat een philoloog over Oostersche talen uitweidde. En wanneer nu de officiële drukker de noodige lettersoorten niet bezat, wat dan?...

Plantin aanvaardde het voorstel en hij werd (Mei 1583)[2] tot drukker der Academie benoemd. Zooals bekend, dacht hij er niet aan, heel zijne drukkerij van Antwerpen naar Leiden over te brengen. Hij besloot tot het oprichten van een filiaal. Te Antwerpen liet hij zijne drukkerij beheeren door zijn twee schoonzoons, Moretus en Raphelengius. Hij zelf vestigde zich te Leiden en bracht er onder meer heel het materiaal der *Polyglotta* mede, dat hem nu

1) Cf. over W. Silvius het artikel van J. Vercoullie in de *Biographie Nationale,* deel, 22, bl. 512 waar de verdere bronnen opgegeven zijn.

2) Het officiëel besluit dagteekent van 14 Mei 1584, met retroactieve kracht van af 7e Mei 1583. Eer de drukkers hun officiële benoeming kregen, moesten zij een proeftijd doormaken.

uitstekend te pas kwam: stempels en matrijzen liet hij denkelijk wel te Antwerpen achterna.

Het verblijf van Plantin in het Noorden was van zeer korten duur. Den 7^{n} Augustus 1585 werd Antwerpen door Alexander Farnese ingenomen. Volgens het Capitulatie-verdrag kregen de Antwerpsche Protestanten twee jaren tijd om hunne zaken te liquideeren. Wie langer bleef, moest Katholiek worden.

Er kon thans natuurlijk geen sprake meer van zijn, in het Katholieke Antwerpen een drukkers-firma te behouden, die een filiaal te Leiden zou hebben en aldaar als officiëele drukkerij der kettersche Universiteit zou fungeeren. De splitsing drong zich op,

Plantin besloot naar Antwerpen terug te keeren (Nov. 1585). Hij zelf was Katholiek, zooals M. Sabbe het zoo goed bewezen heeft: een soort liberale katholiek, die het met de decreten van het Concilie van Trente nogal vrij opnam: met een woord, een Erasmiaansche katholiek[1]. Moretus, eveneens Katholiek, bestuurde voortaan met hem de Antwerpsche drukkerij. De Leidsche filiaal werd overgelaten aan Raphelengius, die Calvinist was; en deze werd nu (3 Maart 1586) als drukker der Academie aangesteld ter vervanging van Plantin.

Tegelijkertijd werd Raphelengius, die te Antwerpen de rechterarm van Arias Montanus was geweest, tot leeraar in het Hebreeuwsch en Arameesch benoemd.

Niet alleen gaf Raphelengius een reeks werken uit over Hebreeuwsche en Arameesche taalkunde, maar hij had ook een voorliefde voor het Arabisch opgevat en besloot Arabische teksten uit te geven. Zoo zag hij zich genoodzaakt het materiaal der *Polyglotta* aan te vullen (waarin geene Arabische lettersoorten voorkomen) en liet een reeks alphabetten in die taal voor zijne drukkerij gieten. Wij bezitten een *specimen characterum Arabicorum officinae Plantinianae Raphelengii* (1595), waar al de Arabische lettersoorten, bij hem voorhanden, in opgenomen zijn.

Toen Plantin (1 Juli 1589) stierf, liet hij bij testament aan zijne dochter Margeriet (vrouw van Raphelengius) de Leidsche drukkerij

1) Erasmus, zooals bekend, was katholiek, een zeer Anti-protestantsch. Hetgeen niet belet dat zijn voornaamste werken alle op den *Index* voorkomen. Plantin was aanhanger van het *Huis der Liefde.* Over den inloed van het Erasmianisme op Hendrik Niclaes en Barrefelt (Hiël), leiders van het *Huis der Liefde,* handel ik een andermaal.

na, met al wat het huis inhield. Een uitvoerige inventaris van alle lettersoorten werd niet opgemaakt (althans is tot ons niet gekomen) zoodat de Polyglotta-letters, die er in 1589 waren, niet nader beschreven werden.

Raphelengius stierf 20 Juli 1597. Twee zijner kinderen[1)], de twee zonen, Christoffel en Frans (voornaam van den vader) die beiden een goede opvoeding genoten hadden, hielden zich na hem met de drukkerij bezig; vooral de oudste, Christoffel, was een geleerd man, die Latijn zeer goed kende.

Christoffel, die Calvinist was, werd ter vervanging van zijn vader als officiëele drukker der Academie aangesteld.

Maar geen van beide kinderen was Oriëntalist. En als opvolger van Raphelengius voor de Hebreeuwsche taal, werd zijn beste leerling benoemd, Thomas Erpenius. Deze had van zijn leermeester ook zijn voorliefde voor het Arabisch overgeërfd.

Christoffel Raphelengius stierf 17 December 1600. Zijn drukkerij ging aldus aan zijn broeder Frans over. Maar Frans was voor de rust en voelde weinig voor zijn vak. Hij deed niet eens bij de Academie een aanvraag om als officiëele drukker aangesteld te worden. Hij was overigens tot de Katholieke kerk teruggekeerd, denkelijk de godsdienst van zijn moeder.

De curatoren der Academie benoemden in 1600 als drukker Joh. Paedts, eveneens een Katholiek.[2)]

Onder het beheer van Frans II Raphelengius ging heel de Leidsche drukkerij te niet. In 1613 verkocht Frans reeds een gedeelte van zijn materiaal aan Moretus. Het overige werd in 1619 geliquideerd: Moretus kocht dan nog een goed deel. Maar het Oostersche materiaal wordt aan Th. Erpenius overgemaakt.

Dit werd ons medegedeeld door Max Rooses, die in de *Biographie Nationale* (dl. 18, bl. 735) schrijft: ‘A la même époque les fils de Raphelengien cédèrent à Thomas Erpenius les *caractères orientaux* qu'ils possédaient encore’.

Klaarblijkelijk had Rooses deze inlichting uit het Plantijnsche archief geput, doch uit een onuitgegeven tekst. Om te weten wat er juist gebeurd is, heb ik mij moeten wenden tot den opvolger van Rooses, mijn vriend M. Sabbe. Bij de vele schoone gaven, die

1) De twee andere, toen nog levende kinderen, waren Joost en Elisabeth.
2) Hij werd in 1620 vervangen door Isaak Elsevier. (Cf. supra).

den huldigen conservator eigen zijn (en waarover ik niet uitweiden zal), is er eene, die door navorschers en geleerden ten zeerste op prijs wordt gesteld: Sabbe beschouwt zijn archief niet als een privaat jachtveld. En wanneer iemand bij hem om eene inlichting komt aankloppen, wordt hij steeds bereidwillig geholpen.

Ziehier thans de brieven van Frans en van Joost Ravelingen, waarin over den verkoop van Oostersch materiaal aan Erpenius wordt gehandeld:

> S.P. Cariss[e] Cognate, hebben alle onse schriften[1)] elk bij 't syne opgeschikt, ende van alles proeven gemaekt om die d'een en d'andere te toonen, opdat elk syne gaedinge daer uyt kieze ende koope, soo en hebben wy evenwel die tooninge noch niet willen beginnen voor dat wy u.l. eerst de presentatie daer van deden. Alleenlik heeft ons verhaest recht voor syn vertrek Thomas Erpenius, den welken, als onsen seer goeden vrind, wy niet hebben konnen weigeren. Soo datter dese soorten ontbrecken: Het Syrisch, AEthiopisch, Samaritaens, ende Jolie Hebreewsch; item Ascendonica cursijf. Wy hebben ons te eer laeten induceeren om de voors.(eide) soorten te verkoopen, alsoo u.l. van alles Poincoenen ende Matricen, often minsten Matricen hebt. Twelk ons ook doen denken dat u.l. niet van alles begeeren sal; als konnende 't aller tyden doen gieten 't gene u.l. mochte ontbreken.
> In Leiden, den 21 September 1619.
> *U.l. cousyn en dienstwillige vrind,*
> FR. VAN RAVELINGEN.

En eenige dagen later, schrijft Joost van Ravelingen nog hetzelfde:

> 'T. Erpenius heeft het Syricksch, ende Samaritaens, met AEthiopisch ende Jolie Hebreusch (neffens de Ascendonica) van ons begeert: die wy hem niet en hebben connen weygeren: maer die schriften en connen u.l. niet sonderlick ontbreken, gemerct dat de matricen ende poinsoenen derselver by u.l. rusten' (Brief van 18 October 1619 - Reg. XCII, fol. 243).

1) Lettersoorten.

In 1620 neemt Moretus nog een paar Oostersche lettersoorten over. Fr. van Ravelingen schrijft 21 Februari 1620 aan Moretus dat hij hem verkoopt ‘de dobbel Mediaen Hebreewsch en het Arabisch’.

Wat hier door *het Arabisch* wordt bedoeld, is voor ons niet heel duidelijk. In de minuten der brieven van Moretus aan van Ravelingen (op het Plantin-Archief aanwezig) komt de brief van Moretus niet voor, waarin hij de Arabische lettersoort wel nader beschreven zal hebben, die hij wenschte aan te koopen.

Er waren, zooals reeds gezeid, bij van Ravelingen een heele reeks Arabische lettersoorten. In 1620 werden zij (mitsgaders de stempels en matrijzen) door Fr. van Ravelingen verkocht, buiten *het Arabisch;* dat naar Antwerpen vertrok[1)].

Heel het aangeworven materiaal werd door Erpenius in zijn eigen huis overgebracht: en van 1621 af tot aan zijn dood (1624) heeft hij met veel ijver een reeks Oostersche schrijvers uitgegeven.

Of nu Erpenius voor eigen rekening eenige letters daarbij heeft laten gieten, dit dient nog nader onderzocht te worden.

* * *

Mijne conclusie luidt als volgt: De interpretatie, die men van den tekst van Meursius (1625) heeft gegeven, alsof Erpenius er een eigen typografisch materiaal op nagehouden zou hebben, blijkt thans een legende te zijn.

Onomstootelijke archiefstukken leveren ons het bewijs dat Erpenius' materiaal grootendeels bestond uit de letters der *Polyglotta* (1569-72). Deze letters werden in 1583 naar Leiden overgebracht door Plantin. En zij zijn aldaar achtereenvolgens in het bezit geweest van Plantin (1583-1585), van Frans van Ravelingen (1585-1597), van Christoffel van Ravelingen (1597-1600) en van Frans II, die ze in 1619 aan Erpenius verkocht.

1) Dit Arabisch is in het Plantin-Museum niet meer aanwezig. M. Sabbe deelt mij mede dat er aldaar als Oostersche letters berusten: Stempels en matrijzen van het Syriaksch (Augustijn) en Arameesch. Verder, wat Hebreeuwsch betreft, Dubbel Mediaan Hebreeuwsch, Augustijn Hebreeuwsch, tekst Hebreeuwsch en Colineus Hebreeuwsch, stempels en matrijzen (Cf. Het *Index Charactorum,* uitgegeven in 1896).

Een ander gedeelte van dit materiaal bestaat uit de Arabische letters, stempels en matrijzen, die Frans I van Ravelingen had laten gieten.

Nu zou de belangstellende lezer van mij kunnen verwachten, dat ik hier een inventaris zou geven, met uitvoerige beschrijving der onderscheiden lettersoorten, in de verschillende Oostersche talen, die bij Erpenius en nadien bij de Elseviers aanwezig waren.

Ik moet mij verontschuldigen dat er in mijn betoog een leemte voorkomt. Ik zie mij echter gedwongen een bekentenis af te leggen (en ik hoop wel, Waarde Toehoorders, dat die bekentenis niet al te veel afbreuk zal doen aan mijn goeden naam): maar *(horresco referens)* ik kan noch Ethiopisch, noch Arameesch, noch Syrisch, noch andere Semietische talen lezen!

Ik sluit dus met de hoop dat een Oriëntalist, die voor typografisch onderzoek iets voelt, het verder onderzoek van dit vraagstuk op zich zal nemen, en aan mijn betoog de noodige aanvullingen zal toebrengen, daar waar mijne eigen krachten te kort schieten.

LEONARD WILLEMS.

De vlucht van Guicciardini (1554).

Zoekende naar de oudste getuigenissen over de kunst van Quinten Massys kwamen we, natuurlijk, bij Ludovico Guicciardini en zijn *Beschrijvinge der Nederlanden* terecht. Dit werk was af in 1565. Quinten was gestorven in 1530. En sinds wanneer was Ludovico, de getuige, te Antwerpen?

Over Guicciardini zijn de modernste biographische nota's die van MAURITS SABBE getiteld *Bij de 400ste verjaring van L. Guicciardini's geboortedag,* verschenen in de *Verslagen der K. Vlaamsche Academie* in 1921, en de *Note sur Guicciardini* die door A. Goris aan zijn groot werk over *Les Colonies marchandes méridionales à Anvers de 1488 à 1567* is toegevoegd.

Naar Sabbe heeft opgeteekend moet Guicciardini reeds in 1542 te Antwerpen hebben gewoond, want hij vertelt dat hij getuige was van de strooptochten van Maarten van Rossum. Was onze Italiaan er reeds vroeger?

En zoekende, vonden we een stuk dat tot hiertoe onbestudeerd bleef betreffende den grooten schrijver. Het gaf ons niet wat we zochten, maar het leverde, in de plaats, zooveel schilderachtige bijzonderheden omtrent den grooten man, dat we het stuk dadelijk aan nader onderzoek onderwierpen. Het bracht ook omtrent andere bekende personaliteiten uit de Antwerpsche handelswereld der XVIde eeuw eenige klaarte bij, want het geldt ook den persoon van onzen grootsten financier der XVIde eeuw, Gaspar Ducci.

Gaspar Ducci.

Eer we tot Guicciardini zelf komen en het stuk ter hand nemen, is het goed zich te herinneren wat tot hiertoe geweten is omtrent den persoon over wien het naast Ludovico gaan zal, namelijk Gaspar Ducci.

Over Ducci schreef Génard in 1888: ‘Un procès célèbre au XVIe siècle. Gilbert van Schoonbeke contre Gaspar Dozzi’. *(Commission royale d'Histoire,* IV, 15, blz. 307 en vgd.) In het reeds vermelde boek van Goris zal men er nog meer bijzonderheden over aantreffen.

Die Dozzi (die in zijn tijd echter steeds Ducci of Douchy in onze archiefstukken heet), was te Pistoia geboren in 1492; men weet dat hij handel dreeef in pastel en wijn met den broeder van Ludovico Guicciardini, namelijk Jan Baptist, die toen te Brussel verbleef (1545). Zijn eerste groote finantiëele daad, meent Goris, is geweest zijn beursspeculatie in 1540 waarmede hij den facteur van Portugal ten ondere bracht. Ducci werd er uiterst rijk bij. Maar om zijn bijzondere praktijken werd aan den man door het magistraat de beurs ontzegd voor drie jaren! Dit in 1540.

Ducci werd echter, dank zijn geld, de finantiëele agent van het hof, in 1542, en dat gaf hem een koninklijke macht die alles braveerde. Hij was de eerste toch die den keizer een som van een millioen florijn en meer leenen kon. Zijn fortuin kent geen grenzen: hij is de man van alle de staatsleeningen, van alle de belastingen op den handel, en niet alleen in het keizerrijk, zelfs Fransche staatsleeningen helpt hij in orde stellen. Hij wordt raadsman van den keizer. En het is van hem dat verhaald wordt hoe hij een keizerlijk bezoek vergold met het verbranden van een schuldbrief van honderdduizenden. Dat zou gebeurd zijn op zijn goed te Hoboken. Want intusschen heeft Ducci te Hoboken een heerlijk goed gekocht, is edele heer van Cruibeke, woont te Antwerpen in het groote erf dat van de refuge van Baudeloo was voortgekomen en dat thans is genummerd Huidevettersstraat n^{r} 38. Onze Ducci was er hoogmoedig bij, en in 1545 komt het tot een geweldig conflict tusschen den hoogmoedigen Ducci en Gillebert van Schoonbeke. Waarom het juist ging? Wel weten we dat de twee groote mannen verwant waren. Gillebert's stiefmoeder was de zuster van Ducci's vrouw. Anna Stegemans. En we weten ook dat Gillebert zijn oom Ducci heeft moeten aanklagen om allerhande bedrog tegen de stadsrechten die Gillebert gepacht had. Hoe ook, Ducci legde het er op aan Gillebert door een huurling te doen treffen, en hij riep het op voorhand van alle daken, zoodat Gillebert er zich over beklaagde bij het magistraat. Maar onze Ducci stoorde zich aan geen magistraat. Hij wist hoeveel hij te Brussel te zeggen had. En werkelijk, de zaak werd door het hof der regentes uit de handen van het Antwerpsche gerecht genomen. De aanslag op van Schoonbeke, die gebeurde op 22 Februari 1545 bij de Beurs, op last van Ducci, - waaraan Schoonbeke slechts bij een wonder geluk aan ontsnapte, - bleef ongestraft!

En dit was niet het eenige geval waarin Ducci zich boven de wetten stelde en zijn medeburgers bedreigde met zijn gewapende huurlingen; hem scheen alles toegelaten! Dat er eenmaal weerwraak komen zou, was wel te verwachten. Die kwam er, was het ook na lang tijdsverloop, namelijk in 1554.

De aanslag op Gaspar Ducci.

De omstandigheden van het conflict tusschen Ducci en van Schoonbeke, met de feiten van 1545, zijn ons tamelijk goed bekend dank zij de stukken destijds door Genard teruggevonden en door hem gepubliceerd.

Minder bekend is de geschiedenis van den aanval op Ducci zelf. Genard bepaalde zich bij volgende regels:

> 'Le 29 novembre 1554 Dozzi à son tour fut assailli par des bravi, stipendiés pour le tuer; comme autrefois son neveu, il eut la bonne fortune d'être défendu par son domestique et dut la vie à des circonstances tout-à-fait exceptionnelles.

Waar had Genard dat vernomen? Naar wij vermeenen heeft hij niets anders ontdekt omtrent dit tweede feit dan zekere inschrijving in de Gebodboeken der stad, die wij hier meedeelen.

> 'Gheboden ende vuytgeroepen by Adame van Berchem onderschoutet, burgermeesters ende schepenen ende raede der stadt van Antwerpen den iersten Decembris a^{o} 1554.
> Men roept voirts van sheeren ende van der stadt weghen alsulcken persoon oft persoonen die op de vrydaghe lestleden ontrent den avent tusschen lichten en donkeren Jaspar Douchy tsynen huysewaerts gaende ende voir de poirte van der selven synen huyse oploop gedaen hebben ende hem ende synen knechte achter hem gaende moortdadelyck beyde gequetst hebben, in meyninghe den selven te evelen van den lyve mitsgaeders oick alle anderen die mede handadig van den voirs. feyten geweest syn dat zy ende elck van hen hen daeraf comen verantworden tusschen dit ende vrydaeghe naestcomende ten neghen uren voir den noene op den raedthuyse alhier voir mynen heeren den schouteth, burgmeesteren ende scepenen deser stadt oft anderssins sal men den zelven dach overstreken synde sonder meer voirtroepens jeghens hen procederen, soo men naer recht ende exigentien van den misdade sal bevinden te behoiren.
> Voorts gebiedt men dat so wye eenige kennisse heeft van de vs. feyte oft van den vs. persoonen diet tselve gedaen oft raet oft daet daer toe gedaen hebben, dat sy tselve van stonden aen comen cundigen ende denunchieren aen de heeren, op te pene ende correctie van den heere ende van der stadt'.

Driemaal is deze proclamatie gedaan geworden maar niemand is er verschenen blijkens de laatste en blijkens de stilzwijgendheid in de archiefstukken omtrent eenig gevolg.

Wij vermeenen ook dat archivaris Génard omtrent den aanval op Ducci geen anderen tekst heeft gekend dan den hier aangehaalden uit het *Gebodboek.*

We zijn nu echter gelukkiger geweest en hebben iets meer mogen vinden, iets dat ons daarbij in nadere kennis brengt met een veel interessanter personnage nog dan Ducci, namelijk met Ludovico Guicciardini.

Er blijkt aleerst uit dat de aanslag heeft plaats gehad niet op den 29 November zooals Génard meende, voortgaande op den letterlijken tekst van het Gebodboek, maar op Vrijdag avond, 23 November.

En men verdenkt niemand minder van den aanslag, dan Ludovico Guicciardini, die ook uit de stad verdwenen is.

Het ‘parket’ bij Guicciardini.

Wie de Guicciardini's mag aangeklaagd hebben? Misschien Gaspar Ducci zelf. Hij had voor jaren in proces gelegen met Jan Baptist Guicciardini uit Brussel en die was enkele dagen vóór den moordaanslag in de stad te zien geweest bij zijn broeder.

En op Zondag 25 November had zich het gerucht in de stad verspreid dat de beide Guicciardini's vertrokken waren, zonder dat men wist waarheen. Daarbij wist men te zeggen dat Ludovico gekwetst was geweest bij zijn aanslag op Ducci.

Ludovico Guicciardini woonde toen ter tijd in bij een ander Florentijnsch koopman die een paar jaren ouder was dan hij, bij Francisco Pissoni, een man op zijn 33ste jaar, die nog ongehuwd rondliep, maar toch reeds naar meer dan een Antwerpsch meisje had omgekeken; degene die hij nu aan de hand had, was een achttienjarig ding die voor den rechter belijden zal Tanneken van Genshoven, Hendriksdochter te heeten, en sedert den Zomer ‘ten huize van Francisco Pissoni te verkeeren’.

Bij Pissoni had Ludovico zijn comptoir, en de goederen die hij kocht werden bij Pissoni ingeslagen.

En nu zijn de commissarissen van de wet op Zaterdag, 1 December, bij Pissoni binnengevallen, en hebben zich de cameren ende

comptoiren van de gebroeders Guicciardini doen wijzen om beslag te leggen op de boeken en het alles toe te zegelen.

Dadelijk werden daarbij gedagvaard alle degenen die iets met het huis te stellen hadden, Pissoni, zijn Tanneken, zijn kassier Thomaso Durez zijn twee meiden Josyne Pots en Elisabeth Faes. We laten ze beurtelings hier verschijnen.

De getuigen uit het huis.

Francisco Pissoni, de Florentijnsche koopman, legt zijn eed af in handen van den markgraaf in 't Fransch. Hij verklaart dat hij Ludovico Guicciardini kent sedert meer dan tien jaren, dat Ludovico sedert omtrent 6 jaren bij hem inwoont, en dat hij handel drijft zoo in zijn eigen naam als voor anderen. Maar hij zelf is nooit in handelsvennootschap met Ludovico geweest. De twee laatste jaren echter heeft Ludovico weinig goederen meer omgezet. Te voren deed hij in pastel en andere artikelen, zoo uit Engeland als uit Florentie en uit Frankrijk. De laatste jaren heeft hij heelemaal besteed aan het doorzetten van het proces van zijn broeder Jan Baptist te Brussel tegen Gaspar Ducci; maar Pissoni weet niet of Ludovico al dan niet ‘aulcune compaignie en marchandise’ heeft met Jan Baptist.

Toen vroeg de markgraaf of Ludovico zijn broeder niet geldelijk had bijgestaan of borg was geweest voor zijn broeder bij opnemen van gelden, maar daar kon Pissoni niet op antwoorden.

Waar echter de markgraaf vooral arglistig naar hoort is of Ludovico geen ‘livres ou lettrages’ heeft doen verdwijnen, hetzij na Vrijdag laatst, hetzij in de dagen die den aanslag vooraf gingen. Maar nog eens, daar heeft Pissoni niets van gezien.

Dat Ludovico een knecht heeft, ja, dat is zoo, het is de genaamde ‘petit Jehan’ een ‘navarrois’, maar die dient hem niet in zijn zaken, die dient hem ‘seulement pour le vestir et nettoyer ses habillements et faire ses messaiges’. Die kleine Jan was er nu ook van door, even als zijn meester, en wellicht met hem mede.

Toen vroeg de rechter of Pissoni niet gezien had dien Vrijdag avond dat de kleederen van Ludovico of van Jehan gescheurd of verhakkeld waren, maar Pissoni heeft daarop geen acht genomen en heeft eerst des anderdaags langs de straat hooren zeggen dat Ludovico zou gekwetst geweest zijn ‘a cause quil avoit assailli le dit Ducci’.

Ja, bekende hij aan den rechter, een ponjaard droeg Ludovico gewoonlijk, een ponjaard van anderhalven voet lang en van twee vingeren breed, waarvan appel en kruis waren ‘argenté de feuillaige’.

Van Gaspar Ducci hadden de twee broeders dikwijls gezegd dat het een ‘garboulleur’ was, en dat hij met spitsvondigheden te werk ging ‘pour mettre toutes choses en garboulle’ maar de broeders hadden goede hoop dat de heeren van de kanselarij hunne zaken wel tot een goed eind zouden brengen.

Waar Guicciardini nu mag zijn, weet Pissoni heelemaal niet, maar hij heeft hem hooren zeggen dat hij in Vlaanderen een schuldenaar te vervolgen had, waarom hij misschien wel zoo verre als Rijssel gaan moest, en hij vermoedt dat hij daar op af is. Ludovico had schuldenaars, een in Zeeland, een in Rijssel, een in Douai, en die van Rijssel heet Bernardino Pissano, maar waarvan hun schuld voortkomt en achter wie hij nu is kan Pissoni niet zeggen.

Na nog een aantal vragen waarop men de andere getuigen nader hooren zou, mocht onze koopman terug naar zijn zaken gaan.

De getuigenis van den kassier.

Thomaes Durez, geboren poorter dezer stad, is sedert meer dan een jaar kassier en dienaar van Pissoni. Hij heeft geweten dat Guicciardini uit Engeland en uit Ferraren, van zijn broeders die daar wonende waren, heeft ontvangen zoo lakenen als carisen, en dat hij dezelve lakenen en carisen heeft gezonden naar Venetie en elders; maar daar had hij alleen commissie op, van dezelve zijn broeders.

Van Ferraren en van andere plaatsen uit Italië heeft hij ook ‘goudraet’ ontvangen en diergelijke coopmanschap, om die voort te verkoopen. Ludovico heeft ook somtijds geld gezonden naar Brussel voor zijn broeder Jan Baptist, en hij heeft ook voor dezelven broeder zekere obligatie onderteekend waarvan de somme hem declarant onbekend was. Thomas houdt er echter aan te verklaren dat hij dezelve obligatie gezien heeft ‘gescheurd als betaald wetende’.

Verder is hij echter met de boeken of papieren van de Guicciardini's niet bekend, en hij heeft er ook geene de laatste dagen weten van wegdragen, noch bij dag noch bij nacht. Hij heeft integendeel

Ludovico geregeld zien ter borse gaan ‘doende zyne affairen soe hy dagelicx gewoonlyck was te doene’.

Een helper in zijn zaken heeft Ludovico in geenen deele. Hij heeft alleen dien Jehan de Cepara, van Biscaye, een jongen van 17 of 18 jaar, die hem dient in het kuischen en schoon maken van zijn kleederen, zijn schoenen en diergelijke, maar die niet geschikt is om zich met Ludovico's coopmanschappen te onderwinden of zijnen handel te beloopen.

Den Vrijdag avond van den aanslag, heeft Thomas Ludovico weten tehuis eten met Francisco Pissoni en met zeker Tanneken, en naar zijn beste dunken was Jan Baptist van Brussel daar ook bij ter tafelen. Ludovico was toen thuis gekomen ‘ten affgaen van der borsen tusschen vijven ende zessen ende dat met zynen cnechte’. En Ludovico is voorts dien avond thuis gebleven doende zijn affairen.

Wat de wapening betreft, Thomas verzekert dat Ludovico geen ‘cotta de maille’ droeg, maar wel Jan Baptist ‘soe hy tselve vermocht te doene navolgende den consente hem daer toe gegeven’. Ludovico had echter een ponjaard van middelbare lengte en breedte, en gegroefd.

Van dreigementen wist Thomas niets, maar wel dat Jan Baptista en Gaspar Ducci, - toen zij binnen deze stad voor commissarissen waren, zekeren tijd geleden, - ‘malcanderen hadden nageloopen omme deen den andere te smyten’ (te slaan).

Volgens Thomas is Ludovico in Vlaanderen eenen debiteur achterna die in de stad was gekomen en weder vertrokken. Ludovico is weggegaan den Zondag morgen ‘te poort tijde’. En zijn knecht is hem rond tien uur te voet achterna gegaan, zeggende dat hij hem wel vinden zou in Vlaanderen over 't Veer. Want eer hij vertrok moest de knecht nog een boodschap doen bij Raes Pesteau, koopman in zijdenlakenen, aan wie Ludovico schuldig was, om hem te vragen wat patientie te hebben.

De getuigenissen van het vrouwvolk.

Eerst verschijnt nu *Josyne Pots*, Aertsdochtere van Maastricht, oud 20 jaar, die sedert een maand of vijf in dienst is bij Pissoni. Zij kent Ludovico als iemand die geregeld te huis eet en slaapt, en zij weet wel dat hij ‘langen tyt te voren niet vuytgegeten en hadde’.

Jan Baptist die des Vrijdags avonds mede aan tafel was, had zij des Zondags weten uit Brussel hier aan komen.

Dien Vrijdag avond was Ludovico met zijn knecht het huis ingetreden tusschen vijf en zes uur, en hij was in de keuken gekomen alwaar hij kwam neerzitten op een schabel voor het vuur, en na een tijd te hebben neergezeten deed hij zijn nachttabbaard halen, heeft zijn rok uitgedaan - zoo hij gewoon was te doen, - en is naar zijn comptoir gegaan. Wat de heeren later aan tafel mogen verteld hebben weet Josyne niet te zeggen, want ze spreken altijd Italiaansch en daar verstaat ze niets van.

Gevraagd wat kleederen Ludovico den Vrijdag droeg, zegt Josyne dat hij gekleed was met een zwarten lakenen rok ongevoerd, met een lakene kap binnen met fluweel gevoerd, en hebbende een lakenen bonnet op zijn hoofd. Wanneer hij des Zondags vroeg het huis uitging heeft zij hem gezien, hebbende aan een zwarten mantel met fluweel gevoerd, een fluweelen hoed op het hoofd, dragende denzelfden zwartlakenen rok als sdaags te voren, en hebbende alleenlijk een rapier voor geweer. Ze heeft voor hem de deur van den huize ontsloten, en heeft hem later niet meer gezien. Josyne is echter op zijn kamer geweest om zijn bed te maken, maar zij heeft er geen bebloede snutdoeken of diergelijke gevonden, zooals de rechter mogelijk dacht. - Toen mocht Josyne vertrekken.

Elisabeth Faes, Joosdochtere, die nu verschijnt, is 21 jaar en woont sedert 5 jaar bij Pissoni. Gedurende al dien tijd heeft zij Guicciardini daar gekend. Van boeken of papieren moet men haar niets vragen, zegt ze, want ze kan noch lezen noch schrijven. Voor kassier had hij, voor drie jaar, een zekeren Christiaan, thans heeft hij enkel Jehan, een jongen die gekleed gaat met een zwarten lakenen rok en een gefrigeerde kap. Petit Jehan draagt noch ponjaard noch eenig geweer, maar Elisabeth heeft wel geweten dat ‘zijn meester ter borse gaande, hij hem een rapier na was dragende’.

Den Vrijdag avond heeft zij Ludovico weten in de keuken bij het vuur zitten. Daarna is hij naar zijn kamer gegaan waar hij bleef tot etenstijd, terwijl zijn knecht, ‘altyts in de cueckene was opscryvende de costen van den huyse’.

Gevraagd wanneer zij Ludovico laatst heeft gezien, zegt zij des Zondags vroeg, ter poort klokke, staande zij declarante op de trappen van de keuken, terwijl hem de andere maarte van den huize was uitlatende.

Daar de rechter haar nu vraagt of ze niet weet dat er een chirurgijn of barbier is bijgeroepen geworden, zegt zij ‘wel waarachtig te zijn dat daar als toen kwam eene barbier genaamd meester Herman, wonende op den hoek van de borse, om te cureeren den kassier van Francisco Pissoni die omtrent Sinte-Mertensmisse (11 November) des avonds was gekwetst geweest’.

Eindelijk verscheen *Tanneken* die verklaart Ludovico en Jan Baptist wel te kennen, maar zij weet er niet veel van, zegt ze, want ‘hoewel zij daar te huis is, is zij menigwerven van der tafelen blijvende’. Den Vrijdag avond, toen zij van haar kamer in de keuken kwam om een keers te halen, heeft zij daar Ludovico vinden zitten, in zijn nachttabbaard, welgemoed zooals gewoonlijk. En den Zaterdag avond aan tafel zittend, bracht Ludovico haar eenen dronk zeggende: ‘Adieu’ en dat hij des anderendaags zou trekken naar Vlaanderen.

Niclaas Spinelli en vrouw.

Behalve de getuigen uit het huis werd ook nog zekere Florentijnsche koopman, *Spinelli,* oud 70 jaar, onderhoord. Ludovico is niet meer te zijnen huize geweest sedert September toen hij er dineerde. Gevraagd of hij geen papieren heeft van Ludovico, zegt hij dat hij alleen de oude papieren heeft van Jan Baptist of van dezes crediteuren, die gediend hebben in dezes proces tegen Ducci; en die liggen bij hem Spinelli sedert 1544! Van geheel de zaak met Ducci, nu voorgevallen, heeft hij niets vernomen vóór den Zaterdag, en dat door zekeren Brunello; en zeker is er niemand van zijn personeel om een chirurgijn geloopen zooals de rechter veronderstelt.

Deze getuigenis wordt bevestigd door zijn huisvrouw Joanna van Gravenberg die ‘alle den dach duere’ thuis was, en alleen een klein meisje, wesende haar ‘joncwijff’, met haar had, zoo dat zij het wel zou geweten hebben, ware iemand van haar personeel om een barbier gegaan.

Besluit.

Vruchteloos hebben wij gezocht naar nader bescheiden. Ludovico is terug in Antwerpen gekomen. De ster van Ducci ging aan

't verbleeken kort daarop. Wat we echter best weten, is dat Ludovico er meer dan genoeg moet van gehad hebben in zoo'n wereldje commercie te doen, en dat hij een heerlijk boek is gaan schrijven waarin Antwerpen de heerlijkste bladzijden krijgt: dat was de eenige goede kant van de hierverhaalde zaak, verondersteld dat ze werkelijk den schrijver nader gebracht hebbe van het huis van Mercurius naar den Musentempel[1].

FLORIS PRIMS.

1) Het dossier dezer zaak bevindt zich in het Antwerpsch stadsarchief, afdeeling Vierschaar, verzameling ‘rechterlijke informatiën’ ad annum.

alles uitdecoker
40 HOBOKENSTRAAT 40
ANTWERPEN

[Nummer 3-4]

Les traités de pestilence publiés a Anvers. Essai de bibliographie.

L'examen des différentes publications médicales ayant trait aux nombreuses épidémies qui ravagèrent notre cité, ne constitue qu'un chapitre de l'histoire de ces fléaux.

L'éminent historien de la médecine anversoise, Broeckx, a souvent traité cette question au cours de ses travaux, mais ses renseignements sont éparpillés à travers ses écrits; parfois aussi il y a lieu de les compléter. Une révision de cette question paraît s'imposer.

Au premier congrès d'histoire de la médecine tenu à Anvers en 1920, le D^{r} von Lennep fit une communication dans laquelle il cite un certain nombre de traités, mais il n'épuisa pas la question au point de vue bibliographique[1)].

Dans un article paru récemment le Dr A. Van Doninck[2)] s'attache beaucoup à dégager quelques points particuliers, la symptomatologie, la thérapeutique, cette dernière surtout en suivant le traité de Lazare Marcquis. Les références bibliographiques sont incomplètes en ce qui concerne les publications anversoises.

La publication des Drs Sano et Schamelhout, parue en 1911, présente au même point de vue de grandes lacunes[3)].

Comme le dit le D^{r} von Lennep, il importe de distinguer deux grandes classes dans les publications qui virent le jour à l'occasion des épidémies. La première comprend les ouvrages de vulgarisation. Destinés au commun public, ‘aen den gemeynen mensch’, comme ils l'impriment d'habitude en sous-titre, ils étaient rédigés en langue

1) Dr R. v. LENNEP. A propos des traités de la peste en Belgique aux XVIe et XVIIe siècles. In *Liber memorialis du 1^{r} congrès de l'histoire de l'art de guérir.* Anvers, De Vlijt, 1921, 8°, 521 pp., grav. Voir pp. 231-238.

2) Dr A. VAN DONINCK. Tractaeten van de peste in de XVIIIe eeuw in Vlaanderen. In *Bijdragen tot de Geschiedenis der Geneeskunde.* Amsterdam, Jaargang X. N° 7.

3) Dr F. SANO & Dr G. SCHAMELHOUT. Vlaamsche geneeskundige literatuur voor de XIXe eeuw. Tweede druk, Antwerpen. De Nederlandsche Boekhandel, 8°, 32 pp.

vulgaire, flamande, française, voire même espagnole. On les désigne en pays flamand sous le nom de 'Pestboekjes'. Répandus parmi le peuple, ces petits livres, du format habituel petit in-8°, d'un prix de vente modéré, subirent les vicissitudes inhérentes aux objets de peu de valeur ou de confection peu résistante. Aussi, les 'pestboekjes' qui ont pu résister aux outrages du temps sont peu nombreux. Beaucoup sont passés au rang de raretés bibliographiques insignes. D'autres, comme le dernier traité de Lazare Marcquis, sont encore relativement aisés à acquérir.

A côté de ces publications du type populaire, on rencontre d'autres ouvrages, à caractère scientifique net. C'est là la seconde classe. Rédigés en latin, ils ne s'adressaient qu'à une élite intellectuelle restreinte, surtout aux médecins, aux membres du clergé et à quelques autres humanistes. Au point de vue médical ces ouvrages ont une valeur inégale; certains auteurs, comme Ayala, n'ont pas craint d'user de la forme poétique, de l'élégie, pour aborder l'étude médicale de la peste et de ses ravages. Tour de force assurément, peutêtre aussi écueil, s'il faut se ranger à l'avis de Broeckx, qui dit que les écrits de Gabriel d'Ayala n'offrent pas une grande valeur pour la pratique médicale[1)].

Quoi qu'il en soit, quand on parcourt ces publications, qu'elles soient populaires ou scientifiques, on arrive bien rapidement à la conclusion que tous ces ouvrages étaient brodés sur le même canevas. En vain cherche-t-on dans n'importe quelle catégorie de ces travaux une idée neuve ou personnelle, l'un auteur copie l'autre avec une désinvolture plus ou moins grande, avec une adresse plus ou moins voilée. Il en est ainsi pour tous les chapitres de ces traités, étiologie, symptomatologie, traitement prophylactique, médical ou chirurgical.

Mon but dans le présent travail, n'est pas d'analyser toutes les publications qui parurent en Belgique, ni en Flandre, ni même dans le Brabant durant les siècles passés. Je limite strictement cette étude à celles qui ont été publiées par des praticiens anversois ou qui sont sorties des presses anversoises. Mon travail est un essai de bibliographie anversoise sur ce sujet et rentre dans le cadre restreint que je me suis assigné: l'étude des affections pestilentielles à Anvers.

1) C. BROECKX. Notice sur Gabriel d'Ayala. (Extrait des *Annales de la Société de Médecine d'Anvers).* Anvers, Buschmann, 1853, 8°, 23 pp. grav.

Quelques mots touchant les fonds utilisés pour cette étude. Je signalerai en passant les sigles qui les désignent. Je désire toutefois faire remarquer que toutes ces désignations ne sont faites que pour mémoire, elles ne visent absolument pas à faire le dénombrement des ouvrages cités, le sigle accolé à un exemplaire décrit, marque uniquement l'endroit où l'on pourra trouver le livre que j'ai eu en mains pendant la rédaction du présent travail.

La Bibliothèque communale principale d'Anvers est désignée par le sigle *B.C.A.* Le Musée Plantin-Moretus: *B.M. Pl. M.* La Bibliothèque de l'Université de Gand: *B. Un. G.* La bibliothèque de la 'Nederlandsche Maatschappij tot de Vordering der Geneeskunde' d'Amsterdam: *B.M.G.* Je saisis l'occasion qui m'est offerte en citant ces diverses bibliothèques pour exprimer toute ma reconnaissance à M.M. L'hermitte, Dermul, Sabbe et Bergmans, conservateurs et bibliothécaires de ces diverses institutions qui m'ont facilité ma tâche en mettant à ma disposition les exemplaires choisis de leurs fonds. J'adresse un remerciement tout particulier à mon éminent ami le Dr B.W.Th. Nuyens, le distingué conservateur de la bibliothèque d'Amsterdam, tout d'abord pour les prêts nombreux qu'il m'a consentis ainsi que pour l'utilisation des bonnes feuilles du catalogue de la riche bibliothèque confiée à sa garde. Depuis ce jour ce volumineux ouvrage a paru, je le mentionne d'autant plus volontiers qu'il constitue pour tous les chercheurs un instrument de travail de tout premier ordre, donnant une idée de l'extrême richesse de cette fondation[1)]. Mon ami M.E.H. van Heurck, le réputé folkloriste et l'heureux possesseur d'une précieuse bibliothèque, où tant d'ouvrages populaires recherchés ont trouvé un pieux asile, a mis à ma disposition quelques exemplaires de choix, tout en me prodiguant les conseils les plus désintéressés. Mon souvenir reconnaissant lui est acquis. *(B.E.v.H.).* Enfin, quelques ouvrages en ma possession sont rangés sous le sigle *B.V.S.*

Supposant que les nombreuses figures qui illustrent ce travail sont suffisamment explicites, je n'ai pas voulu tomber dans d'inutiles redites en transcrivant à nouveau les titres, la reproduction du

1) Dr B.W.TH. NUYENS. Bibliotheca Medica Neerlandica. Catalogus van de Bibliotheek der Nederlandsche Maatschappij tot de Vordering der Geneeskunde, in bruikleen vereenigd met de Bibliotheek der Universiteit van Amsterdam. Amsterdam, Internationaal Antiquariaat, Menno Hertzberger, 1930, 4°, 659 pp. 17 grav.

grand titre ou frontispice des ouvrages consultés me paraît plus parlante.

La liste des ouvrages que je donne est peut-être incomplète, peut-être une édition a-t-elle été oubliée, peut-être quelque auteur même a-t-il été négligé. Je m'en excuse, j'ai tâché d'être complet.

On m'objectera peut-être aussi que dans toute une série de publications médicales populaires, tels les 'Alexis Piémontois', les 'Verstandighen Hovenier', etc. etc., on trouve de nombreux remèdes pour combattre les maladies pestilentielles. Je ne me suis pas arrêté à ces publications, avant tout parce que ces ouvrages ne sont pas spécifiquement des 'pestboekjes', des traités de pestilence proprement dits. Ces ouvrages de vulgarisation sont basés sur un plan tout autre que celui vers lequel j'ai orienté les présentes recherches.

Quant au plan suivi, j'ai adopté l'ordre chronologique pour autant que la chose fut possible en prenant comme point de départ les publications parues à Anvers en 1529 á la suite de l'épidémie de suette anglaise.

Dans sa notice sur Jacques vanden Kasteele, Broeckx[1)] donne une copieuse revue des travaux traitant de la suette miliaire jusqu'en 1849. Sa communication me fournira les premiers jalons pour le présent travail. Comme je l'ai annoncé, je ne retiendrai que les ouvrages publiés à Anvers. J'aurai d'ailleurs l'occasion de compléter sa liste.

Le premier auteur qui se présente est donc Jacobus Castricus, Jacques vanden Kasteele. Avec ses collègues médecins pensionnaires de la ville d'Anvers, il rédigea en latin une longue lettre qui traite de cette maladie nouvelle. sa symptomatologie, traitement, etc. Cette lettre est une réponse à une demande des médecins de Gand. Broeckx en donne copie dans la notice ci-dessus mentionnée en résolvant les abréviations usuelles des manuscrits qui se retrouvent dans la plupart des imprimés du début du XVIe siècle. Voici la description de cet opuscule rarissime. (Voir figure 1). *(B.M.G.)*

1) C. BROECKX. Notice sur Jacques vanden Kasteele et sur la suette qui règna épidémiquement à Anvers au mois de septembre 1529. Anvers, J.E. Buschmann, 1849, 8°, 29 pp.

In-8° de 14 pp. non chiffrées, caractères romains avec abréviations, signatures A 1-4. B 1-4. (B 4vo blanc). L'exemplaire mesure 95 millim. sur 152 millim., il appartenait jadis à la riche bibliothèque de Gustave van Havre, dont il porte l'ex-libris armorié.

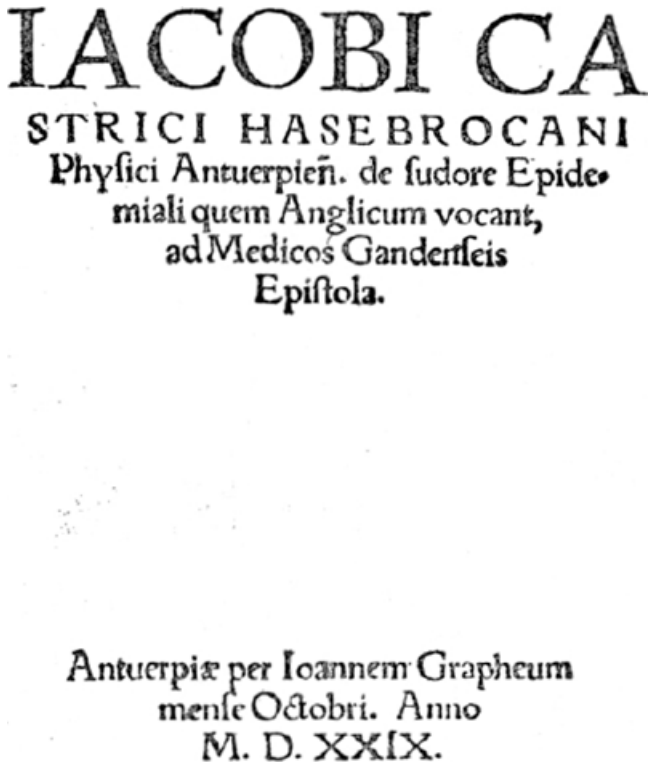
IACOBI CA
STRICI HASEBROCANI
Phyſici Antuerpien. de ſudore Epide-
miali quem Anglicum vocant,
ad Medicos Gandenſeis
Epiſtola.

Antuerpiæ per Ioannem Grapheum
menſe Octobri. Anno
M. D. XXIX.

Fig. 1.

Cette même année parut à Anvers, sans nom d'auteur, chez Adrien van Bergen, une plaquette d'une rareté insigne. *(B. Un. G.)* (Voir figure 2).

In-8°. 4 ff. sans chiffres, ni signatures. Caractères gothiques. (8°) (90 millim. × 138 millim.)

Le traité est divisé en 4 chapitres: (f° 1vo) 1° □ *Een yeghelic si/na aenroepinge God/lijcker ghenade en barmherticheyt in deser nyeu // wer Swetender siecten gewaerscouwet. // 2° (f° 1vo)* □ *Beghin vander siecte //; 3° (f° 3vo)* □ *Remedie int generael: also daer elders oeck gheholpen zijn / gesonden tot goede vrienden; en oeck hier. //; (f° 4° verso) 4°, Remedie tegen // dese siecte om niet te // ghecrijghene. // A la fin:* □ *Het is gheprobeert.*

* * *

A l'épidémie de suette se rattache une autre publication mentionnée dans la bibliographie de Broeckx, elle porte la signature

de Joachim Roelants, Joachim Rolandus, médecin malinois. ‘De novo morbo sudoris quem Anglicum vocant, anno 1529 grassantis.’ Anvers, 1530, in-8°.

Le Dr Van Doorslaer a consacré une notice biographique avec

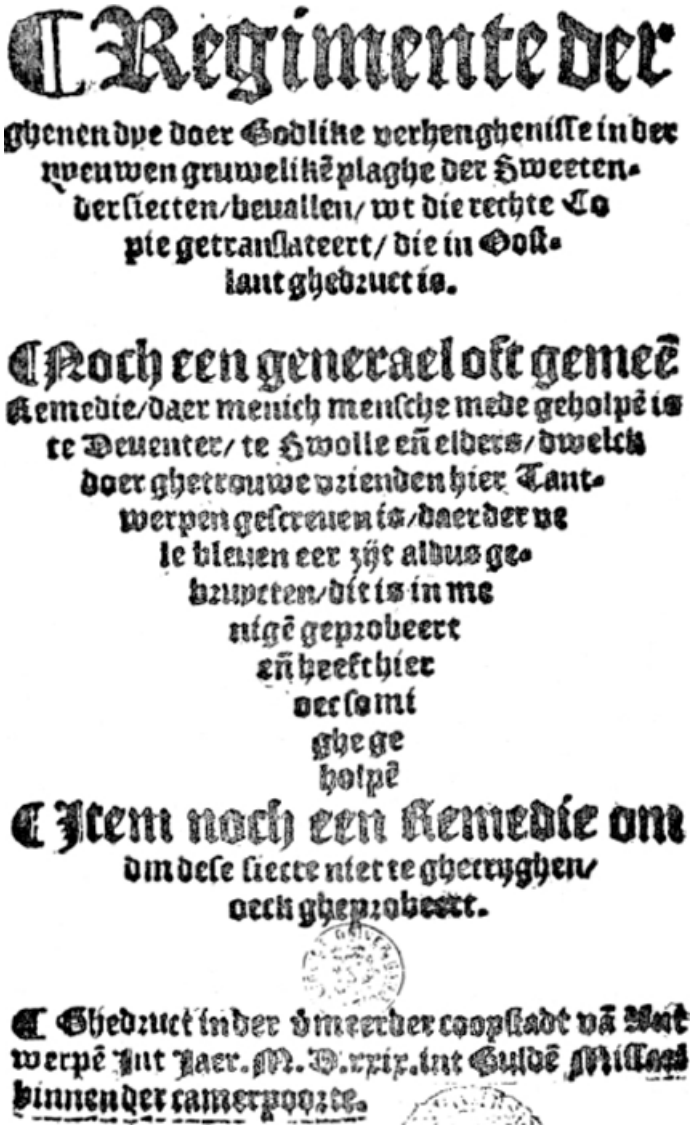
¶ Regimente der
ghenen dye doer Godlike verhenghenisse in der
nyeuwen gruwelikē plaghe der Sweeten-
der sieeten/bevallen/ wt die rechte Co
pie getranslateert/ die in Oost-
lant ghedruct is.

¶ Noch een generael oft gemeē
Remedie/daer menich mensche mede geholpē is
te Deuenter/ te Swolle eñ elders/ dwelck
doer ghetrouwe vrienden hier Tant-
werpen gescreuen is/ daer der ve
le bleuen eer zÿ het alhus ge-
bruyeten/ dit is in me
nigē geprobeert
eñ beeft hier
oer som
ghe ge
holpē
¶ Item noch een Remedie om
dm dese sieete niet te ghenyghen/
oeck gheprobeert.

¶ Ghedruct inder vermaerder coopstadt vā Ant
werpē Int Jaer. M. D. xxix. int Guldē Mistael
binnen der camerpoorte.

Fig. 2.

portrait à son concitoyen. Elle complète heureusement l'étude du Dr P.J. d'Avoine. Ce dernier auteur, parlant de l'ouvrage de Roelants, en dit: ‘Je dois ajouter, à la louange du praticien de Malines,

que son ouvrage surpasse de beaucoup la simple lettre de son compatriote Castricus'.[1)]

* * *

La première publication qui lui fait suite chronologiquement sortit de la plume de Jan Thibault *(B.M.G.)* (Voir figure 3). Elle est mentionnée dans la bibliographie de Nijhoff et Kronenberg sous le numéro 2008[2)]. L'ouvrage, in-4°, comprend 10 feuillets, non chiffrés, signatures A-B^4 C^2, caractères gothiques et romains, - 127 millimètres sur 189 millimètres.

Voici un résumé du contenu d'après les en-têtes des paragraphes:

A. I. Titre *(voir figure 3*).

A. 1vo.

- Den vroomen doer-luchtighen, edelen ende zeer voorsienighen Heere, Heeren Jheronymo vander Noot, Cancelier van den Raede gheordineert in Brabant: Jan Thibault Astrologijn ende Medecijn Saluyt...

A. 2. Eer ick yet declarere vander Pesten, soo wil ick yerst te kennen gheven...

A. 2vo. *(au bas de la page:)*

- Wat dat een warachtich Medecijn behoort te weten...

A. 3... Haly beschrijft ons in sijn tweede partie Cap. ij...

A 3vo.

- Doorsake van erreure der cureringhen.
- Vanden oorspronck der Pestilentien.

Eerst by fortzen...

A. 4...

Ten tweeden... vrouwen te hanteren...
Ten derden... teghen den honger te versien...
Ten vierden wordt de peste gegenereert doer coude...
Ten vijften... doer verscrictheyt...

Om de remedie ende guarison te gevene... te onthouden in wat manieren de siecte hen aencompt...

A. 4vo.

- Warachtighe teeckenen der pestilentien.

B. I.

- Hier volgen twee redenen diemen behoort te weten ende gebruycken om die voorseyde siecte te genesen.

1) Dr G. VAN DOORSLAER. Aperçu historique sur la médecine et les médecins à Malines avant le XIXe siècle. Malines, L. & A. Godenne, 1900, 191 pp., 5 grav. Voir pp. 57 et seq.

2) W. NIJHOFF & M.E. KRONENBERG. Nederlandsche Bibliographie, 1500-1540. ('s-Gravenhage, Mart. Nijhoff, 1923. (1 vol. + 3 suppl.)

- Die adere diemen laten moet om dat hooft ende die memorie te bewaren.

B. 2.

- Hier volcht die remedie ende guarison der pesten ende pestilentiale cortze. & ca...

B. 2vo. Recepte.
Neempt Agrimonie, Celydonye, Averone...
Item een anderen dranck oft recepte voor den ghenen die dese siecte toegecomen is van couden.
Item... bij verscrictheyt.

Den Treſoor banden
Preſeruatyue remedien̄e cure (wel geexperimēteert)
Cum gra
uilegio
tia & Pri
Imperiali
C Totten Leſer.
Chy én moecht my niet te veel ghecoopen
Noch te veel beliin oft eſtimeren
want leeſey my alſonder pet ſquerloopen
Do ſuldy in my veel meer proſiteren.
C Experientia rerum Magiſtra

Fig. 3.

Item... met die vrouwen...
Item... van honger...
Item moeten wij verstaen...

B. 3.

- Purgatie teghen de siecte toecomende van honger.
- Teghen die van couden compt.
- Teghen die van fortze oft verhitte compt.
  Teghen die van vrouwen coempt.
- Purgatie laxatijf ende zeer vercoelende.
- Ander purgatien wel geexperimenteert om te nemen alsmen siet datter geen remedie en is. & ca.

B. 3vo. Om 'tvier wter herten te trecken.

- Seer sonderlinge purgatie om tvier wten lichaeme te verdriven ende purgeren van boven ende beneden.
  Remedie der pesten als zij breken moet.

B. 4.

- Hier na volghen die cruyden ende spijsen generende goet bloet.

B. 4vo.

- Dit zijn cruyden die den pacient van dezer siecten ende allen dandere vanden selven huysen useren moeten.
- Hier na volgen die cruyden, vleesch ende visch, die contrarie zijn ende quaet bloet generenen.
- Deze nabescreven preservatyven sijn so wel voor den genen die van der voorseyde siecten gheinficieert sijn als alle anderen.

C. 1.

- Om eenen yegelijcken zijn lichaem te preserveren.
  Ander preservatijf.
- Hier na volcht eene conserve om des smorgens nuchteren te nemen, preserverende teghen allen pestilentige luchten, conforterende dat herte ende die maghe, ende is zeer laxatijf.

C. 1vo.

- Nota van onsen poeyer.
- Tractaet van die vallende ziecte Popelsie. & ca.
- Hier na volcht die remedie voor den ghenen die vander popensien geslagen siin, & ca.

C. 2.

- Dit is een sirope die geneest ende preserveert vanden voorseyden siecten, ende trect alle caterren wt die herssenen, van welcken men nemen moet eene once smorgens alsmen wilt.

- Den oorspronck der natuerlicker fleersinen ende hoe die wederkeeren moeten. & ca.

C. 2vo. ... Nu voor een remedie...
... Daer in boven begeer ic aen allen den genen die verstant hebben der voorseyder scientien, dat si mi vergeven deses simpel compositie als eenen armen ende eerst aencomende student, den welcken god augmentatie wil verleenen. Amen.
Ghedruct Tantwerpen by my Marten de Keyzer.
Int Jaer ons Heeren, MDXXXI.
(écu)

* * *

Je trouve dans le second supplément de l'ouvrage de W. Nijhoff & M.E. Kronenburg, (tiré à part de 'Het Boek', janvier 1927), (op. cit.) à la page 71:

‘THIBAULT, Jan. Le thresor du remede preservatif et guerison de la peste, etc. Antw., Mart. de Keyser, 1531, 4°. Parijs Bibl. wijlen J. de Rothschild’.

Je ne possède pas d'autres indications sur cette traduction.

* * *

Une seconde traduction française de ce traité parut à Gand en 1544. *(B. Un. G.).* In-8°, 12 feuillets non chiffrés. Signatures A 1,

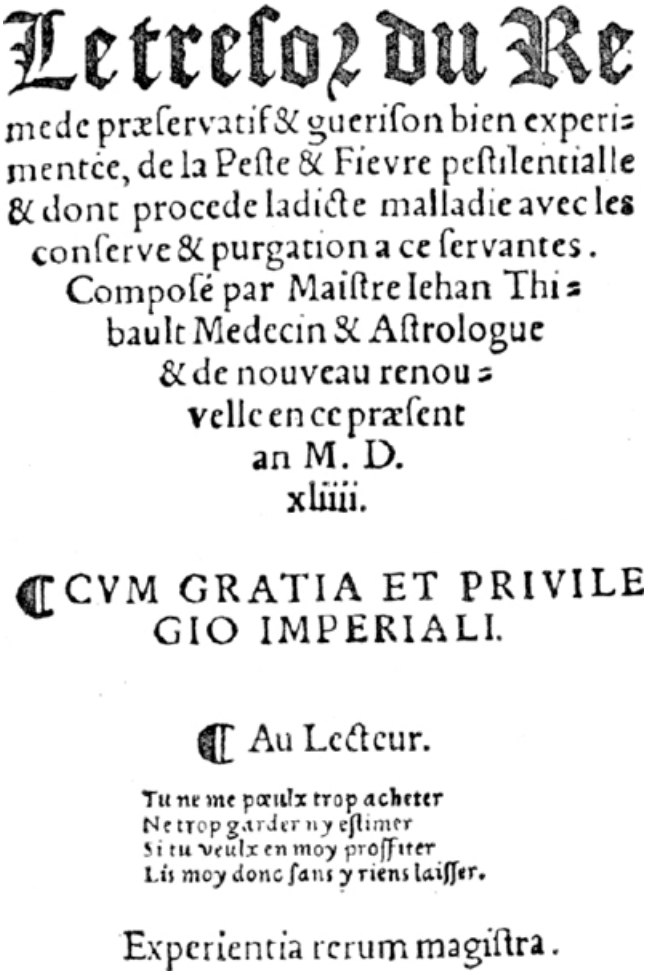

Le treſor du Re
mede præſervatif & gueriſon bien experi=
mentée, de la Peſte & Fievre peſtilentialle
& dont procede ladicte malladie avec les
conſerve & purgation a ce ſervantes.
Compoſé par Maiſtre Iehan Thi=
bault Medecin & Aſtrologue
& de nouveau renou=
velle en ce præſent
an M. D.
xliiii.

CVM GRATIA ET PRIVILE
GIO IMPERIALI.

Au Lecteur.

Tu ne me pœulx trop acheter
Ne trop garder ny eſtimer
Si tu veulx en moy proffiter
Lis moy donc ſans y riens laiſſer.

Experientia rerum magiſtra.

Fig. 4.

etc., Caractères gothiques. (En-tête des articles: caractères romains). Dimensions 85 millim. × 133 millim. (voir figure 4).

J'ai tenu à faire une dérogation à mon plan pour montrer la fidélité de la traduction. Je donne ici un court aperçu de l'ouvrage.

Fº A. Iᵛº. Avant que ie declaire aucune chose de la peste // ie vueil donner a congnoistre...

Fº A. III.

- La cause d'erreur de la cure.
- Dont procede la Peste.

La premiere qui est de force....

Fº A. IIIᵛº... La deuxiesme est.... compaignie de femmes...

La troisiesme, qui procede de fain est bien dangereuse....

La quatriesme, qui vient par froit est bien perilleuse & la plus mortelle...

Fº A. IIII.. La cinquiesme est engendree par frayeur...

Or pour donner le remede & guerison sus les cinq manieres de peste,... bien a retenir par quelle maniere le mal leur sera prins...

Fº A. IIIIᵛº.

- Signes qui signifient la vraye Peste.

Fº A. Vᵛº.

- Deux raisons que nous appertient de scavuoir & congnoistre pour guerir la dicte maladie.

Fº 6.

- La voyne quil fault seigner pour garder la teste & memoire.

Fº 7.

- Ensuyt la cure & guerison de la Peste & Fievre pestilenciale, & c...

Fº 7ᵛº.

- Recepte.

Prenez Agrimoyne, Celidyone, Auroyne, Alloyne, & Rue...

Fº 8.

Item lautre qui procede de Frayeur...
Item pour celuy ou celle qui laura prinse par Femme...
Item quand elle est venue par Fain...
Item il nous fault entendre que la cure...

Fº 8ᵛº.

- Et tout premierement pour celle qui vient de Fain. Recepte.
- Purgation de celle qui vient de Froict...
- Pour celle qui vient de Frayeur. Purga.
- Purgation contre celle qui vient par Chault ou par force.

Fº 9.

- Purgation.

- Purgation contre celle qui vient par femme.
- Aultre purgation bien experimentée quand on void qu'il n'y a nul remede.

F^{o} 9vo.

- Pour tirer le feu hors du coeur.
- Purgation fort singuliere.
- La cure de la Peste, quand il est force qu'elle rompre.
- Premiers vng ongnement pour faire emplastre sur les lieux Pestilentieux, Lequel meurira l'apostumation, Tellement que en brief fera preste de rompre,

F^{o} 10.

- La seconde pour le faire trouer subitement.
- Et la teerce vng ongnement dont on guerit la playe apres qu'elle sera ouuerte.

F^{o} 10vo.

- Preseruatif tant pour les infectez que tous aultres quand a la dicte maladie.

F^{o} 11.

- Conserue contre la Peste pour prendre au matin en coeur ioeun. Pour nous donner a congnoistre comment nous debuons ceste recepte qui soit conuenable et preseruant quant a ceste maladie, auons considere trois choses.
- La premiere est oster merancolie.
- La seconde, La crainte du coeur comme font aulcuns qui sont effrayez a oyr dire quelque chose ou veoir les gens infectez.
- La troisieme, est de faire morir toute vermine et infection qui peult estre au

corps, Car la maladie aduient souuent a ceulx qui sont subgectz et enclins a ce que dict est, Ce que auons faict et mis tout ensemble au mieulx que possible nous a este de faire requerans a ceulx qui sont plus expers en ceste affaire nous vouloir tenir pour excusez.

F^{o} 11vo.

- S'ensuyt la Recepte.
- Ensuyt dont viennent les Gouttes naturelles, & comment elle doibuent retourne. & ca.

F^{o} 12vo... Or pour le remede...
...Oultre plus prie a tous ceulx qui ont entendement en la dicte science, quil leur plaise me pardonner ma rude & simple composition, moy qui suis ung poure estudient, & qui ne fais encoire que venir, Dieu par la grace vueille donner accroissement. Amen:

- Imprimé a Gand par Iosse Lambert. Taillieur de lettres. L'an 1544.

* * *

Haller note de Johannis Thiebault un ‘Tresor des remèdes preservatifs et curatifs de la peste & des fièvres pestilentielles, les causes de la goute *(sic)* de l'épilepsie, de l'apoplexie, de la pleurésie’ Parisiis, 1544, mais ne mentionne ni l'édition flamande d'Anvers, ni les françaises d'Anvers et de Gand[1].

Eloy[2], lui consacre un article, dont il appert que Thibaut (Jean) ‘était un médecin empirique qui entreprit d'exercer à Paris contre la disposition des règlements et donna bien de la peine à la faculté par l'artifice de ses intrigues. Il avait été attaché à Marguerite d'Autriche, gouvernante générale des Pays-Bas. Après la mort de cette princesse, arrivée en 1539, il se rendit à Paris’. Il est à supposer que c'est pendant son séjour dans nos provinces qu'il fut témoin des ravages de la peste, qu'il composa le petit traité en question et le fit imprimer à Anvers. Eloy ne mentionne pas plus cette édition que Haller, il ne cite que l'édition de Paris (1544). Sa biographie de Thibaut n'est guère élogieuse, il en ressort que la valeur médicale et scientifique du dit praticien devait être des plus médiocres.

* * *

Les exceptions confirment la règle, dit un vieil adage; je veux aussi dans ce sens déroger à mon programme qui promettait de ne

1) A. VON HALLER. Bibliotheca medicinae practicae. Berne-Bâle. 1776-1788. 4 tomes, 4°, (T. II pp. 74).
2) N.F.J. ELOY. Dictionnaire historique de la médecine ancienne et moderne. Mons, 1778, 4 tomes, 4°. (T. IV, pp. 388).

parler que des traités de pestilence et non des traités généraux de médecine ou de chirurgie, pour signaler un livre de grande rareté dû à la plume de Petrus Sylvius et dont deux éditions parurent chez l'imprimeur anversois Willem Vosterman, la première le 2 août 1530, la seconde le 17 mars 1540. Je n'ai pu consulter que cette dernière. *(B.C.A.)* Le 'Tfundament der medicinen ende chyrurgien' est amplement décrit par Nijhoff et Kronenberg, *(op. cit.)* sous les numéros 1971 et 1972. C'est à leur ouvrage que je renvoie le lecteur pour les détails techniques.

Si je m'arrête un instant à ce livre, c'est que depuis le feuillet portant la signature R iiii (f° 95) jusqu'au feuillet S iiii recto, (f° 100) inclus, il contient un traité de pestilence important, puisqu'il prend 13 pages sur deux colonnes, ce qui comme 'matières' est bien plus que la plupart des ouvrages analysés dans ce travail. Voici un aperçu des matières traitées.

F° R iiii. (F° 95)

- Hier begint een boec tracterende van die Peste. (En six colonnes de texte, l'auteur examine les idées d'Hippocrate et de Galien sur les causes, les influences, les constitutions, etc., régissant les maladies pestilentielles).

F° R.v. (col. 2)

- Juannes van Bourgondien Tractaet van die Pestilentie.
- Datmen dye astrologie weten moet, om dye oorsaken der siecten te kennen. Ende die oorsake van desen tractate, ende des seluen tractaets nuttelijcheyt.

(F° R. v. verso) (col. 2.)

- Een preseruatijf tot allen tijden metten regimente.

(F° R. vi.) (col. 2.) Pillen.

- Remedie teghen die peste.

Die latinghe.
(F° R. vi. verso.) (col. 1.) Een electuarie.
Die lijftocht.
Een plaestere.
(col. 2.) Een puluer.
F° S. i. (col. 1.)

- Dye declaratie van die cleynicheyt des tijts.

Een confectie.
F° S. i. verso. (col. 1.)

- Een ander Tractaet van dye Pestilentie naer des voorschreuen Meesters raet vergadert, wt die remedie in verscheyden plaetsen behulpelijck gheweest, nae dye verscheydentheyt der menigherley siecten der pestilentien goet ende behulpelijc bevonden.

- Item aldus crijchtmen die Pestilentie.

(col. 2.) Aldus salmen die luyden helpen ende ghenesen.
Deerste remedie.
Die tweede remedie.
F^{o} S. ii. (col. 1.) Een preseruatijf teghen die Pestilentie.
Totten seluen.
Totten seluen.

Dat derde Capittel.
(col. 2.)

- Nu hoort men hoe men die blader verdriuen sal.

Teghen die Pestilentie Een besochte Medicine.
F^{o} S. ii. verso. (col. 1.) Medicinen daer teghen.

- Als een mensche hem wil wachten.

(F^{o} 99) F^{o} S. iii. (col. 1.) Iuleb.

- Item teghen die pestilentie een ander meester.

F^{o} S. iii. verso. (col. 1.)

- Noch teghen die pestilentie.

 Teghen die pestilentie een confortatijf en preseruatijf.
Een confortatijf.
Noch voor die pestilentie.
Eenen laxatiuen dranck.
(col. 2.)

- Een plaestere op die apostuenien, om die te openen.
- Noch teghen die Pestilentie, als een mensche gheuoelt dat hijse heeft.
- Noch een tractaet teghen die Pestilentie.

(F^{o} 100) F^{o} S. iiii. (col. 1.)

- Item noch een ander remedie gheordineert tot Parijs.

Een andere.
Om te verdriuen die pijne in die moeder oft inden buyck, dat is, dat lanc euel.
Noch teghen die Peste.
Noch een remedie.
(col. 2.)

- Meester Jan vander Vueren plach te nemen.
- Item Meester Jan tot Bruesele leerde den luyden.
  Een andere.
- Teghen Lemte.
- Teghen lamme leden.
- Teghen blintheyt.

* * *

Je tiens à signaler ici le N° 1261 de la Nederlandsche Bibliographie de Nijhoff & Kronenberg: KAMINTUS EPISC. ARUSIENSIS. (= Westeraes?) *A boke on the*

pestilence. (Antwerpen, Jan van Doesborch?). 4°, 6 pp. A 6, caractères gothiques, 31 lignes, se trouvant à la bibliothèque du British Museum à Londres. Pour ce qui concerne la description de l'ouvrage en question je renvoie aux auteurs susdits. Je n'ai pu le consulter.

* * *

Torfs mentionne, parmi les médecins qui dispensèrent leurs soins aux Anversois atteints de la peste, un médecin gantois du nom de Gillis Goethals[1].

1) L. TORFS. Nieuwe geschiedenis van Antwerpen. 2 deelen, Antwerpen, 1862-1865. 4°, In 2de deel, blz. 158.

Broeckx indique que ce praticien naquit à Gand le 25 juillet 1500 ét qu'il mourut le 10 avril 1570. Ce n'est que pour mémoire que je cite les ouvrages que Broeckx attribue à cet auteur, parce qu'ils traitent de la peste[1]. Gillis Goethals serait l'auteur des traités suivants:

> De Peste Liber, Lovanii, in-12°.
> Der Siecken schat inhaudende seer vele costelicke ende seckere remedien teghen allerley crancheden ende sieckten, door wilent meester Gillisen Goethals, priester, canoninck ende doctor in de medecynen. Brugge, 1573. In-12°.
> Remedien teghen pestilentiele siecten. Brugge, 1574. in-12°.

Enfin Broeckx signale que Goethals aurait encore écrit un traité latin et deux traités flamands, l'un concernant les remèdes qui se trouvent à la portée des pauvres, l'autre constituant un aperçu de la fièvre putride et les moyens de s'en préserver. Ces ouvrages auraient été imprimés à Anvers sans nom d'auteur. Toutes ces données bibliographiques seraient à vérifier. Il est étonnant que notamment Van der Linden, Eloy et Haller passent sous silence le nom d'un auteur, qui paraît avoir été fécond.

* * *

Un autre auteur renseigné par Broeckx est Damianus. (Tertius Vissenacus Decipolitanus, Tertius Damianus a patria Visenacus, si nomen recte scribitur, ajoute Haller). Son traité comprend un chapitre qui traite de la suette, comme il ressort du titre donné par Broeckx.

> ‘Theoricae medicinae, totam rem miro compendio complectentes, non modo medicis aut chirurgicis, verum et omnibus, quibus sanitatis divitiae cordi sunt, accomodatae atque adeo necessariae. His accessit libellus *περ*□ *το*□ □*δρωνο*□*σον* tempore, quo hoc malum saeviret abeodem concinnatus. Antverpiae. Apud Antonium Dumaeum. (Van der Hagen) 1541. In-4°.

* * *

Durant les épidémies qui sévirent en France et en Angleterre en 1551, à Cologne, Francfort, Coblence et Bois-le-Duc en 1553 et qui sont mentionnées dans des ordonnances de la ville, rien ne paraît avoir été publié à Anvers.

1) C. BROECKX. Essai sur l'histoire de la médecine belge. Gand-Bruxelles-Mons. Leroux, 1837, 8°, vii-322 pp. 4 grav. Voir p. 282.

L'épidémie plus sérieuse qui atteignit la ville en 1556 nous valut un traité populaire de pestilence, en langue espagnole, d'André de Laguna. (voir figure 5). *(B.C.A.)*. In-8°. 48 feuillets chiffrés, caractères romains.

L'ouvrage rentre nettement dans le cadre des 'pestboekjes'. Il est offert à l'Illustrissimo senor Don Gomez de Figuera y de Cordova, conde de Feria, etc. etc... par une épitre dédicatoire ampoulée.

DISCVRSO
BREVE, SOBRE LA
CVRA Y PRESERVACION
de la Peſtilencia, hecho por el
Doctor Andres de Laguna,
Medico de Iulio. III.
Pont. Max.

CHRISTVS
VERA
VITIS

EN ANVERS,
En caſa de Chriſtoual Plantin, cerca
de la Bolſa nueua.
1 5 5 6.
Con Priuilegio.

Fig. 5.

Eloy consacre à Laguna une notice biographique intéressante[1] Parmi les nombreux écrits du médecin espagnol il signale un 'Compendium curationis, precautionisque morbi populariter passim grassantis. Argentorati, 1542. In-8°. - Puis Antverpiae, 1556, in-8°.

1) ELOY. Op. Cit. T. III. pp. I.

l'ouvrage dont il est question ici même). - le même, en espagnol, Salamanque 1560'. Il est bien possible que l'édition latine (?) strasbourgeoise de 1542 n'était que la relation de la peste soignée par Laguna en 1540, à laquelle l'auteur fait d'ailleurs allusion dans son 'Discorso breve' paru à Anvers en 1556; celui-ci ne serait alors qu'une réédition, peut-être simple traduction de celui de Strasbourg, tout comme l'édition espagnole de Salamanque parue en 1560, l'année de la mort de l'auteur.

L'ouvrage comprend quinze chapitres. Même le résumé de chacun d'eux m'entraînerait en dehors du cadre de mon travail, Les idées de Laguna sont celles de tous les classiques de l'époque, l'étiologie de l'affection est celle qui lui assignaient les auteurs, la corruption de l'air combinée avec l'ire céleste, la conjonction heureuse ou malheureuse des astres, l'apparition des comètes et autres phénomènes atmosphériques, déclancheurs habituels de tous les maux de l'humanité, figurent avec avantage parmi les causes premières de l'affection. En thérapeutique il n'a non plus rien innové. L'hyacinthe portée au doigt, le sublimé ficelé sur la région précordiale, les pilules de Rhasès, la thériaque, les purgatifs, déplétifs, roburants, saignée, clystères etc. conduisaient, comme d'ailleurs chez ses prédécesseurs, le malade à la guérison ou au trépas. Mentionnons encore que tout est bourré de considérations philosophiques, à telle enseigne qu'à un moment l'auteur en convient qu'il usurpe la tâche des prédicateurs... Quoi qu'il en soit, je fais suivre ici la liste des chapitres; elle donne une idée de la composition, qui devait garantir son Excellence et ses caballeros de tous les maux présents et à venir.

Les épitres dédicatoires et autres introductions prennent jusq'au Folio 7 verso où l'on trouve: Del termino de la vida de cada uno *(Discussion philosophique)*.

F° 9. vo. Que cosa sea Pestilencia.

F° 10.vo. De la necessidad que tenemos de respirar.

F° 12. En que manera nos inficione el ayre pestifero.

F° 13.vo. De las cosas que suelen corromper y violar el ayre.

F° 15, vo. De las senales que annuncian la Pestilencia.

F° 18. Del Ayre.

F° 24. Del regimiento quanto al comer y bever, conviente en tiempo de Pestilencia.

F° 27.vo. Del uso de las estufas y banos.

F° 28. Del accesso à las hembras.

Fº 29. De las cosas preservativas por via de Medicina, contra la Pestilencia.

Fº 34.vº. De las senales de la fiebre pestilencial presente.

Fº 35. De la cura de los que ya tiene asidos la Pestilencia.

Fº 46. Preceptos contra la viruelas, y el Sarampion.

Pour Laguna, et il n'était pas le seul à le croire, la petite vérole et la rougeole étaient des prédecesseurs et annonciateurs de la peste.

* * *

Comme la peste continuait à sévir pendant les années qui suivirent, d'autres traités sortirent des presses anversoises.

D'abord, un traité dont l'auteur est un certain Maître Geeraert van Kuck, chirurgien de la ville de Bruges. La date de sa publication n'est pas mentionnée, mais le privilège est du 20 avril 1558. Deux imprimeurs, Jan van Ghelen *(B.M.G.)* et la veuve de Jacob van Liesveldt éditèrent le traité. L'impression est identique, celle de la veuve Jacob van Liesveldt est plus soignée, faite avec un caractère plus neuf, moins écrasé. Les deux éditions parues simultanément portent au titre la même gravure; cette gravure est répétée au milieu du livre. (Fº B. 4.). Dans l'édition de la veuve van Liesveldt, les petits ornements qui bordent la gravure latéralement font défaut.

Voici la description du traité et un court aperçu de son contenu (voir figure 6).

In 8º. Caractères gothiques. 24 feuillets non chiffrés. Signatures Ai-A5; Bi-B5; Ci-C5. A.I. verso. Privilegie..... te Bruessel, Anno MDLVIIJ. den XXsten dach Aprilis. P. de Lens.

A. 2 Item inden eersten soo sult ghi weten dat die plage der pestilentien comt door die ghehengenisse Gods....

A. 4. Hier na volghen die recepten.

A. 4. verso. Hier beghinnet Capittel om die carbonckel te leeren kennen.

A. 6. Si diues est ordinetur sic.

Dit is die plaester die ghy op die apostuenie legghen sult.

A. 6. verso. Item om dat herte beschermen oft die leuer.

Item hier volget hoe dat ghi die Apostuenie antrax sult leeren kennen, ende hoe dat ghy die cureren sult.

B. 3. Noch een Remedie voor die peste, daer het jaer voorleden meer dan vierhondert menschen door die gratie Gods mede ghenesen sijn alsoo saen alsmen hem qualijck gheuoelt, want ghemeynlijck comet met couden aen.

B. 3. verso, Voor de cortse.

Voor dwater.

B. 4. Vander pestillen-/tien een warachtige Doctri-/ne leeringhe ende conste. Hoe dat hem elck mensche/hoeden, wachten ende regeren sal in weecken tij-/den

als die pestilentie seer regneert, dat se den men-/sche niet toe en come. Ende als si hem toecomt/waer mede dat mense verdrijven mach ende die bla-/der oft pestilentie genezen mach. Eerst bijder gra-/tien Gods, ende voort met warachtiger conste ende/

¶ Hier beghint
een cleyn tractaetken van dye
epidimia ofte van die pestilentie/dat seer profite
lijck is voor alle die ghene die niet deser steede om
megaen/en voor alle personen gheestelijck ende
weerlic/om te weten hoe dat sij hen wachte sullē
en beschermen voor dese plaghe der pestilentien.
¶ Eñ is gheordineert geweest bp meester Ghee
raert van Ruch/ Cyrurgijn van dye vermaerde
Coopstadt van Brugghe.
¶ Gheprint Thantwerpē/op die Cōbaerde Ste
ke indē witten haselwint bi mi Jan vā Ghelen.
Met Gratie eñ Preuilegie der Co. Maiesteyt.
Fig 6.

leeringhen, die elck mensche by hem seluen/ doen mach & c. ende dat gheschreuen /op dat alder conste./ Tot het het welvaren van allen Christen menschen./

B. 4. verso. Hier beghint een suyverlijck tractaet hoe hem elk mensche regeren sal in welcke tijden als die pestilentie regneert.
B. 6. Nota. Item nu suldi hooren en leeren hoemen die Clieren ende bladeren verdrijven sal als si den menschen eerst aencomen ende hem openbaren, want dan moet men den mensche terstont helpen oft si moeten steruen.

T Hier beghint
een clepn tractaecken van die
epidimia ofte van die peſtilentie/dat ſeer profite-
lijck is voor alle die ghene die met deſer ſiecte om
megaen/eñ voor alle perſonen gheeſtelijck ende
weerlijc/om te weten hoe dat ſi hen wachtē ſullē
eñ beſchermen voor deſe plaghe der peſtilentien.

T Eñ is gheordineert geweeſt by meeſter Ghee-
raert vā Ruch Cyrurgijn vā die ordinarde coop-
ſtadt van Brugghe.

T Ghedruct Thantwerpen op die Camerpoort
brugge indē ſchilt vā Ortops by die wedu-
we van Jacob van Liesueldt.
Met Gratie eñ Priuilegie der Co. Maieſteyt

Fig. 7.

B 6. verso. Nota. Dit sijn die consten daermen die clieren ende bladeren mede ghenesen sal sonder twijfel byder gratien Gods.
B. 8. verso. Die eerste adere.
Die tweede ader.

Die derde adere.
C. 4. Nota.
C. 5. Een preseruatijf tot allen tijden metten regimente.
C. 6. verso. Om te maken een recept voor die peste.
Om raet voor de peste als si beghint, die hen eerst qualijck beghinnen te gheuoelen.
C. 7. Teghen die gaue Gods.
Recept.
Item een anderen dranck.
C. 7. verso. Om een plaester te maken teghen die peste.
Om die wonde te genesen.
Teghen die speene.
Noch teghen die peste.
C. 8. Noch een ander.
C. 8. verso Marque d'imprimerie de Jan van Ghelen.

* * *

Comme il a été dit, le texte de l'édition de van Liesveldt est tout à fait pareil à celui de van Ghelen (voir figure 7).

Au dernier feuillet de couverture: marque d'imprimeur de la veuve de Jacob van Liesveldt.

C'est cette édition *(B.C.A.)* qui est mentionée par Broeckx[1].

* * *

La même année, si l'on peut en juger d'après le privilège, car le petit traité n'est pas plus daté par les imprimeurs que les deux précédents, parut chez Jan van Ghelen, un petit ouvrage portant le nom d'auteur de Jacobus Geerinus (voir figure 8) *(B.C.A.)*.

In-8°. Caractères gothiques. 27 feuillets chiffrés + 5 feuillets non chiffrés (ces derniers comprenant la table et l'octroi). (Au F° 3. v. non chiffré (de Octroye).... Ghedaen te Brussel, den twintichten/dach van Decembre, int Jaer ons/Heeren duysent vijfhondert/achtenvijftich/Onderteeckent de Langhe./. (signatures A1-5; B1-5; C1-5; D1-5).
Au F° 4.vo. (non chiffré) Un squelette, avec la sentence: 'Cogita Mori'.
Au F° 5. (non chiffré) 'Gheprint Thantwer-/pen op die Lombaer-/de veste, in den Wit-/ten Hasewint, by/my Jan van/Ghelen./Met Gratie ende Previ/-legie van vijf Jaren./ Au verso, la marque d'imprimerie de Jan van Ghelen.
Je fais suivre ici la table, qui permet de se faire une idée du travail.

1) C. BROECKX. Documents pour servir à l'histoire de la Bibliographie médicale belge avant le XIXe siècle. (Extrait des *Annales de l'Académie d'Archéologie de Belgique*). Anvers, Buschmann, 1847, 8°, 65 p. Voir p. 59.

Die Tafel van desen teghenwoordighen Boecke om lichtelijc te vinden hetghene dat hier inne bescreven is.

Dat eerste Capittel, waer duer men bekennen sal moghen toecomen de Pestilentie	fo. iiii.
Waerom dat de Peste meer regneert inden eenen lande oft stede dan in dandere	fol. v.
Waerom dat die eene mensce daer af sterft ende die ander niet	fol. v.

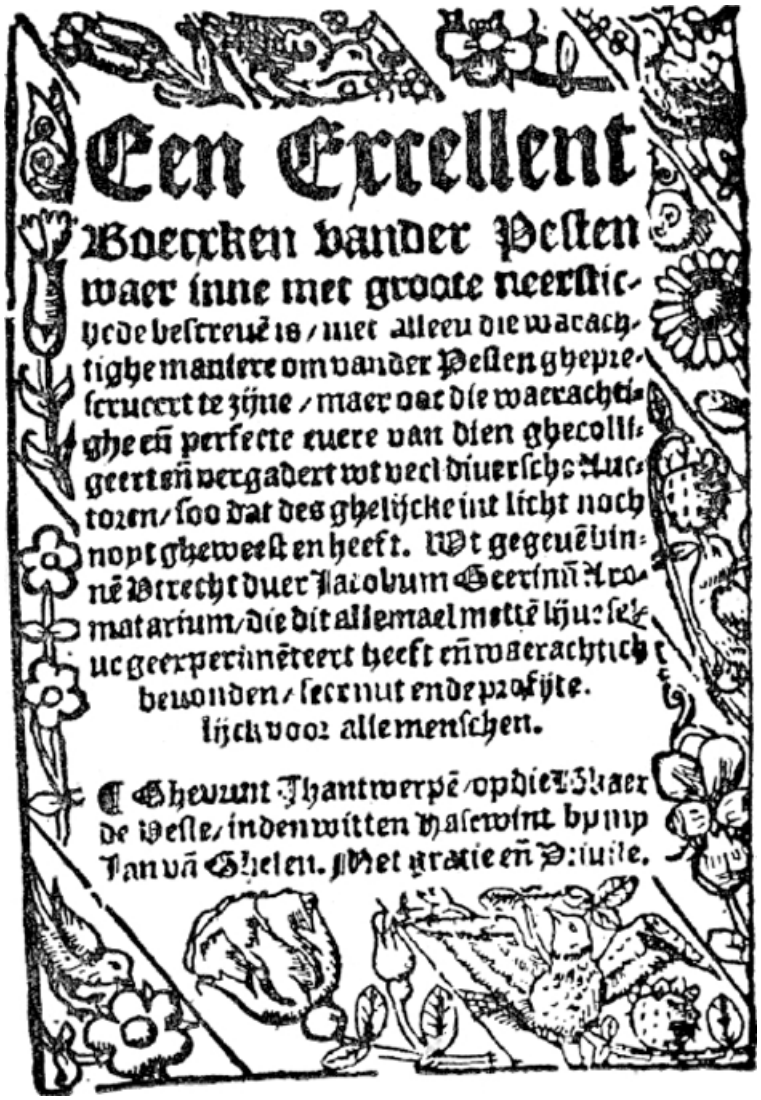
Een Excellent
Boeckken vander Pesten
waer inne met groote neerstic-
heyde beschreuē is / niet alleen die waerach-
tighe manieren om vander Pesten ghepre-
serueert te zijne / maer oock die waerachti-
ghe eñ perfecte cuere van dien ghecolli-
geert eñ vergadert wt veel diuersche Auc-
toren / soo dat des ghelijcke int licht noch
nopt ghewees en heeft. Wt gegeuē bin-
nē Vtrecht duer Iacobum Geerinū Ara-
matarium / die dit allemael metē lijne sel-
ue geexperimēteert heeft eñ waerachtich
bevonden / seer nut ende profijte-
lijck voor allemenschen.
Ghedruckt Thantwerpē / opdie Cloec
de Peerle / inden witten Hasewint by my
Ian vañ Ghelen. Met gratie eñ Priuile.

Fig. 8.

Wat menschen alder meest ghedisponeert zijn tot dese siecte. fol. v.

Waar duer men bekennen sal oft een mencche tot dese siecte ghedisponeert si oft niet, ende waer wt die pestilentie ghegenereert wort. fol. vi.

Die pestilentie gheualt by tijden bi die wrake ende thoren Gods.	fol. vi.
Het tweede Capittel, hoe hen sonde lichamen preserueren sullen voor dese sieckte	fol. vi.
Wat spijse men schouwen sal bi tijden der Pestilentien.	fol. vii.
Wat spijse men nutten sal, ende hoemen die bereyden sal in tijden der pestilentien.	fol. vii.
Wat visch men eten mach.	fol. viii.
Wat drancken men besighen sal.	fol. viii.
Wanneer men hen wachten sal van slapen.	fol. ix.
Van den medecijnen die den menschen preserueren ende behoeden voor dese siecte, Capittel. iij.	fol. ix.
Wat cracht die pestilentie pillen hebben ende hoemen die maken sal.	fol. ix.
Den bereyden Bolus wat virtuyten hy heeft ende hoemen dien bereyden sal.	fol. ix.
Terram sigillatam hoemen dye bereyden sal ende wat crachten dye heeft.	fol. x.
Electuarium de nucibus wat experientie daer mede gedaen is.	fol. x.
Hoemen Ouum Philosophorum bereyden sal.	fol. xi.
Hoemen hem hebben sal binnen de huyse by tyde der Pestilentie.	fol. xi.
Hoemen hem hebben sal onder tvolck ende opter straten.	fol. xii.
Een rieckende appel voor die quade locht inden somer.	fol. xii.
Hoe hen die priesters ende Medecyns bewaren ende preserueren sullen die den siecken visiteren.	fol. xij.
Hoe hen die boden hebben sullen die reysen.	fol. xiij.
Hoe hen die vrouwen hebben sullen die groot van kinde gaen.	fol. xiij.

Hoemen die Jonghe kinderen houden ende wachten sal voor dese siecte.	fol. xiij.
Dat vierde Capittel vander pesten, waer wt dat dese siecte ghegenereert wort.	fol. xiij.
Duer wat teekenen men sal moghen bekennen oft yemant met dese siecte beladen is oft niet.	fol. xiiij.
Dat vijfste capittel, hoemen behoort te laten inder pesten, en wat menschen men laten sal.	fol. xv.
Wat Profijten daer comen, ende om wat saken het laten gheuonden is.	fol. xvi.
Wat menschen men laten sal.	fol. xvi.
Hoe ende in wat manieren men laten sal inder pesten.	fol. xvi.
Hoemen met Coppen laten sal, ende wat menschen men daer mede laten sal.	fol. xviij.
Dat seste Capittel, hoe ende in wat manieren dat mense helpen sal moghen die met dese sieckte besmet zijn:	fol. xviij.
Hoemen die cameren toe bereiden sal voor den siecken.	fol. xix.
Hoemen den siecken sal doen sweeten.	fol. xix.
Hoemen den siecken zal doen slapen.	fol. xx.
Een Epithimia om den siecken op zijn hert te legghen.	fol. xxi.
Wat purgatie men den siecke geuen sal.	fol. xxi.
Een conduyt om het herte mede te stercken.	fol. xxij.
De tweede cuere, hoemense helpen sal die clieren apsteunien oft bladeren hebben.	fol. xxij.
Wanneer men den siecken zal laten slapen.	fol. xxij.

De derde cuere. fol. xxiij.

De vierde cuere, van een ionge vrouw ende was van sanguinicker complexien ende haddet ten drie staden. fol. xxiij.

Dat seuenste Capittel, van sommighe plaesters diemen inder pesten behoeft fol. xxvi.

TRAICTE
TRESEXCELLENT CON-
TENANT LA VRAYE MANIERE
d'estre preserué de peste en
temps dangereux:

Auecques vne singuliere methode, pour estre entièrement guery d'icelle quand on en seroit attainct: Oeuure treſsingigne proufitable, & plein de singuliers remedes, & tel que jusques à present ne s'est encores veu le pareil.

Recueilli & composé par Maistre Iaques Guerin, Medecin et Chirurgien iuré de la ville d'Enghien, lequel il a luy mesmes, l'an M.D.LVIII. *practiqué & mis en experience & trouué veritable, quād en la ville d'Vtrecht regnoit vne horrible & espouentable pestilence.*

A ANVERS,
De l'Imprimerie de Christophle Plantin.
On les vend à Enghien a la Pomme de Grenade,
Chez Iehan de Hertoghe.
M. D. LXVII.

Fig. 9.

Datmen tweederhande plaesters behoeft. fol. xxvi

Datmen gheen repercussinen en legghe op de apsteunien aft laren. fol. xxvi.

Datmen niet en mach beyden in der pesten tot dat die apsteunien van selfs rijpe wordden. fol. xxvi.

Eynde der Tafelen

J'interromps un moment l'ordre chronologique que j'avais adopté, pour m'occuper des éditions successives que connut le précédent traité.

Dans sa notice sur Overdatz,[1] Broeckx mentionne une édition française de l'ouvrage (voir figure 9) *(B.M. Pl. M.)*.

In-8°. 91 pages + 3 pages non chiffrées (les deux premières comprennent une table en deux colonnes, la dernière le colophon). Signatures A 1-5; B 1-5: C 1-5; D 1-5; E 1-5; F 1-5. Caractères romains et italiques. (Avertissement au public, en -têtes des chapitres). L'exemplaire fortement rogné que j'ai examiné mesure 85 millim. × 146 millim. A la page 2: Le contenu du privilège:... donné à Bruxelles le penultiesme iour du mois d'Octobre 1564 signé Bourgeois.

A la page 3: préface; à Très noble et illustre Seigneur, Messire Charle de Gavre.... & c. Jaques Guerin Bruxelloys desire joye, salut, & prospérité... qui se termine à la page 10... Escript à Enghien ce xx. de luing l'an 1567.

A la page 11: Iaques Guerin de Bruxelles, médecin et chirurgien aux Lecteurs.

Cet avertissement (en italique) se termine à la page 14.

A la page 15: Cy commence le premier chapitre de ce présent livret du remèdc contre la peste.

Voici d'après les en-têtes des chapitres un résumé du traité:

Le premier chapitre de ce livret contre la peste, maladie non moins contagieuse & venimeuse que dangereuse, contenant les changemens & mutations des temps & de l'aer dont elle & plusieurs autres maladies te plus souuent se soloyent engendrer.	p. 15
Prognostication & presages de la future peste. chap. ij.	28
Pourquoy la peste plus se frequente en l'un pays ou ville qu'en l'autre, & quelles gens sont les plus souuent disposez & subiectz à icelle. chap. iij.	31
Par quelz signes on pourra cognoistre ceux qui seront disposez à ceste maladie. chap. iiij.	32
Comment les corps estans en bonne disposition se garderont de ceste maladie, tant en leurs maisons & domicilles que entre & parmy les gens. chap. v.	33
Comment on se gouuernera dedans la maison en temps de peste.	34

1) C. BROECKX. Notice sur Louis Overdatz. (Extrait des *Annales de la Société de Médecine d'Anvers).* Anvers, Buschmann, 1854, 8°, 20 p. Voir p. 2.

Autre pomme d'ambre pour l'esté. 36
La maniere comme l'on se gouuernera entre & parmy les gens. 37
Remede pour les prestres & medecins. 38
Remede pour les messagiers & passants. 38
Remede pour femmes enceinctes & grosses d'enfant. 38
Remede pour les jeunes enfants. 39
Quelle viande l'on euitera en temps de peste. 39
Quelle viande l'on pourra manger, & la maniere de l'accoustrer en temps de peste. 40

Quelle sorte de poissons l'on pourra manger en temps de peste. 42

De quelle boisson l'on usera en temps de peste: 42

Les Medecines preseruatiues contre la peste. chap. vj. 44

Autre preseruatif. 45

Autre preseruatif de mesme efficace. 46

Autre confection preseruatiue qu'on appelle Electuarium de nucibus, bien experimentée. 46

Autre preseruatif bien experimenté & de merueilleuse efficace. 47

Autre fort conuenable pour poures gens. 47

Autre preseruatif pour gens & personnes delicates. 48

Autre preseruatif pour le commun peuple. 48

Autre preseruatif bien singulier. 49

La manière de sçauoir de quelz humeurs cette maladie le plus souuent s'engendre en la personne. chap. vij. 50

Par quelz signes et apparences l'on pourra cognoisire si quelqu'un commence d'estre infecté & surprins de cette maladie. chap. viij 51

Signes de la vraye peste. 52

La maniere de sçauoir en quelle partie du corps la peste entre tout premierement. chap. ix. 55

Comme l'on cognoistra les charbons & antrax d'auec la peste. chap. x. 57

La maniere comme l'on doit saigner en la peste. chap. xj. 59

A quelz proufitz & occasions la saignée a esté inuentée. 59

Quelles personnes deuront estre saignées. 60

Comment & en quelle sorte l'on doit saigner en la peste, dont icy faisons mention. 60

La maniere comme l'on saignera auec ventoses en temps de peste, au lieu de la saignée de la veine. chap. xij. 66

La maniere l'on pourra ayder & secourir ceux qui seront infectez de ceste maladie. chap. xiij. 67

Par quelz signes l'on pourra cognoistre si le malade doit eschapper de ceste maladie ou non. 73

La maniere pour oster & guerir bien tost les charbons, antrax, & pustules de peste. chap. xiiij. 74

Autrement quand il est force que le charbon, antrax, on pustule de peste se rompe. 76

Emplastre maturatif. 77

Autre maturatif. 78

Digestif. 78

La maniere pour guerir les jeunes gens, petits enfans et autres tendres personnes, ausquelz à cause de la jeunesse & tendre ou petite & delicate complexion la saignée est defendue. chap. xv. 80

Autre medecine pour le mesme. 81

La cure d'un chanoine à Vtrecht homme de 50 ans. chap. xvj. 81

La maniere comme l'on pourra ayder & secourir ceux ausquels il y a peu d'espoir. chap. xvij. 86

La cure d'vne jeune femme de complexion sanguine laquelle auoit ceste maladie en trois lieux estant de toute le monde, voir tant de ses propres

amis et parens que des medecins & chirurgiens delaissée & abandonnée comme oirez. chap. xviij. 87

La maniere de purger la maison où la peste a eue residence. chap. xix. 90

FIN.
A la dernière page non chiffrée se trouve le colophon suivant: Imprimé à Anvers, chez/Christophle Plantin,/l'an MDLXVII, le 1/Iour de Septem-/bre.

* ⁎ *

Broeckx a publié une note concernant Geerinus, (Ghering, Gherin, Gheerin),[1] qu'il serait intéressant de compléter. Rien qu'a lire les titres que ce dernier se donne dans les rééditions successives de son traité de la peste, on constate qu'il devait avoir l'humeur bien vagabonde.

On le trouve en 1558 ‘aromatarium’ à Utrecht, dans l'édition de 1567, médecin et chirurgien juré de la ville d'Enghien, dans l'édition de 1571, licencié en médecine et chirurgie et résidant à Anvers.

Lors de l'épidémie de 1571 à Anvers, le traité de Geerinus fut réédité. Broeckx mentionne dans sa *Galerie médicale* l'édition de cette année, mais d'après les explications qu'il en donne il semble bien qu'il n'ait pas eu d'exemplaire en main. (Voir figure 10). - *(B. Un. G.)* Voici les renseignements bibliographiques en cause:

> In-8°. 153 pages + 6 pages (de tables) non chiffrées + 1 pg. blanc. Avec signatures. Caractères gothiques. (92 millim. × 150 millim.) Aux pages 3 et 4: Le contenu du Pri-/vilege (en français) signé Bourgeois et daté du pénultième jour du mois d'Octobre 1571. A la page 5 commence la dédicace ‘à Seigneur Frederic Perrenot et au Magistrat d'Anvers’. Ce prologue s'étend jusqu'à la page 16, il est suivi d'un avis au lecteur ‘Totten goetwillige leser’. Le premier chapitre du traité commence à la page 22.

Je fais suivre ici la table du traité en question. Il s'est considérablement accru depuis la première édition de 1558, mais on y retrouve le plan primitif.

Hier volcht die tafel van dit teghenwoerdich boecxken, inhoudende die principae materie in tselue begrepen.

Dat eerste Capittel inhoudende die veranderinghen der tijden ende der

1) C. BROECKX. Galerie médicale anversoise. Anvers. Buschmann, 1866, 8° 109 pp. Voir pp. 7 à 15.

locht waer wt dat die peste ende meer ander siecten alder meest ghegenereert wordden. Fol. 22

Pronosticatie ende voorsegghinghe der toecomender pestilentien het tweede Cap. 40

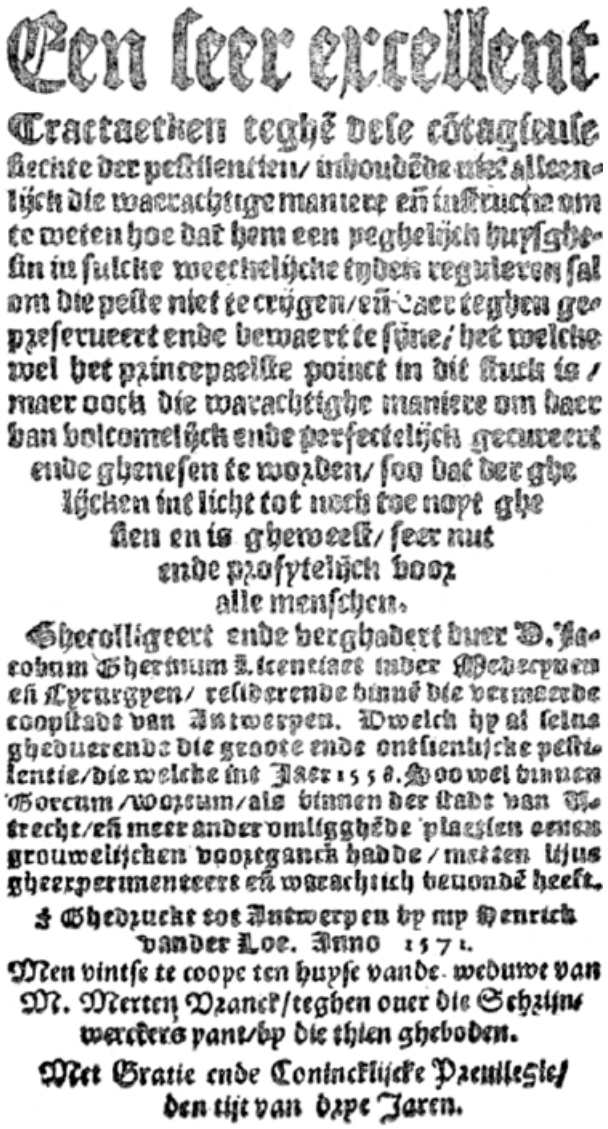
Een seer excellent
Tractaetken teghē dese cōtagieuse
siecte der pestilentien/ inhoudēde niet alleenlijck die waerachtige maniere eñ instructie om
te weten hoe dat hem een yeghelijck huysghesin in sulcke weechelijcke tyden regulieren sal
om die peste niet te crijgen/ eñ daer teghen gepreserueert ende bewaert te sijne/ het welcke
wel het principaelste poinct in dit stuck is/
maer oock die waerachtighe maniere om haer
van volcomelijck ende perfectelijck gecureert
ende gheneesen te worden/ soo dat der ghelijcken int licht tot noch toe nopt ghesien en is gheweest/ seer nut
ende profytelijck voor
alle menschen.
Ghecolligeert ende bergadert duer D. Iacobum Ghermum Licentiaet inder Medecynen eñ Cyrurgyen/ residerende binnē die vermaerde coopstadt van Antwerpen. Dwelck hy al seluen ghedurende die groote ende ontsienlijcke pestilentie/ die welcke int Jaer 1558. Soo wel binnen Gorcum/ Worcum/ als binnen der stadt van Vtrecht/ eñ meer ander omliggheñde plaetsen eenen grouwelijcken voortganck hadde/ metten lijfue gheexperimenteert eñ waerachtich bevondē heeft.
I Ghedruckt tot Antwerpen by my Henrick vander Loe. Anno 1571.
Men vintse te coope ten huyse vande weduwe van M. Merten Vranck/ tegheñ over die Schrijfwerckers pant/ by die thien gheboden.
Met Gratie ende Coninckliycke Preuilegie/ den tijt van dryen Jaren.

Fig. 10.

Waeromme dat die peste meer regneert in deen stadt ofte landt dan in dander, ende wat menschen daer aldermeest toe ghedisponeert zijn. Dat derde Cap. 44

Waer duere men sal moghen bekennen wie aldermeest tot deser siecten ghedisponeert is. Dat vierde Cap.	Folio 47
Hoe ende in wat manieren die ghesonde lichaemen hem preserueren ende bewaeren sullen voor deze, soo wel binnen huerlieder huysen ende huysghesin als ooc onder het volck. Dat vijfste Cap.	50
Hoe ende in wat manieren een yeghelijck hem gouuerneren sal binnen zijnen huysen in tijden van Pestilentien.	51
Een Rieckappel voor den Somer oft heete tijden, ende een voor den winter oft in coude tijden.	55
Hoe ende in wat manieren men hem gouuverneren sal binnen zijnen huyse, ende onder tvolck in weecke tijden der Pestilentien.	52
Remedie voor die Priesters, Meesters, ende die ghene die den siecken bystandt doen moeten ende bewaeren.	56
Remedie voor boden en ander passanten die ouer wech moeten gaen.	57
Remedie ende raet voor vrouwen die groot zijn ende bevrucht met kinde.	58
Remedie voor die Jonghe kinderen.	eodem.
Wat spijse men schouwen sal in tijde vande voorzeyde weeckelijcke siecte.	62
Wat spijse men sal moeghen eten ende hoe men die accoustreren ende bereyden sal in de voorseyde tijden.	63
Wat sorte van Vissche men eten sal in tijde vander Pesten.	65
Wat dranck men drincken sal in deze voorseyde weecke tijden.	66
Vanden Medecynen om den menschen te preserueren ende te bewaren voor die besmèttelijcke siecte. Dat sesde Capitt.	68
Een ander preseruatijf.	70

Noch een ander preseruatijf vander selfder cracht.	72
Een ander confectie preseruatijf genaempt Electuarum de nucibus wel gheexperimenteert.	eodem.
Een ander preseruatijf wel gheexperimenteert, ende van wonderlijcken efficatien ende van grooter cracht.	74
Een ander seer profytelijck voor schamellieden.	eodem.
Een ander voor Edelluyden groot persoonagien ende delicate persoonen.	75
Datmen gheen preseruatyuen en behoort te useren het lichame, en sy eerst ghepurgeert van alle ouervloedighe humeuren.	76
Een ander preseruatijf voor den ghemeynen man, oft ghemeyn volck.	76
Noch een ander seer excellent, ende wordt ghenaampt *Ouum Philosophorum.*	77
Die maniere omme te wetene wt wat humueren dese siecte alder meest ghegenereert wordt inden mensche, ende wattet voor een saecke is, heuren assault ende beuechtinghe teghen dat herte, huer victorie ende remedie daar teghen, oft zijn doot, ende hoe dat een yeghelijck hier inne zijns selfs meester zijn wilt ende duer veel manieren van secreten, hem seluen meynt daer teghen te remedieren ende blijft bedroeghen. Dat seuenste Capitt.	79
Duer wat teeckenen ende apparentie. Men zal moghen bekennen ende mercken oft yemant nu met dese smettelijcke siecte beghindt beuanghen oft besmet te worden. Dat achtste Capitt.	83

Van die seker kenîsse der pestilentien int beghinsel soo sy aencompt in veel diversche manieren, ende dat die eene niet en is ghelijck die ander. 84

Van die waerachtighe ende seker teeckenen der Pestilentien. 87

Die maniere omme te wetene wat partie des lichaems die Pestilentie aldereerst occupeert ende beuecht. Dat neghenste Cap. 91

Die maniere hoemen die Antraces ende Carbunkels oft Coelen vander Pesten sal moghen bekennen. Dat thienste Capitt. 94

Hoemen behoort te laten in der Pesten, Ende wat menschen men laten sal. Dat elfste Capitt. 96

Wat profyten daer comen ende om wat saken het laten gheuonden is. 97

Wat menschen men laten sal. 98

Hoe ende in wat manieren men zal inder Pesten laten. 101

Wat die colleuren des bloedts bedieden naer die latinghe ende wat men daer wt iugeren sal. Dat twelfste Capitt. 105

Die waerachtighe maniere om te weten hoemense hulpen ende perfectelijck ghenesen sal die met dese siecten beladen ende geaffligeert zijn. Dat derthienste Capitt. 108

Die cuere van eenen Canonick van Sinte Peeters tot Wtrecht oudt wesende omtrent vijftich Jaren. Dat veertthienste Capitt. 115

Duer wat teeckenen men soude moghen bekennen oft den siecken van deser sieckten soude moghen ontcomen oft niet. 119

Die maniere omme te weten hoemense den Coel, Carbunkel, Antrack ende Bladeren van der Pesten terstondt zal doen wtuallen ende ghenesen. Dat vijfthienste Capittel; 123

Die maniere omme te weten hoemen die Jonghe lieden, Jonghe kinderen, ende andere teere persoonen diemen om der teericheyt van haer complexie niet en soude moghen ofte doruen en laten ter aderen. Dat sesthienste Capitt. 129

Die maniere om te weten hoemense hulpen sal daer luttel hope toe is. Dat seuenthienste Capitt. 131

Duer wat middele een Jonghe vrouwe van sanguynder complexien, met deser siecten beladen hebbende die selue ten drije steden, verlaten zijnde, soo wel van heure eyghen vrienden als oock van Medecijns (ende Cyrurgiens) ghenesen is ghewest, also ghy hier voor ghehoort hebt int achthienste Capitt. Fol. 133

Van sommighe plaesters diemen inder pesten behoeft. Dat neghenthienste Capitt. 137

Die maniere hoemen die infecte ende ghecorrumpeerde plaetse vander Pesten die huysen, die wolle cleeren, lijwaet &c reynighen ende suyueren sal. Dat twijntichste Capitt. 147

Waeromme datmen in weecke ende suspecte tijden vander Pestilentien die Cleederen, Wolle, Lijwaet, Lakens, Beddecleeren ende ander tapisseryen by tijts wten huyse behoort te doene &c. 148

Die manieren omme thuys teenemael te purgeren te reynighen van alle corruptien, die daer vander Peste soude moghen wesen blijuen hanghende. 151

Die maniere omme te weten hoemen die Ruptooren appliceeren sal, waer mede ende wanneer. Dat eenentwintichste Capitt. 141

Die maniere om te weten hoemen dese Ruptooren bereyden sal, ende hoe veelderley soorten datter zijn. Dat tweeentwintichste cap. 144

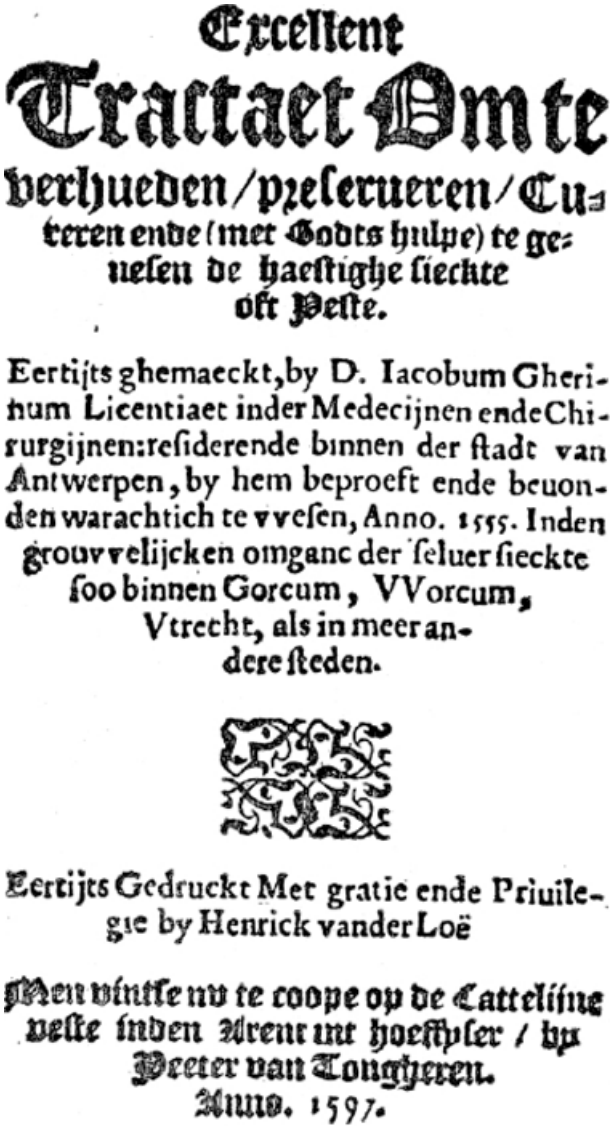

Excellent
Tractaet Om te
verhueden / preseruueren / Cu-
reren ende (met Godts hulpe) te ge-
neſen de haeſtighe ſiechte
oft Peſte.

Eertijts ghemaeckt, by D. Iacobum Gherinum Licentiaet inder Medecijnen ende Chirurgijnen: reſiderende binnen der ſtadt van Antwerpen, by hem beproeft ende beuonden warachtich te vveſen, Anno. 1555. Inden grouvvelijcken omganc der ſelver ſieckte ſoo binnen Gorcum, VVorcum, Vtrecht, als in meer andere ſteden.

Eertijts Gedruckt Met gratie ende Priuilegie by Henrick vander Loë

Men vintſe nv te coope op de Cattelijne veſte inden Arent int hoeffyſer / by Peeter van Tongheren.
Anno. 1597.

Fig. 11.

Après la mort de l'auteur (je le suppose) le traité connut une quatrième édition. *(B.M.G.)* (voir figure 11.)

In-8°: 153 pages + 6 pages (de tables) non chiffrées + 1 page blanc, signatures Ai-5; Bi-5; Ci-5; Di-5; Ei-5: Fi-5; Gi-5; Hi-5; Ii-5; Ki-5; (K5 = page 153). Caractères gothiques. (Privilège: car. romains).

A la page 3, le Contenu du Preuilege:... à maistre Jacques Gheerin Licentiat en medecine & Cyrurgie, gagiée (sic) en la ville d'Anvers.... à Bruxelles, en l'an 1571... signé Bourgeois.

La table (comme d'ailleurs le contenu du livre) est identique à l'édition de 1571.

* * *

Il convient de s'arrêter à présent aux productions du médecinpoète Gabriel d'Ayala. Broeckx s'est occupé de lui dans deux publications[1].

Dans ces deux communications sont relatés des extraits des poèmes qui ne sont pas dépourvus d'intérêt. Tout en n'étant pas un 'pestboekje' dans le sens habituel et populaire du mot, cette production littéraire n'entre pas dans le cadre des écrits strictement scientifiques: il forme une espèce particulière de 'pestboekje' à l'usage des humanistes et lettrés. Voici un aperçu de l'oeuvre où cet auteur traite de la pestilence *(B.M.G.)*. J'ai reproduit les annotations marginales d'Ayala qui permettent de juger des matières contenues dans sa suite de dix élégies (voir figure 12).

In-4°. 28 feuillets non chiffrés. Signatures Ai-4; Bi-4; Di-4; Ei-4; Fi-4; Gi-4.
Au feuillet: G3 verso: Tenor privilegii.... Datum Bruxellae, 5 Septembris 1561.
Caractères italiques (Scholia: car. romains).
G4.: Antverpiae, excudebat Christophorus Plantinus, VI Octobris Anno M.D.LXII.
A. 2. Carmen pro vera medicina... (191 vers.)
B. 1. verso. Finis...
B. 2. De Lue Pestilenti Elegiarum, Liber unus.
B. 3. (Dedicatio) (39 vers.)
B. 3. verso. Prooemium in Librum de Morbo Pestilenti. (Elegia prima), 22 vers
B. 4. De Aura & Morbo Pestilenti, Elegia secunda. (26 vers.)
(In margine) Morbi occulti. Aëris corruptio. Pestilentiae genera. Differentiae. Diffusio. Receptacula. Proprietas. Pars affecta.
C. 1. De multitudine morborum Pestilentium. Elegia Tertia. (48 vers.)
(In margine) Febris pestilens, Carbunculus. Variolae. Morbilli. Consuetae pestes Insuetae. Hyp. in Epidi. Morbi pestilentiae participes. Dignotio ex maturatione.
C. 2. Interdum Pestilentiam Duinitus excitari. Elegia quarta. (42 vers.)
(In margine) Medici Physici. Astrologorum beneficium. Divinum consilium. Hier. 29. - 2. Regum. 24. - Exod. II. - Causae supernaturales.

1) C. BROECKX. 1° Notice sur Gabriel d'Ayala. (Op. cit.)
2° Dissertation sur les médecins-poètes belges. Anvers, Buschmann, 1858, 8°, 53 p.

CARMEN PRO
VERA MEDICINA

AD REVERENDISSIMVM AC
Illuſtriſsimum Cardinalem
Granuellanum.

AD EVNDEM DE LVE PESTI-
LENTI ELEGIARVM LIBER VNVS,
Authore Gabriele Ayala Doctore medico.

ANTVERPIÆ.
Ex officina Gulielmi Syluij, Typographi Regij. Anno
M. D. LXII.

Fig. 12.

C. 2. verso. De exterioribus Pestilentiae causis. Elegia quarta. (142 vers.)
(In margine) Aër pestilentiae fundamentum. Caelestes occasiones. Iul. Firm. Inferiores causae. Causae universaliores. Causae angustiores. Olerum virus. Fimus. Laniena animalium. Opifices sordidi. Antverpia. Monopolae leguminum. Monopolae obsoniorum. Naturae benegnitas. Sordes divitum.
D. 1. verso. De Pestilentis morbi caussis in nobis sitis. Elegia sexta. (36 vers.)
(In margine) Qualitas maligna. Elig. 5. - Causae internae bipartitae. Contenta corporis.
D. 2. Qui sint ad Pestem recipiendam paratiores. Elegia Septima. (172 vers.)
(In margine). Ex viribus corpuris. Ex temperamento. Ex aetate (Plin. lib. 7. Cap. 50). Ex sexu. Ex observatione. Ex habitatione. Ex tempestatibus. Ex solis loco. (In libr. de temp.) Ex anni parte. Ex regione. Ex die & nocte Ex diei partibus. Ex lunae cursu. Ex vitae institutio. Ex fortunis. Ex assumptis in corpus. Ex detentis. Ex admotis. Ex factis. Aegrotantium dispar habitus. Occassionum seminarium. Putredinis malignitas. Putredini obnoxia. Morbi proportionati. (Aphoris. Lib. 3.) Distemperata egent contrarijs.
E. 1. verso. De Pestilentis morbi differentijs. Elegia octava. (76 vers.)
(In margine) Differentiae cognoscendae. (Elegia quinta. -3. -6. -8.) Ex anni parte. Ex regione. Ex lunae motu. Ex occasione externa. Ex corporum apparatu. Ex aetate. Ex parte affecta. Ex causa interna. Ex morborum concursu. Ex acceleratione. Ex vetustate. Ex nocta derelicta. Ex diversitate accidentium. Ex eventu.
E: 3. Qui fiat ut in communi Pestilentia alij occumbant, alij convalescant alij ne aegrotent quidem. Elegia nona. (62 vers.)
(In margine) Aëris intemperies. Corporum delectus. Accidentalia. Pestis genius. Rerum proprietates. Pesti proprium occidere. Vitae pugna. Iuppiter vivisicus. Maligni planetae. Crisis bona. Pestis lethalis. Prognost. luctus. Horat. in Epist. Vita à coelo. Pestem oppugnantia. Promoventia.
E. 4. De ijs quae Pestilentem anni constitutionem prodant. Elegia decima. (66 vers.)
(In margine) Significationes ex coelo. Ex sole. Ex luna. Ex infaustis planetis. Ex meteoris. Ex anni constitutione. Ex tempestatibus. Ex infectorum multitudine Ex causis effectisque conspicuis. Ex morbis grassantibus. Significantia occasionem pestis. Pestilentiae abolitio.
F. 1. verso. Author de se ipso. (14 vers.)
F. 2. Scholia in decem elegias. (F. 2. à *G.* 3 verso.)
G: 3. verso. Tenor Privilegii.
G. 4. Antverpiae, exudebat Cristophorus Plantinus. VI. Octobris Anno M.D.LXII.

* * *

Un autre traité sortit de la plume de Gérard van Bergen.

Médecin pensionnaire de la ville, il s'occupa activement de la lutte contre la peste, tant par ses publications que par la préparation de préservatifs qui lui valurent à plusieurs reprises des récom-

penses du Magistrat. Broeckx lui a consacré une notice dans sa *Galerie médicale anversoise*, on y trouvera certains extraits des actes collégiaux, où les services rendus par ce praticien sont mis en valeur, ainsi qu'un aperçu de son traité de pestilence.

Dans l'édition princeps, en latin, que j'ai eu l'occasion de consulter *(B.M.G.)* l'auteur traite la question tout d'une haleine, sans s'occuper d'une division en chapitres ou articles. J'indique, en en mentionnant les pages, les sujets principaux auxquels il s'arrête. (Voir figure 13).

In-8°. Paginé de 1 à 59. Signatures Ai-A5, Bi-B5, Ci-C5, Di-D5. (D6 = page 59,) caractères romains.
Ai verso: Privilegii summa... Datum Bruxellis XXIX Januarij Anno M.D.LXIIII. signat. De Langhe:
D6 verso: Appr. Eccl. Sebastianus Baer.
D7. Excudebat Christo-/phorus Plantinus/Antverpiae. Anno/M.D.LXV.XII Martii./
D8. Blanc.
Pp. 3 (Aii.) Amplissimo Ordini Senatorio Reip. Antverpiensis Gerardus Bergensis. S.D.P.
Pp. 7. (A4.) De Praeservatione Pestis. Primo et ante:... Domino Deo sese committere.
Secundo: deligenter observare debent omnia, quae habentur in sex rebus non naturalibus...
Pp. 9 (A5)... primo qualiter aër tempore pestis rectificari debet...
Pp. 10... Ignes... Curetur quoque diligenter ut omnia cadavera brutorum in terra sepeliantur...
Pp. 11... Omnes foetores... diligenter contengendi sunt...
Post haec prima cura sit, ut domus omni foetore careat...
Pp. 12... In aedibus quotidie succendendus ignis quercinus, iuniperinus... (Divites... uti poterunt ligno aloës;... pauperiores ligna iuniperina...
Pp. 13. Dum tempore frigido in publicum prodire necessitas coegerit,... pilam odoratam secum circumferant...
Pp. 14... In aestate... praedictis odoratis utendum non est... sed eorum loco odoratis frigidis in hunc modum...
Pp. 15... (aut)... quaedam simplicia enumerare, quae valeant in tempore calido... ...Quae autem conveniunt tempore frigodo...
Pp. 16... Tempore temperato quam maximè conveniunt mala citria & aurantia... ...In hyeme... saepius laventur aqua maioranae... In aestate... aqua rosarum...
Pp. 17... Si propter occupationes necessarias per plateas foras transeundum fuerit... in ore habeatur... radix zeduariae, aut angeliae...
Pp. 18... Et si cum pestilente loqui necessitas coegerit, id paucissimis verbis faciendum erit, & non nisi prius sumpto antidoto contra pestem...
Dentes diligenter abluendi erunt...
Pp. 19. Dormiendum est in cubiculo bene obturato, ac clauso, ne scilicet pestilens aer ingrediatur...

GERARDI BER-
GENSIS MEDICI IVRATI
REIP. ANTVERPIENSIS,
DE PESTIS PRÆ-
SERVATIONE
LIBELLVS.

ANTVERPIÆ,
Ex officina Chriſtophori Plantini.
M. D. LXV.

CVM PRIVILEGIO.

Fig. 13.

Pp. 20. Inter res non naturales motus & quies quoque habentur... proinde etiam de commodo horum usu videndum est...
Pp. 22. Qui sunt biliosi, multum laborare non debent.., Phlegmaticis vero multum laborare confert...
Pp. 23. Si quando contingat... tunc manè frictionibus utendum est...
... A coitu tempore pestis omnino abstinere admodum est conveniens, eo quod omnes meatus corporis aperiat, ipsumque disponat ad facilè suscipiendum aerem exteriorem venatum...
Pp. 24. Procurandum quoque est singulis diebus, ut corpus sua excrementa deponat.
Pp. 25. Quandoquidem affectus animi maximè corpus alterant... videndum est, ut iustus modus servetur, ut ne hinc affectum corpus in pestilenti contitutione eo facilius impetatur...
... Gaudium itaque nimium fugiendum est...
Pp. 26... Ira quoque fugienda est... Melancholia quoque... omnimo vitanda est... Omnis quoque timor, precipue tamen pestis, omnibus modis vitandus erit...
Pp. 27... Avaritia quoque nimia vitanda est...
Pp. 28 In cibo atque potu ante omnia cavenda est voracitas...
Pp. 29... Abstinendum est...
Pp. 32... Herbae autem convenientes sunt...
Pp. 33... Carnibus utendum...
Pp. 34. Circa panem atque notum... diligentissima cura est habenda...
Pp. 37... Bibendum est tantum, quantum pro extigenda siti, atque cibo in ventriculo diluendo sufficiat... Inter prandiam & caenam bibendum non est...
Pp. 38. A cibo sumpto statim magnum exercitium, vel magnus aliquis labor subeundus non est...
Pp. 39:.. Sed inabulandum est leviter... vel ludendum est instrumentis musicis, vel cum amicis iucundis, non altis, sed submissis vocibus est confabulandum...
Pp. 40..: Sed de hisce satis: ad tractationem medicamentorum progrediamur:
... Corpus mundum ab omni plenitudine, atque humorum cacochymia...
... Si sanguis abundare videatur, vena secanda erit...
Pp. 41... Crudos humores expurgare...
Pp. 42. Cumque nunc corpus mundum fuerit... diligenter curandum erit. ut mundum conservetur: quod commodissimé duabus rationibus faciendum erit, quarum una est... leviora purgantia... pilulae pestilentiales Ruffi...
Pp. 43... Secunda ratio est, si membra ita constituantur ut vel nullas vel saltem paucissimas superfluitates producant: quod quomodo faciendum erit, deinceps ex ordiné declarabitur.
Pp. 44. Si stomachus ex frigiditate fuerit imbecillis...
Pp. 45... Si stomachus fuerit imbecillis ex caliditate...
... Si hepar fuerit minus calidum...
Pp. 46... Si hepar fuerit minus frigidum...
Pp. 47... Si cerebrum fuerit malé temperatum...
... Si ex nimia caliditate cor fuerit imbecillum...
Pp. 49... Si vero ex nimia frigiditate cor fuerit imbecillum...
Pp. 51. De curatione huiuscemodi morbi causa brevitatis omisimus, nam in isto

libello nihil aliud scribere statui, quam quod sit omnino necessarium pro praeservatione pestis.
Pp. 52 His declaratis, superest ut medicamenta venenositati pestis destinata, recto ordine explicentur:...
Lapis preciosus hyacynthus... Opiatus...
Pp. 53... Mythridatium antiquum.., Theriaca vetus...
Pp. 54... Pulvis...
Pp. 55. Trocisci...
Pp. 57... (medicamenta) quae non magni precij sunt, & tamen utiliter contra venenositame pestis sumuntur...
Pp. 58.. bolus Armenus verus utiliter singulis hebdomadis bis sumitur...
Pp. 59... Sid de hisce satis pro pestis praeservatione...

D'après la notice de Broeckx, déjà citée, le traité de Van Bergen fut encore publié sous forme d'une édition in-8° en 1586 et d'une in-16° de 25 pp. apud Joannem Bellerum, Antverpiae, 1587. Cette dernière édition se trouve jointe au livre de Gillis Everaert d'Anvers, intitulé ‘De Herbe panaceà.’ Je n'ai pas pu les consulter.

* * *

La grave épidémie de 1571 nous valut plusieurs traités. Pour mémoire je cite la réédition de celui de Geerinus, il en a été parlé précédemment.

Tout d'abord un petit ouvrage de certain chirurgien, Jacobus Godefridus Hackendover, qui s'intitule chirurgien gagé de la célèbre ville d'Anvers. Il sortit des presses de Jan van Ghelen, qui s'était fait une spécialité de ce genre de publications.

Quelques mots à propos de ce Jacobus Godefridus Hackendover, natif de Louvain.

Malgré mes recherches, je ne suis pas parvenu à le trouver parmi les chirurgiens gagés de la ville, non plus parmi les ‘Maîtres de la Peste’, ‘Pestmeesters’ officiellement reconnus par le Magistrat d'Anvers. L'examen d'un ‘pestboekje’ paru à Louvain, chez Bergaigne, en 1560 *(B.M.G.)* (voir figure 14) portant comme nom d'auteur, Jacobus Goijvaerts van Hackendevel, s'intitulant chirurgien gagé de la célèbre ville et université de Louvain, me permet de conclure que l'on se trouve en présence d'un seul personnage. L'épitre dédicatoire au Magistrat d'Anvers et au Magistrat de Louvain, tout comme le prologue au Lecteur, sont semblables. L'examen de la table de chaque édition édifiera

d'ailleurs suffisamment le lecteur. Pour suivre l'ordre chronologique, je donne les caractéristiques et la table de ces traités. D'abord l'édition de Louvain de 1560.

In-8°. 32 feuillets non chiffrés. (signatures A1-5; B1-5; C1-5; D1-5;)
Caractères gothiques.
(F° 1 verso.) Dit tractaet es ghedeeelt in twee deelen, waeraf het ierste deel heeft

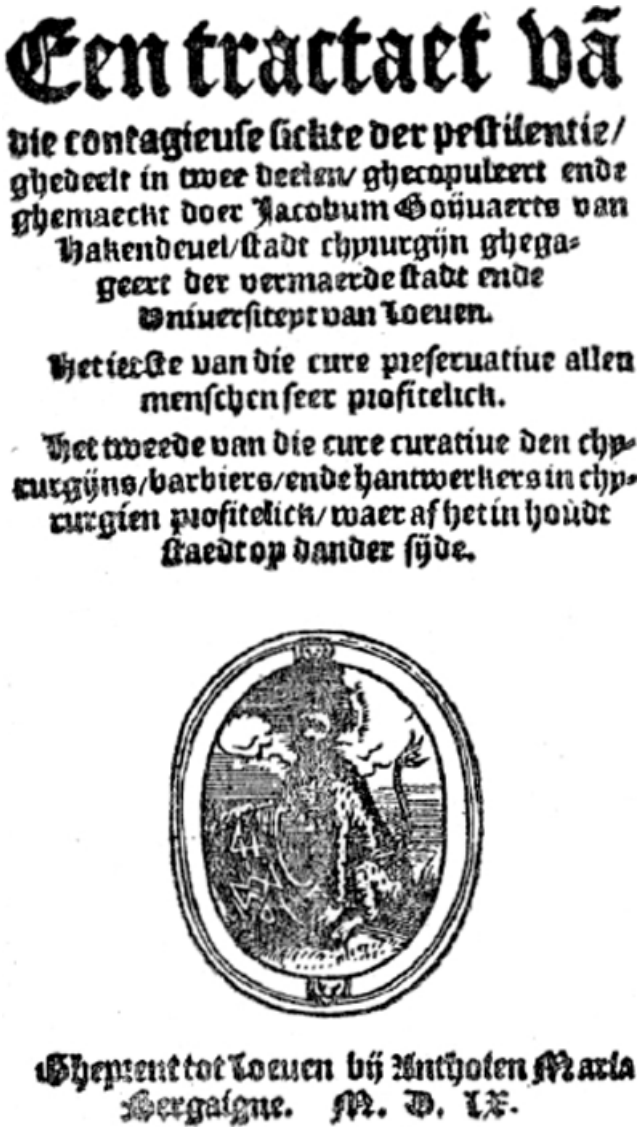
Een tractaet vã
die contagieuſe ſickte der peſtilentie/
ghedeelt in twee deelen/ ghecopuleert ende
ghemaecht doer Jacobum Goüaerts van
Hakendeuel/ſtadt chyrurgijn ghega-
geert der vermaerde ſtadt ende
Vniuerſiteyt van Loeuen.
Het ierſte van die cure preſeruatiue allen
menſchen ſeer profitelich.
Het tweede van die cure curatiue den chy-
rurgijns/barbiers/ende hantwerkers in chy-
rurgien profitelich/ waer af het inhoudt
ſtaedtop dander ſijde.
Ghepruent tot Loeuen bij Anthoni Maria
Bergaigne. M. D. LX.

Fig. 14.

vij-capittele met een epistel voergaende tot den heere en raet van Loeuen, en een prologhe tot den leser. *(Loeven, den 26 septemb. Ann. 1559).*
Het ierste capittel spreect in wat tijde, waerom en doerwat oorsake de peste compt en ghegenereet wort.
Het tweede cap. doer wat teekene men sou moeghen pronunceren toecomende contagieusheyt.

Het iij. hoe men een mensch preserueren sal int generael.
Het iij. hoe dat men het lichaem preserueren sal doer het purgeren en reijninghe des lichaems:
Het v. wat spise en dranck men besighen sal, wat spise men schouwen sal om met gode helpe hem te preserueren.
Het vi. van de exercitien slape ende waken ende accidenten der sielen en scouwinghe van vrou Venus.
Het vij. capit. van sommighe remedie met de welke (soe wy dat se besicht) hem met gods helpe preserueren sal.

(F^{o} 2). Het tweede deel heeft vi capittelen.
Het ierste capittel waer vuyt men can mercken oft peste es, oft niet.
Het tweede waer vuyt men mach mercken oft een mensche besmet sijnde, sal steruen oft niet.
Het iij. hoet datmense helpen sal sonder vuytwendighe teekenen te vinden.

Het iiij. van die remedie die het herte, maghe, leuer, ende hersenen conforteren.
Het v. hoe datmense helpen sal die antraces carbunquels, bubones ende andere vuytwendige teekenen hebben.
Het vi. van die cause coniuncte, ende haer cure waer in oeck ghenarreert staen de fauten die in dese cure ghebeuren tot grooter preiudictie vanden patienten.

L'édition anversoise de 1571 *(B.C.A.)* a été revue et augmentée; elle comprend en effet 16 feuillets de plus que son aînée. (voir figure 15). Voici ses caractéristiques et un aperçu sur le contenu.

In-8°. 48 feuillets non chiffrés (signatures A1-5; B1-5; C1-5; D1-5; E1-5; F1-5); Caractères gothiques.

(F^{o} 1. verso). Het inhoudt des Boeckx.
Dit boecxken is ghedeelt in tvvee deelen; waer af het eerste heeft. ix. Capittelen, met een Epistel voorghaende tot den Heeren en raet van Antwerpen, en een Prologhe tot den goetwillighen leser. *(Antwerpen. An. 1571. den 5 Mey.)*
Het eerste Capittel spreeckt wat Peste is, en wat differentie datter is, tusschen Pestilentiale cortsen, en andere heete cortsen, die gheen Pestilentiale cortsen en zijn.
Het. ij. capit. hoe menigherley peste datter is, en wat lichamen daer toe meest gheneycht zijn, om de selfste te crijghen.
Het. iij. capittel spreect in wat tijde, waerom, en door wat oorsake de Peste compt.
Het. iiij. door wat teekenen men soude moge pronunceren toecomende de contagieusheyt.
Het. v. hoe hem een mensche preserueren sal int generael.
Het. vi. hoemen het lichaem preserueeren sal, door het purgeren en reynighen des lichaems, en dat eer men se crijcht.

Het. vij. capittel wat spijse en dranck men besighen sal, en wat spijse men schouwen sal, om met Gods hulpe te preserueren.
Het. viij. cap. vande exercitien, slapen en waken, ende accidenten der sielen, en schouwinghe (F^{o} 2. r.) van vrou Venus in deser sieckten.

Het. ix. Van sommige remedien met de welcke (soo wie datse besicht) een yegelyck hem met Gods hulpe preserueren sal.
Het tweede deel heeft. vi. Capittelen.
Deerste Capittel, is van die teeckenen waer wt men can mercken oft Peste is oft niet.
Het tweede, waer wt men can mercken oft een mensche daer af besmet zijnde, sal steruen oft niet.

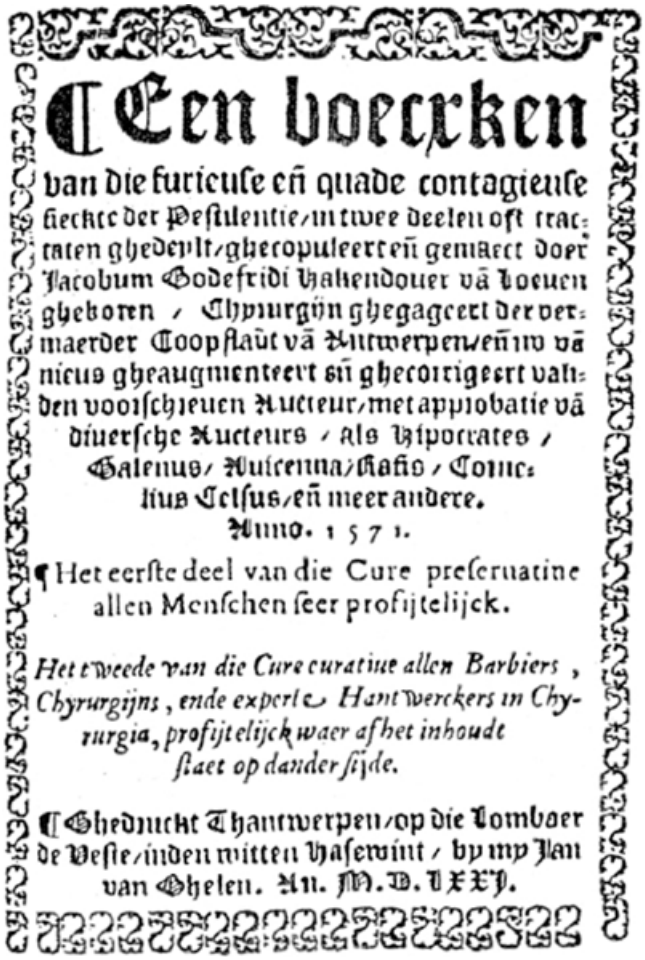
Een boecxken
van die furieuse eñ quade contagieuse
siechte der Pestilentie/in twee deelen oft trac-
taten ghedeylt/ghecopuleert eñ gemaect door
Jacobum Godefridi Hasendouer vã Doeuen
gheboren / Chyrurgijn ghegageert der ver-
maerder Coopstadt vã Antwerpen/eñ nv vã
nieus gheaugmenteert eñ ghecorrigeert vah-
den voorschreuen Auctеur/met approbatie vã
diuersche Auctеurs / als Hipocrates /
Galenus/ Auicenna/Rasis / Corne-
lius Celsus/eñ meer andere.
Anno. 1571.
¶ Het eerste deel van die Cure preseruatine
allen Menschen seer profijtelijck.
Het tweede van die Cure curatiue allen Barbiers ,
Chyrurgijns , ende experte Hantwerckers in Chy-
rurgia, profijtelijck waer af het inhoude
staet op dander syde.
¶ Ghedruckt Thantwerpen/op die Lombaer
de Vesie/inden witten Hasewint / by my Jan
van Ghelen. An. M.D.LXXI.

Fig. 15.

Het. iij. hoe dat men se helpen sal, daermen geen wtwendighe teekenen en vindt.
Het. iiij. capittel, van de remedie die herte, maghe, leuer, en hersenen, conforteren.
Het. v. hoe dat mense helpen sal, die Antraces, Carbunckelen, Bubones, en andere wtwendighe teekenen hebben.

Het. vi. van die cause coniuncte en haer cure midtsgaders de fauten die in dese siecten ghebeuren, tot groote preiuditie van de patienten, Ende dat al met diuerse Aucteurs geprobeert gheallegeert en versiert.

* * *

Il convient de signaler à présent la traduction d'un traité de pestilence de Paracelse, faite par Pierre Hassard d'Armentières. Cet ouvrage paraît être d'une insigne rareté, il n'est pas mentionné par Lindenius, Haller, Eloi ni Broeckx, etc, *(B. Un. G.; B.C.A.)*

Eloi[1)] parle assez dédaigneusement de l'auteur en disant 'Hachardus, ou Haschaert (Pierre) se donne le titre de médecin chirurgien dans un traité *De morbo gallico,* imprimé à Louvain en 1559, in-12°. Il étoit d'Armentières, quoiqu'il se dise quelquefois de Lille..., Haschaert paroit avoir été fort attaché à l'Astrologie, science à la mode dans son siècle; il en tira même des principes qu'il combina avec ceux de la médecine, prévenu qu'il étoit que ceux-ci en devenoient plus certains.'

Dans ces conditions il n'est pas étonnant, que la traduction de l'oeuvre de Paracelse l'ait tenté.

Voici ce livre. Je transcris les titres des chapitres et les notes marginales qui donnent une idée de sa composition. (Voir figure 16).

In-8°. 164 pages + 1 feuillet non chiffré (autorisation). Caractères romains (92 millim. x 144 millim.)
P. 2. Privilège du Roi. 4 mars 1570, style de Brabant. (s) I. de Witte.
P. 3. Epitre dédicatoire à Antoine de Withem...
Pg. 10. Le translateur au lecteur...
Pg. 19. Le premier livre de la peste du prince de médecine et philosophie Philippes Aureole Theophraste Paracelse, &c. traduict en François par M. Pierre Hassard d'Armentieres, Medecin. Préface de l'auteur, sur le premier livre.
Pg. 23. Du lieu de la Peste. Cap. I. (en marge): Deus sueurs au corps. - Trois lieux de la Peste. - La division de l'homme. - L'esprit de l'homme est l'origine de la Peste. - La vertu l'imagination en l'homme. La semence de tout bien & mal en l'homme. - Deux manieres d'infirmités. - La peste & son origine supernaturels. - Le regent & dominateur sur la peste est Saturne.
Pg. 28. De la puissance & vertu de l'homme. Chap. II. - L'homme contraint et gouverne les astres. - Force et vertu des characteres.
Pg. 30. De la sapience de l'homme. Chap. III. Origine d'incantation. Magicien que c'est. - Magie n'est pas enchanterie. - La magicien gouverne le Ciel & les

1) *Eloy.* Op. cit. T. II. p. 458

Astres. - La lumière de la nature donne cognoissance de toutes choses. - Le ciel est nostre pere. - Diuerses maladies en l'homme.
Pg. 34. De trouver le seigneur ou dominateur des maladies. Chap. IIII. - Theoricque et speculation de la peste. - La cause des maladies et pource que nous

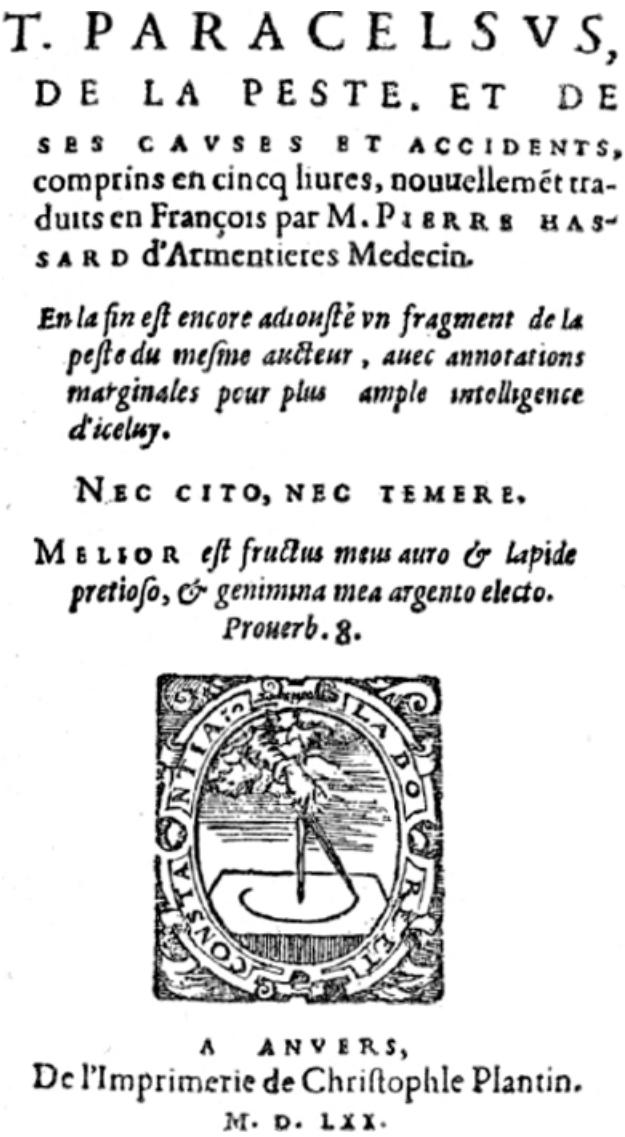
T. PARACELSVS,
DE LA PESTE, ET DE
SES CAVSES ET ACCIDENTS,
comprins en cincq liures, nouuellemẽt traduits en François par M. PIERRE HASSARD d'Armentieres Medecin.

En la fin eſt encore adiouſtẽ vn fragment de la peſte du meſme auĉteur, auec annotations marginales pour plus ample intelligence d'iceluy.

NEC CITO, NEC TEMERE.

MELIOR *eſt fructus meus auro & lapide pretioſo, & genimina mea argento electo.*
Prouerb. 8.

A ANVERS,
De l'Imprimerie de Chriſtophle Plantin.
M. D. LXX.

Fig 16.

courouçons le ciel et les astres. - C'est à dire qu'aussi bien meurt ieusne comme viel. - Prediction astrologique.
Pg. 40. Addition sur le premier Livre. Cause primitive de la Peste. - L'astrologue prévoit la peste. - Le moyen par lequel les astres opèrent. - La peste infecte avec le temps. - La peste ne infecte pas un chascun. - Genes. 9. - Luce. 9. a.

Pg. 47. Le second livre de la peste et ses accidents. De la division de l'homme Chap. I. - Les vertus célestes sont en l'homme. - Causes de la peste. - L'homme et le ciel ne sont qu'un.
Pg. 52. Du lieu de la Peste. Chap. II. - La peste se engendre simplement. -
Pg. 54. De l'imagination de l'impression. Chap. III. Coelum Olympi, Toutes choses s'accomplissent par un moyen. - Les estoilles ont leur affections.
Pg. 57. Impression in altum. Des impressions faictes en hault. Chap. IIII. - Les hommes sont causes de leurs maladies & accidents. - Vertus des imaginations de l'homme.
Pg. 59. Fortis perspicacia. Du regard aigu. Chap. V. - Comparaison du baselic et de la peste. - Erreur des Medecins en la definition de la peste. - Conionction de la peste et de l'homme.
Pg. 61. De la playe de la peste. Chap. VI. - Peste est une playe celeste. - Accidents de la peste.
Pg. 63. De la maniere de la peste. Chap. VII. - Les lieux de la peste. - Soulphre ou matiere de la peste. - Origine des mineraux en l'homme. - Subiect de la peste. - Emonctoires de la peste.
Pg, 65. De la conionction de la peste avec l'homme. Chap. VIII. - La cause de toutes les maladies. Cursus Olympi. - L'action ne se faict sans passif propice. - L'origine de toutes maladies. - Exemple de la conionction de la peste.
Pg. 68. Addition sur le second livre de la peste. - La misericorde de Dieu se doibt implorer en ceste maladie. - Gen. 6. c.
Pg. 69. Prologue sur le tiers livre. - Diverses pestes. - Math. 7. b.
Pg. 70. Le tiers Livre des accidents de la peste. Chap. 1. - Accidents faisants la Peste mortelle. - Quinte essence. - Vrais et certains remedes de la peste. - Aspects. - Alchimie. Preservatif en la peste.
Pg. 72. Du feu de la peste. Chap. - Causes supernaturelles. - Dont se faict la sueur en la peste. - Signes de l'envahissement de la peste. - Math. 24.4.

Pg. 75. Le duc & gouuerneur de la guerre vient d'en haut. Chap. III. - Peste est une punition diuine. - L'homme est subiect au ciel par la permission de Dieu.
Pg. 76. Que les astres progagent la peste. Chap. IIII. - Prophéties. - Luc. 21. - Prediction. - Matth. 7. c. & 14. a. & b. - Maladies naturelles. Basilic. - Corps volatils.
Pg. 82 Que Dieu est plus enclin à clémence & misericorde qu'à punition. Chap. V. Jean. 12. g. - Genes. 3. - Ecclesiast. 38. - Notez.
Pg. 85. Qu'il y a trois principes & quatre humeurs en l'homme. Chap. VI. - Quatre humeurs en l'homme. - Trois principes de toutes choses. - Theoricque de la peste naturelle. - Apostumes pestilentiales. - Peste vacabonde. - Ulceres pestilentielles. - Peste hative par Mercure. - Peste corosive au soulphre. - Cause de Peste diverses, selon les membres, & selon les saisons.
Pg. 90. Que la Medecine est de deux manieres, au regard des choses dessus-dictes. Chap. VII. - Contagions de la peste. - Infections. - Cause

pourquoi les accidents sont mortels. - Curation. - Maladies héréditaires & leurs causes. - Maladies incognues. - Peste par succession et hereditaire. Peste selon les constellations. - Belle comparaison.
Pg. 95. Qu'il faut cognoistre les symptomes par le ciel, ou du ciel. Chap. VIII.

Signes et accidents en la peste. - Astrologie requise en un bon médecin. - Luc. II. c. - Propriété naturelle de la peste. Jean. II. Marc. 2. b.
Pg. 101. Le translateur au lecteur.
Pg. 102. Livre IIII. Paracelsus au lecteur. Luc. 6. - De ceste rogneure en diverses parties d'Allemaigne, Oostlant, France & Prouence, ay veu les Barbiers faire beaucoup de medicaments, & nous en faisons certaine eaue moult vertueuse. - Notez. - Dieu a crée la médecine de la terre si parfaicte, que nul art, tant soit simple, se puisse trouuer en tel degré de parfection. Et tout ainsi que tous bois se peuuent fendre, si ce n'est par l'empeschement des neuds, nul n'est obligé à choses impossibles. L.I. de la grande Chirurgie de Paracelse.
Pg. 108. Le quatriesme de T. Paracelse de la peste et de ses accidents. Chap. I. - Le Medecine doibt chercher en deux choses - Chacune maladie a son présent remède. Trois lieux ou places de la Peste. - La peste est diverse. - La peste n'est point maladie des parties principales. - La peste est une intoxication. - Ceux qui seront frappez de la Peste: nous sont incognus.
Pg. 113. Chap. II. - La peste est une playe comparée aux autres playes. - Playes mortelles. - Accidents des playes & de la Peste. La grande créature, c'est le monde, qu'il entend estre nostre geniteur. - C'est à dire. le petit monde auec le grand. - Exemple.
Pg. 118. Chap. III. Le ciel nous cause la peste, - Les influences operent en nous - Le ciel & le corps humain sont conioints. - La peste ne s'engendre pas naturellement. Vertus de l'imagination. - La peste est maladie supernaturelle.
Pg. 121. Chap. IIII. - Toutes maladies supernaturelles procèdent de nous mesmes. - Ioannes de Monte-Regio, souuerain Astrologue predict l'avenement de la verolle. - Toutes choses se font par un moyen. - La cause de ceste maladie ne se doibt attribuer aux astres. mais à nous. - Prophéties de la Peste.
Pg. 125. Chap. V. - Toutes choses de ce monde sont constituées de trois choses. - Plusieurs espèces de Soulphre. - La cure gist au soulphre. - Le soulphre est cause de la Peste. - L'esprit du scorpion a besoing du remede et non son corps. - L'inflammation de Mars est le couroux de la grande nature. - Deux manieres de sueur du corps. - Sueur du soulphre. - Le basilic n'a point de mère. Comparaison du venin de la peste au Basilic.
Pg. 129. Chap, VI. Signes de la peste presente. - La transmutation ensuys les signes. La medecine est diuisée en deux. - Le paroxisme de la Peste est un accident. - Rage - Venin.
Pg. 132. Livre Cincquisme. préface. - Notez. - Chiromantie, Physionomie, Anatomie. - Le Médecin doibt estre Philosophe & Astromonien. - L'art Spagirique c'est l'art d'Alchimie, qui enseigne à faire toutes séparations.
Pg. 134 Chap. I. Médecines diaphoréticques ne guerissent pas la Peste - Le somne narcotic se peult tollir par la sueur. Alcool du vin. - Hippocrates de morbis popularibus. - Minoratifs. - Le plus et meilleur regime est de demourer en son accustumée façon de vivre. - L'imaginaiion faict bien

souvent la peste. - Toutes choses sont subictes à la Peste & corruption. - Le meilleur preservatif est en nous mesmes.
Pg. 138. Chapitre II. Deux morts en la Peste. - Mort des accidents. - Mort de la peste. - Divers accidents & aussi diverses morts. - Nota. - La peste est fixe en son venin. - Regime des accidents par viandes qui ne se digerent point.

Pg. 142. Chapitre. III. Trois manieres de vaincre la peste. - L'or défend les accidents. - Nota. - Exemple de la vertu attractive en l'homme. - Chaos c'est un air ou esprit, ou vent du Microscosme de la putréfection, duquel se font ulcères. Peste, & toutes autres infections contagieuses. - Exemple. - La vertu de l'Aymant en l'homme & en la femme. - Le préservatif doibt arrester la vertu attractive. - Zenexton. - Abstinence du péché vray préservatif. - Peché est cause de toutes maladies.
Pg. 147. Chapitre IIII. - Semblable curation ès playes & la Peste. - Oppodeldoch est certain médicament, duquel il faict mention au livre des ulcères. - Baulme de mumie. Esprit de l'or. - Defensif. Incarnatif pestilential.
Pg. 149. Chapitre V. Défensif general.
Pg. 151. Prerervatif par le Soulphre, selon Paracelsus. - Nous lisons que quand Aristote se veut hors du crédit d'Alexandre, qu'il entra en une si grande folie, qu'il se noya en Chalcide dedans le fleuue Euripe. Mais Iustin le Martyr, Plutarche, Crinite et autres, disent qu'il mourut de deplaisir, pource qu'il ne pouvoit rendre la raison de ce que ledict fleuue Euripe fluoit & refuoit sept fois le jour, lors qu'il estoit en exil en Chalcide. - Livre 3 de la vie longue, chap. 7.
Pg. 154. De la mumie contre toutes infections & venine, par le doct. Paracelsus. Livre 2. de la vie tongue, chap. 10.
Pg. 155. La maniere de l'administrer.
Pg. 156. Autre fragment de la peste, du mesme aucteur. Prologue.
Pg. 157. Contre les preservatifs des autres médecins.
Pg. 161. Du régime.
L'autorisation d'imprimer se trouve à la fin du traité (feuillet non chiffré). Paracelse en ce traicté de la Peste ne contreuient aucunement à nostre Religion & Foy Catholique: parquoy (saulf le jugement des plus scavants, & de noz superieurs) pourra bien souffrir la lumiere. A Brusselles, l'an M.D.LXIX.XVII. Februarij. (s,) I, Schellinc P. de S. Nicolas, à ce admis.

Taxé à deux patars et demy.

* * *

Un autre petit traité, sorti des presses d'Antoine Tielens en 1571, porte comme auteur les initiales H.F. Qui est-il? Ces initiales cachent elles l'identité d'un médecin anversois, Hugo Favolia? Broeckx en parle dans sa *Galerie médicale anversoise* (p. 68 note 1). Favolia était un homme bien curieux. Outre ses travaux mentionnés par Broeckx, il dédia à la ville d'Anvers un traité de cosmographie pour lequel on lui alloua une récompense de cent livres en place d'une coupe. *(Compte de la ville 1584-85. F^{o} 290vo).* En 1567, il demanda un passeport pour l'Angleterre, afin d'y vendre un instrument indiquant le cours du soleil et des astres *(Certificatieboek 1567. F^{o} 305vo 6 octobre).* Fureteur et chercheur, s'est-il essayé, anonymement, aux publications médicales populaires?

Pourquoi pas? Le petit traité de pestilence était peut-être trop peu important à ses yeux pour y inscrire son nom en clair. Avait-il été sollicité par un concurrent de Jan van Ghelen, l'habituel éditeur des traités populaires? C'est une hypothèse qu'on peut suggérer, à mon avis. Bref, quel que soit le nom exact de l'auteur, je fais suivre ici la description et le contenu de ce petit traité. *(B.M.G.)* (voir figure 17).

Corte Ordinantie,
Inhoudende ghemeyne remedien
ende lichtelijck om te maken/ dickmaels be-
proeft / ende gheerperimenteert / nootlijck
in desen weecken tijdt/ teghens die be-
smettelijcke siecte / als nu gia-
sterende / ghenaemt de
Peste.
Wt diuersche Authoren by een vergadert,
door H. F.
TAntwerpen/
Op Antonium Tielens inden Struys.
1571.
Typis Ægi. Radæi.

Fig. 17.

Petit in-4°. 8 feuillets non chiffrés (signatures A 1-4; B 1-4;) Caractères gothigues. A. i. verso: Totten Leser. (Caractères romains.)
A. ij. Het yerste Capittel, verclaerende die teeckenen der besmetheyt.
A. ij. verso. Dat tweede Capittel. Hoe een mensche hem selven preserueren oft beschermen sal, vander seluer siecte, oft andere quade lochten.
A. iiij. verso. Dat derde Capittel. Hoe een mensche hem seluen cureren ende ghenesen sal, die hem seluen vander siecte besmet vindt.

B. i. Dat vierde Capittel. Om tfenijn vander herten te treckene.
B. ij. Dat v. Capittel. Wat spyse ende dranck men in dese siecte mitten sal.
B. ij. verso. Dat vj. Capittel. Van de Clieren die in dese siecte openbaren.

B. iij. (medicamenten).
B. iiij. (medicamenten). Ten eersten... Ten tweeden... Ten derden...
B. iiij. verso (medicamenten)... ten lesten.
(Approbatio... Actum x. Augusti. Anno Lxxj. Franciscus Doncker, Vicarius ac Sigill. Reuerendissimi. (caractéres italiques).

A côté de ces publications populaires, les presses anversoises livrèrent encore vers cette même époque, un ouvrage considérable de Corneille Gemma, professeur royal et primaire de l'Université de Louvain, dans lequel il est traité de la peste. Je transcris le titre d'aprés van der Linden[1]:

De Naturae divinis characterismis; seu Paris & admirandis spectaculis, causis, indicis, proprietatibus rerum in partibus universi, libri II. Antverpiae, apud Christoph. Plantinum. 1575. In-8°. Sub finem hujus operis adjecta sunt: Casus mirabillis cujusdam abcessus in puella Lovaniensi; relatus nuper in prodigiorum classem, istic uberius in medicorum gratiam explicantur. De raro genere Epidemicae febris ac pestilentis, quae ad Galeni Hemitritaeos accedens proxime, magna contagii vi totum biennium pergrassata est, etiamnum durans in hanc aestatem anni 1574. Quo quidem exemplo longe aptissimo methodus universatum ad causae inventionem, tum ad curationem in morbis abditissimis aperitur. De ulteriore transmutatione febris pestilentis in pestilentiam veram, quae saevire affatim coepit aestate anni 1574, deque illius methodo curatrice.

Le premier livre de cet ouvrage comporte 229 pp. + 11 pp. non chiffrées. Le second 284 pp. + 34 pp. non chiffrées (privilége, approbation et index). Il est ornée d'un nombre considérable de gravures. Caractères romains et italiques *(B.C.A.)*

La partie ‘De raro genere Epidemicae febris..,’ est contenue dans le livre II, elle va de la page 217 à la page 247 et est suivie du chapitre: ‘De ulteriore transmutatione febris pestilentis’ qui va jusqu'à la page 259 et est suivi d'une poésie. ‘Lex communis & ratio ad tuendam sanitatem aëre pestilenti, sic nobis in memoriae quoddam subsidium deductiore carmine comprehensa est.’

* * *

Entre les années 1574 et 1585, la peste continua à sévir d'une façon endémique à Anvers.

1) *Joh. Antonidae van der Linden.* De scriptis medicis. Libri Duo. Amstelredami. Apud Johannem Blaeu. 1651. 8°. viii f° non ch. + 688 pp. + 14 f° non ch.

En 1584, le Dr David van Mauden fit paraître un traité d'autant plus intéressant qu'il est peu connu *(B.M.G.)* (voir figure 18.)

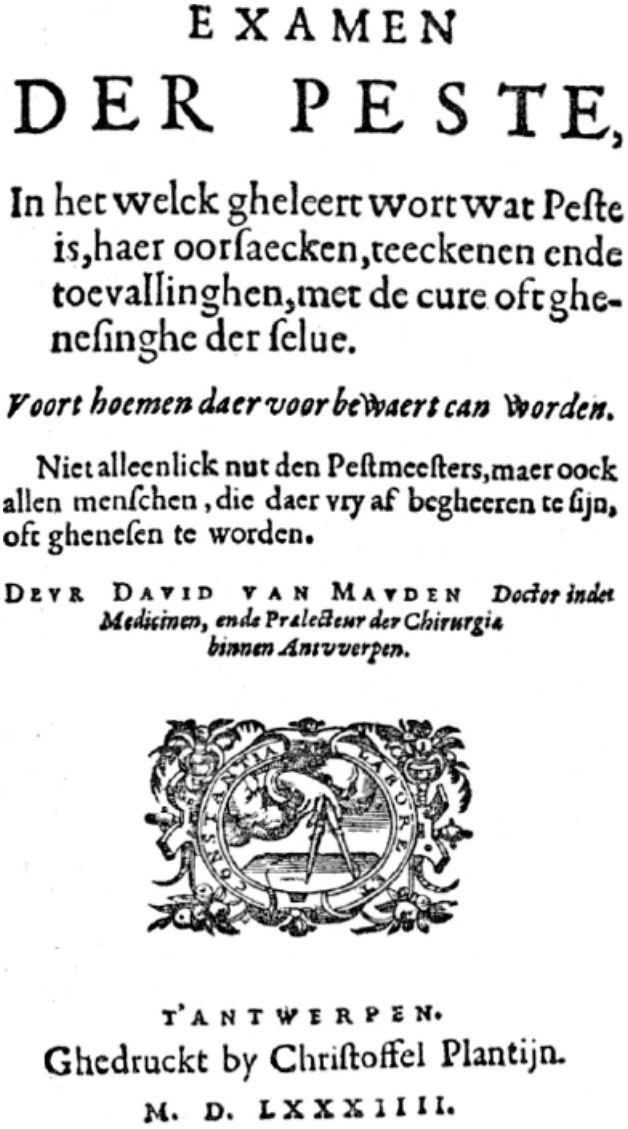

EXAMEN

DER PESTE,

In het welck gheleert wort wat Peſte is, haer oorſaecken, teeckenen ende toevallinghen, met de cure oft gheneſinghe der ſelue.

Voort hoemen daer voor bewaert can worden.

Niet alleenlick nut den Peſtmeeſters, maer oock allen menſchen, die daer vry af begheeren te ſijn, oft gheneſen te worden.

DEVR DAVID VAN MAVDEN *Doctor indet Medicinen, ende Prælecteur der Chirurgia binnen Antwerpen.*

T'ANTWERPEN.
Ghedruckt by Chriſtoffel Plantijn.
M. D. LXXXIIII.

Fig. 18.

Broeckx a publié une notice sur cet auteur qu'il complèta plus

tard par quelques documents nouveaux[1]. Malheureusement les renseignements donnés par Broeckx sont inexacts au point de vue généalogique et incomplets au point de vue bibliographique. J'ai eu l'occasion de rectifier la généalogie de Van Mauden, il n'entre pas dans mes projets actuels de refaire une bio-bibliographie complète de ce médecin anversois[2]. Je désire cependant mentionner que depuis la publication du travail généalogique un point intéressant est venu s'ajouter aux données acquises, il concerne l'endroit où David fit ses études médicales. Je me permets de rappeler que dans mon travail cité mes recherches dans les livres d'immatriculation de l'université de Louvain, entre les années 1552 et 1569 étaient restées négatives, je signalais d'autrepart que dans son traité de la peste, Van Mauden en dédiant son livre à Jan van Stralen, lui rappelait leur amitié ancienne, qui avait pris naissance pendant leurs études en Italie,... want my docht eens noodigh te wezen d'oude kennisse ende vriendtschappe (die in de studiën in Italien begonst was) te vernieuwen.., Lors d'un récent voyage à Padoue, j'eus l'occasion de demander à mon éminent ami le Prof. Castiglioni, si par hasard il n'avait pas rencontré le nom de Van Mauden parmi les nombreux Flamands qui fréquentèrent la célèbre université padovane. Comme le Prof. Castiglioni avait dépouillé notamment les registres de la Nation Germanique, il me permit avec la plus extrême obligeance de consulter le manuscrit de son travail, j'eus la grande satisfaction d'y trouver la mention suivante: 'David Maudensis, Antverpiensis, 16 Octobris A^{o} 1561. Dedit demidium coronatum.' Van Mauden avait à ce moment environ vingt trois ans, le premier acte officiel dans lequel je l'ai trouvé comme 'médecin' est du 2 décembre 1570, l'acte du 27 novembre 1565 le désigne encore comme 'chirurgien', c'est donc entre ces deux dates qu'il conquit ses diplômes[3].

1) C. BROECKX. 1°) Notice sur David van Mauden. Anvers, 1850, Buschmann, 8°, 23 pp. portrait.
2°, Galerie médicale anversoise. Op. cit. Voir p. 64, note 3.

2) Dr. A.F.C. VAN SCHEVENSTEEN. Bijdrage tot de biographie van David van Mauden. In *Vlaamsch geneeskundig tijdschrift.* N° 50. 1930. 8°. 7 pp.

3) Le manuscrit n° 465, dépouillé par le Prof. Castiglioni, appartenant à la bibliothèque de l'université de Padoue, porte le titre: 'Tabula nominum dominorum artistarum et medicorum Nationis Germanicae nobillissimae In Gymnasio Patavino ab initio confoederationis factae. Anno Salutis Currente. M.D.LIII. Mens. Julii, Die secunda.' Voici quelques renseignements que l'éminent professeur d'histoire de la médecine à Padoue a bien voulu me communiquer au sujet de son travail. Pendant les trois premiers siècles de l'existence de l'université padovane, les étudiants étaient divisés en deux groupes nationaux, c'est à dire les *cisalpini* ou *citramontani,* qui comprenaient tous les Italiens et les *transalpini* ou *ultramontani* qui englobaient tous les étrangers. Au début du XVIe siècle il y eut une subdivision des nationalités. Le groupe te plus important des étudiants étrangers était constitué par celui de la nation germanique, où se rangeaient non seulement les étudiants provenant de l'Allemagne et de l'Autriche, mais aussi tous ceux venant des actuels territoires de la Belgique, des Pays Bas, quelque fois de l'Angleterre, (qui plus tard seulement s'érigea en 'nation' indépendante) de la Suède et aussi de quelques pays slaves. De ces registres de la 'Nation germanique' le Prof. Castiglioni a extrait les noms des étudiants provenant des actuels territoires belges et hollandais, Au point de vue de notre histoire médicale nationale ce travail a une importance capitale: faisons le voeu qu'il soit bientôt publié.

L'ouvrage de David van Mauden occupe dans la ‘hiérarchie’ des traités de pestilence une place tout à fait prépondérante. Ce n'est plus un opuscule destiné au simple public, il s'adresse déjà à une classe plus particulière de la société. Certes, dans son titre, il dit qu'il ne convient pas seulement aux ‘Pestmeesters’ mais aussi à tout le monde, mais ce sont surtout les chirurgiens et les ‘Maîtres de la Peste’ qui devaient y trouver les instructions les plus utiles. Comme dans sa ‘Bedieninghe der Anatomien’, il procède par voie de questions et réponses. Tous les points sont examinés avec minutie. Je n'ai transcrit ici que les questions; elles permettent de se faire une bonne idée de l'ouvrage de ce Maître, qui fut indubitablement un des plus brillants médecins anversois de la fin du XVIe siècle.

In-8°. Caractères romains (questions) et gothiques (réponses).
Paginé 38 pp. Signatures A1-A5; B1-B-5; C1-C5; (C4 recto-verso blanc).

Pp. 3. Den Edelen, wysen ende seer voorzienigen Heere, Heer Ian van Stralen: Heer van Mercxem, van Dambrugh, &c. Amptman deser stadt Antwerpen, wenscht David van Mauden veel gelucx, gesondheyt ende salicheit. (caractéres de civilité).
Pp. 9. Examen der Peste.
Wat is Pestis?
Wat is de oorsaecke der Peste?
Wat is d'wtwendighe oorsaecke der Peste?
Pp. 10. Waer af wordt de locht verghiftich?
Wat is d'inwendighe cause der Peste?
Hoe ghebeurt dat?
Pp. 11. In wat manieren worden de menschen van de venijnighe locht besmet?
Wt wat teeckenen kent ghy yemant met de Peste besmet te sijn?
Sijnder niet meer teeckenen der verborghen haesticheyt?
Pp. 12 Welck sijn de teeckenen de verborghen Peste vermeerdert te sijn?

Hoe kent ghy niet alleenlick de geesten besmet te sijn, maer oock de humeuren?
Can men deur gheen ander teeckenen ghewaer worden de humeuren venijnich te sijn?
Als tvenijn in de humeuren comen is, geeft men dan altijts ouer? oft gaet men te camer?
Pp. 13. Hoe weet ghij dan oft dese peste humorael sy?
Welck sijn d'uyterste quade teeckenen, de Peste ongheneselick sijn bethoonende?
Hoe weet ghy de crachten van de Peste verwonnen te sijn?
Waerom geschiedt dat?
Wat volght daer wt?
Pp. 14. Wanneer moest de nature de Bubones oft Carbones wtworpen, in een Peste daermen de ghenesinghe in verhoopt?
Als de peste tot de solide deelen. te weten, wtwaert in tvel oft vleesch geworpen is, hoe kent ghy welck der prince deelen sy aenghevochten heeft?
Seght my nu hoe de Peste ghenesen wordt?
Pp. 15. Wat consideratie moet op tvenijn ghenomen worden, oft wat indicatie gheeft het venijn?
Hoe wort het venijn gealtereert ende wtgedreven?
Oft een kind de peste ghecreghen hadde?
Maer oft sy dat overgaven, ende niet in houden en consten?
Als dat drancxken inblijft, ist dan ghenoech?
Pp. 16. Laet ghy hun elcke reyse daer op zweeten?
Wanneer moeten sy zweeten?
Oft sy de Peste ghecreghen hadden naer noene?
Isser niet anders teghen de Peste bequaem dan de Theriaca Andromachi?

Wat seght ghy van den Eenhoren, Pierre Bezar, ende van Terra Sigillata?

Pp. 17. Als sy met de Theriaca niet beter, maer ergher ende ergher werden?

Hoe kent ghy tvenijn gheweldich geworden te zijn?
Hoe veel Theriaca soudt ghy dan geven moeten?
Hoe veel gheeft ghy die niet seer sterck en zijn, als t'vennijn in hun oock sterck gheworden is, dat is, veel quade teeckenen ghemaekt heeft?
Pp. 18. Dit is ghenoech van den venijn te altereren ende wt te drijven ghesproken.
Ten tweede hebt ghy gheseyt, datmen, oock grootelics op de crachten letten moet.
Hoe worden de crachten bewaert?
Oft sy soo machteloos waren eer ghy daer by quaemt, dat sy als niet eten conden?
Pp. 19 Wat sullen dusdanighe siecke drincken?
Waer mede worden de crachten noch bewaert?
Laet ghy hun int beghin slapen?

Pp. 20. Laet ghy hun oock stille sitten of ligghen?
Moeten sy niet ghepurgeert worden?
Waer mede verweckt ghy het zweeten?
Pp. 21. Maer oft sy niet te camer ghingen?
Als de peste tot in de humeuren gecomen is, sout ghy dat niet dorven purgeren noch laten?
Waerom dat?

Sommighe meynen het venijn met de purgacie ende laten wt te trecken?
Maer oft sy den loop van selfs cregen, soudt ghy dien stoppen, gelijck sommige veur goet houden?
Pp. 22. Wat soudt ghy dan tegen den loop doen; want het niet goet en is dat hem tvenijn op de dermen sette.
Purgeert ghy oock niet, noch phlebotomeert (dat is, laet ghy niet) als de Peste oorspronck ghenomen heeft van quade humeuren, die van een weynich besmette locht onsteken sijn gheworden?
Hebt ghy noyt stercke purgatie weten gheven in een Peste die in quade humeuren ontvunct was?
Pp. 23. Waer moet men dusdanige laten, als sy het laten van doen hebben, ende verdraghen connen?
Waer soudt ghy laten als hem een Bubo, oft Carbunckel een weynich liet ghevoelen oft sien?
Oft hen dese aderen niet en openbaerden?
Pp. 24. Hoe veel bloets sult ghy int laten aftrecken?
Als de Bubo groot oft int vermeerderen (dat is in augmento) is, soudt ghy dan oock laten?
Mach de siecke oock slapen naer het phlebotomeren oft laten?
Wanneer purgeert ende laet ghy, als de crachten dat toelaten, in een Pestis humorael, die van d'inwendighe oorsaecke procedeert?
Wat purgatie gheeft ghy hun?
Pp. 25. Dit is aengaende de crachten.
Tot noch toe hebben wy ghesproken van tvenijn te wederstaen, ende de crachten te bewaeren: Rest nu ten derden te spreken met wat middel de cortse verdreven can worden: ende ten vierden deur wat remedien de rottingge der humeuren wederstaen mach worden. Hier op verwachten wy antwoorde.
Pp. 26. Aenghesien so veelderley dinghen in dese siecte gecomen moeten worden, wanneer salmen van dit Iulep drincken?
Salmen den tweeden dach oock drymael de Theriaca in nemen?
Hoe langhe moet de Theriaca gebruyct worden?
Pp. 27. Hebdy geen Amuleta?
Dit is ghenoech van de Medicijne ghesproken. Laet ons nu van de Chirurgia spreken, soo veel de Bubones ende Carbones aengaet.
Wat is Bubo?
Waer in verschilt dese pestilentiale cliere met een coude cliere?
Hoe wordt Bubo pestilens ghecureert?
Pp. 28. Als de Bubo open is, hoe wordt hy voorts ghecureert?
Wat is Anthrax?
Pp. 29. Wat is de causa van den Carbunkel?
Hoe wordt een Cole bekent?
In wat deelen is de cole periculooser?
Hoe wordt den Anthrax ghecureert?
Pp. 31. De naeste omligghende plaetsen moeten die gheen defensijf hebben oft bewaert worden?

Als tvenijn wtghetrocken is, oft ophoudt van rotten ende ontsteken, ende dat de

cole noch niet ghevallen is, machmen dan gheen vermorwende dinghen gebruycken om de cole te doen vallen?
Als d'eschara oft cole ghevallen is, waer mede abstergeert oft suyvert ghy het ulcus?
Moet de cure in elck deel niet op een maniere ghedaen worden?
Als de sanies ghedetergeert is, wat rest hier dan?

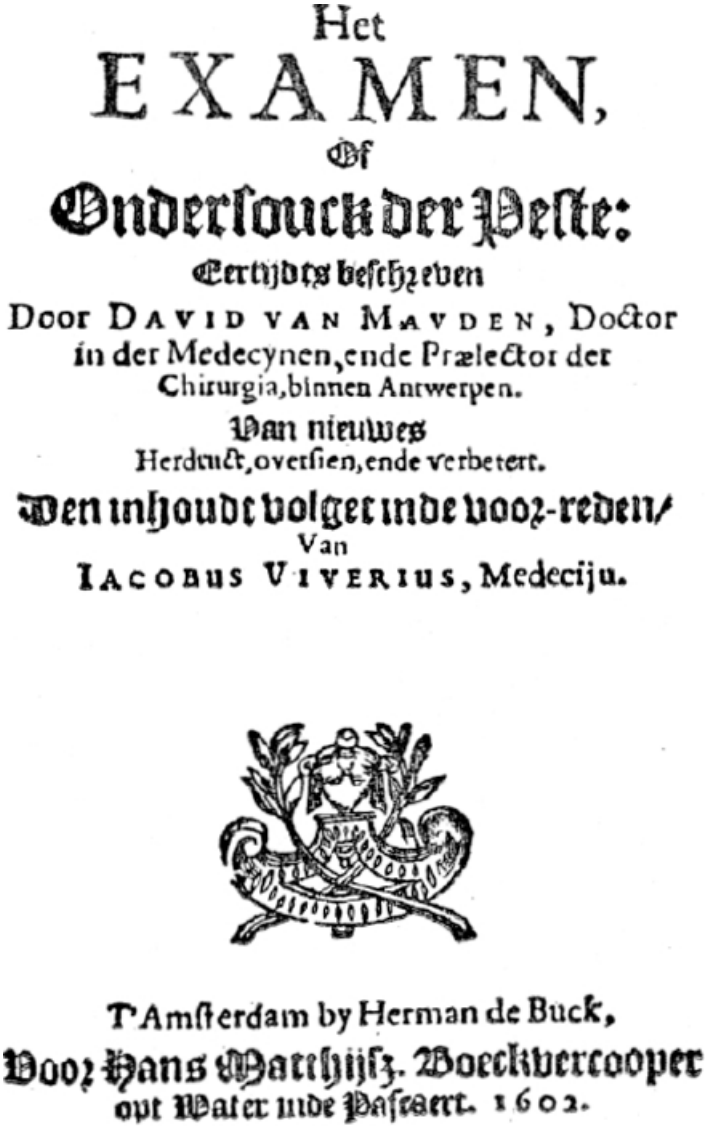
Het
EXAMEN,
Of
Ondersouck der Peste:
Eertijdts beschreven
Door DAVID VAN MAVDEN, Doctor in der Medecynen, ende Prælector der Chirurgia, binnen Antwerpen.
Van nieuwes
Herdruckt, oversien, ende verbetert.
Den inhoudt volget inde voor-reden/
Van
IACOBUS VIVERIUS, Medeciju.
T'Amsterdam by Herman de Buck,
Voor Hans Matthijsz. Boeckvercooper
opt Water inde Passaert. 1602.

Fig 19.

Oft u eenige andere symptomata overvielen, die hier niet verhaelt en worden om de cortheyt wille?
Dit Is genoech so vele de core der Peste aengaet nopende het examen.
Pp. 33. Hoe men van de Peste bewaert sal worden.
(in margine) Welcke persoenen meest de Peste crijghen?
Teeckenen der toecomender Peste.
Pp. 34. Hoe de locht bewaert, en ghesuyvert sal worden.

Perfum veur den winter.
Pp. 35. Reuck in de camer t'somerdaeghs.
Het eten. Pp. 36. (Preservativen).
Pp. 37. Notteert *(inwendige en uitwendige teeken hierboven)*.
Bubo. oft heffinghe.
Pp. 38. Finis.

* * *

Après la mort du Maître, son traité de la peste connut encore les honneurs d'une nouvelle édition. *(B.M.G.)* (voir figure 19).

In-8°. 3 feuillets non chiffrés + 37 pages (page 38 non chiffrée, blanc) (signatures A1-5; B1-5; C1-6.)
Caractères italiques, romains et gothiques.
F° A. i.v. 'Aen de Onchristelijcke Pestvlieders.'
A. 2. Alle vrome chirurgijns wenschet Iacobus Viverius geluck.
I. Noodigheidt des EXAMENS.
II. Waerom hij eenes anders werc doet herdrucken.
A. 2. v. III. Misbruijck der Chirurgie.
IV. Gebrec van goede Chirurgijns in de Peste.
A. 3. V. Voor wien dat dit EXAMEN dienet.
VI. Troost der Chirurgijns die de Peste ghenesen.
Pp. I (A. 4) EXAMEN DER PESTE.
Le texte de l'EXAMEN DER PESTE est identique à celui de l'édition originale. Il n'a été ni augmenté ni revu, comme Viverius l'imprime sur le titre. Dans la présente édition il a supprimé la lettre dédicatoire à Van Stralen, et l'a remplacée d'abord par la poésie (F° A. i.v.) et par sa dédicace (F° A. 2.) Dans cette dédicace il évite soigneusement de citer le nom de Van Mauden, renvoyant le lecteur qui ne serait pas édifié suffisamment par le présent traité au 'Noodigh Pestboeck' van onsen goeden Meester Doctor Ioannes Heurnius (eertijts by ons vertalet naer des schrijvers begheeren) of in ons Christelick verhael van de peste,,.[1)]

En l'année 1597, la peste ravagea à nouveau la ville. Je rappelle pour mémoire une réédition du traité de Geerinus, paru cette année chez Peeter van Tongheren.

Le début du XVIIe siècle et particulièrement l'année 1603 connut une nouvelle recrudescence de la maladie qui avait sévi très intensément à Amsterdam en 1602. L'affection persista longtemps dans nos murs. Dans le courant des années 1604-05, la ville ordon-

1) Dans le catalogue de la bibliothèque universitaire d'Amsterdam sont mentionnés: *Heurnius (Joh.)* Het noodigh pest-boeck. Leyden. 1600. p^t 8°: *du mème.* De Peste Liber. Lugduni Bat. 1600. 4°, et (Lugduni Bat.) 1611. 4°.

EMMANVELIS
GOMMESI
DOCTORIS MEDICI
LVSITANI
DE
PESTILENTIÆ
CVRATIONE
METHODICA TRACTATIO
IN QVA
Cauſſæ, ſigna præambula, medicamina
anteprouida & ſanantia.

ANTVERPIÆ
EX OFFICINA IOACH. TROGNÆSII.
M. DCIII.

Fig. 20.

na même la construction d'un grand hôpital pour pestiférés dans la ‘Nieuwe Stad’ ‘op de Papiermolenbrugge’.

Comme d'habitude en ces circonstances, donneurs de remèdes, inventeurs de panacées et auteurs de traités de pestilence purent donner libre cours à leur esprit inventif.

Parmi les auteurs je signalerai en premier lieu Emmanuel Gomez, médecin portugais. Il condensa son savoir et celui de son frère, car ils étaient deux, tous les deux médecins, l'un connu, l'autre anonyme, dans un traité qui eut la même année deux éditions, l'une latine, l'autre flamande, cette dernière étant le traduction de l'ouvrage latin, Comme six titres à peine indiquent la division du travail (dans le résumé qui suit, je les ai intentionnellement fait imprimer en caractères italiques), j'ai cru nécessaire, pour se faire une idée de l'ouvrage, d'indiquer les points principaux traités.

D'abord le traité latin (voir figure 20).

In-4°. 39 pps. 5 caternes de 4 ff. Signatures A1-4; B1-4; C1-4; D1-4; E1.4.
caract. romains.
Pp. 3. Nobilissimis et Amplissimis Consulibus Senatoribus urbis Antverpianae. (caract. italiques.)
Pp. 5. Emmanualis Gommesi Doctoris medici Lusitani, de Pestilentiae Curatione Metbodica Tractatio. *Pestilentiae caussae.* Prima esse potest, & insuevit non semel Deus.....
Pp. 6. Propior caussa, aër putrescens....
Pp. 9. *Signa antecedentia, comitantia.*
Pp. 10. *Remedia praecaventia, praesanantia.*
I. Fuga.
II. Ignis.
III. Pulveres à nobis compositi.
IV. A putridis corpus arcere.
V. Alimentorum prudens delectio. Adlaborandum etiam ut sint subacida, sicca, ad digestionem facilia....
Abstinendum à leguminibus, fructibus,....
Butyrum moderatum non offendit,....
Piscis viscosi, squamis carentes, palustres, vitandi....
Assi tamen elixis meliores...
Ova sorbilia laudata...
Cavendum ab intestinis animalium, visceribus, extremitatibus,.....
Vitandae etiam carnes graveolentes....
Laudatissima inter carnes est caponum, perdicum, pullorum.....
Panis fit triticeus sale conditus, & bene fermentatus...
Potus non sit vinum generosum...
Cerevisia non robustior, sed media, ac defaecata....
Mediocritas (in quantitate cibi & potus) laudanda....

Cubiculum somni receptaculum, sit omni parte sui obseratum....
Mundities ante omnia commendanda...
Fugiendae deinde graviores animi commotiones, ac ante omnia Venus & balnea..
Proderit, si quis, ut primum pedem à lecto retulit, conserva quadam firmaverit partes principes,.....
Nucem myristicam,.... theriaca.... mirae etiam virtutis medicamentum est, sumere unciam unam succi scabiosae singulis matutinis.....
Nec improbaverim, si quis manè, antequam domo egrediatur, sumat aliquid panis cum butyro, addatque haustum selectae cerevisiae, ex recepto non uno loco more Belgico:...
Laudant varij hyacinthum in digitis manus sinistrae....
Priora tamen iam recensita, superant pulveres à nobis compositis....
Pp. 20. *Modus curandi.*
In pestifera contagione, tutissima ratio, uti praecaventibus....
Et quamvis pestilens hic morbus eveniat multis modis, iam enim est febris pestilens diaria, jam hectica, quae suo singulae modo curandae....
Sunt autem duo magna remediorum genera in arte nostra, sanguinis missio & purgatio....
Quod si iam appareat carbunculus, sive anthrax, vel bubo, nullo modo superior vena incidenda; sed observandum membrum tactum, & in ipso sanguis mittendus....
Si quis autem venae incisionem planè respuat, utatur cucurbitulis....
Exactis deinde horis octo, aut decem, detur aliquod medicamentum purgans validum..... Purgatio autem haec esse posset....
Pp. 29. Quod si sumptam aeger purgationem ob nauseam statim regerat, utatur cerevisia. quam paravi, purgante; quae vim habet pellendi hoc venenum: quam perlubenter cuicumque etiam gratis dabo, viris uncias tres, duas mulieribus, unam pueris. Hanc autem cerevisiam quicumque volet, petere poterit aut à Religiosis S. Alexij, aut à Virginibus Xenodochij, aut à Sororibus vulgo nigris dictis; apud illos enim certam cerevisiae quantitatem, in petentium usus seposui.....
Theriaca.... lapis bezar... sudoris provocatio.... post sudorem infirmus accuratè detergatur....
Cibus qui praebetur, sit facilis digestionis....
Potus sit aqua acetosa...
Pp. 34. *De carbunculo & Anthrace.*
Scarificatio... cucubitulae... hirudines... Vidi ego in Hispania, annis quibus plurimis medicinam exercui, rusticus sanare carbones sola scabiosa inter lapides contusa, & malo imposita...
Pp. 37. *De Bubone.*
Pp. 39. Approbation... 6 Octob. 1603. Egbertus Spitholdius. Canonicus & Plebanus Antverpiensis. (caract. italiques.)

Voici un court aperçu de l'édition flamande parue simultanément chez le même éditeur. *(B.M.G.)* (voir figure 21).

In-8°. 56 pp. Caractères gothiques et romains. Signatures A1-5, B1-5, C1-5, D1-5.
Pg. 3. Den Edelen ende wijsen Heeren Borgemeesteren Schepenen ende raedt der Stadt van Antwerpen.

Pp. 7. Tractaet vande Peste: De oorsaecken der peste.
Pp. 13. Voorgaende en volghende teeckenen.
Pp. 14. Verhoudende ende ghenesende remedien.
Pp. 29. Maniere om te cureren oft te ghenesen.

TRACTAET
VANDE
PESTE
Inhoudende d'oorſaecken, teeckenen, remedien ſoo verhoedende als ghenеſende:
DOOR
EMMANVEL GOMMESIVS
PORTVGOIS
DOCTOOR INDER MEDECIINEN.
AVGETVR.
T'HANTVVERPEN
BY IOACHIM TROGNESIVS.
M. DCXII.

Fig. 21.

Pp. 49. Vande peste-cole *Carbunculus* ende *Anthrax.*
Pp. 53. Van het ghesvvil ghenaemt *Bubo.*
Pp. 56: Finis. Approbatio. 6 October 1603. Egbertus Spitholdius. Can. & Plebanus antuerpiensis.

Cette édition flamande est la traduction fidèle de l'ouvrage latin. Je n'ai indiqué que les titres des 6 grandes divisions, comme pour l'édition latine.

Broeckx, mentionne une édition portant le titre ci-dessus, avec la même pagination, publiée par Trognesius en 1612. Il ne m'a pas été donné de consulter cette édition[1].

D'autrepart van der Linden, (op. cit.) signale outre le traité latin paru en 1603, une édition in-8°, parue à Louvain chez Jacques Zegers, en 1637.

Un acte collégial du 24 novembre 1603 mentionne que le Magistrat de la ville octroya une coupe d'argent à Emmanuel Gomez, docteur en médecine, en récompense de la dédicace de son traité sur la peste. On paya la somme de 62 florins 17 sous, à l'orfèvre Artus Rasiers pour la façon de la dite coupe.

Le compte de la ville de 1605 (F° 150) porte: Aen twee portugueissche doctoren gebroeders, 12 Lb. 10 Sc. ter saecken van thien gelaeskens gedistileerde wateren ten dienste van de gene die mette peste bevangen syn & welcke verdeylt syn soo in't gasthuys totte swerte susters, als anderssins. *(Acte collegial 16 février 1605).*

* * *

La peste qui fit de sérieux ravages à Stabroeck et dans les environs durant les années 1603 et 1604, nous valut un pestboekje de la plume de Jan vanden Cruyce, curé de Stabroeck. *(B.C.A.)* (voir figure 22).

In-8°. 16 feuillets non chiffrés, Signatures A1-5; B1-3. Caractères gothiques et romains, (dédicace, en-têtes des chapitres) 96 milim. sur 136 millim.
A. I Titre.
A. I. verso, blanc.
A. II. Ad reverendum Dominum D. Egbertum Spitholdum.. Carmen Iambicum Crucij... (8 vers latins, en italiques.)
A. II. (blanc) (Un scribe anonyme a mis à profit cette page blanche pour y consigner deux prescriptions 'teghen den sthien oft graveel'.
A. III. Aende Eervveerdighe discrete ende voorsienige Heeren... schepenen en regeders in Stabroec.
(A. 4.)... vvt de Sacresye van Stabroec den 23. in Decembris. 1604. U.L. Goetwillighen Dienaer ende Pastoor Iohannes Crucius.
(A. 4. verso.) Voorreden Totten ghoetvvillighen Leser. (Italiques.)

1) C. BROECKX. Galerie médicale anversoise. Op. cit. p. 74, note I.

A.V. Deerste Cappittel. Beminde vrienden, ick sal ons hier voor alder eers beschrijven, seker voorteeckenen die ghemeynlijck sijn verthoonde ende seker vvaerschuvvinge syn der toecomender pesten, oft ander contagieuse sieckten.
Voorteeckenen.
Exempel.
(A. 6.) Le chapitre se termine par la sentence: Qui dat significationem timentibus eum, ut fugiant à facie arcus.

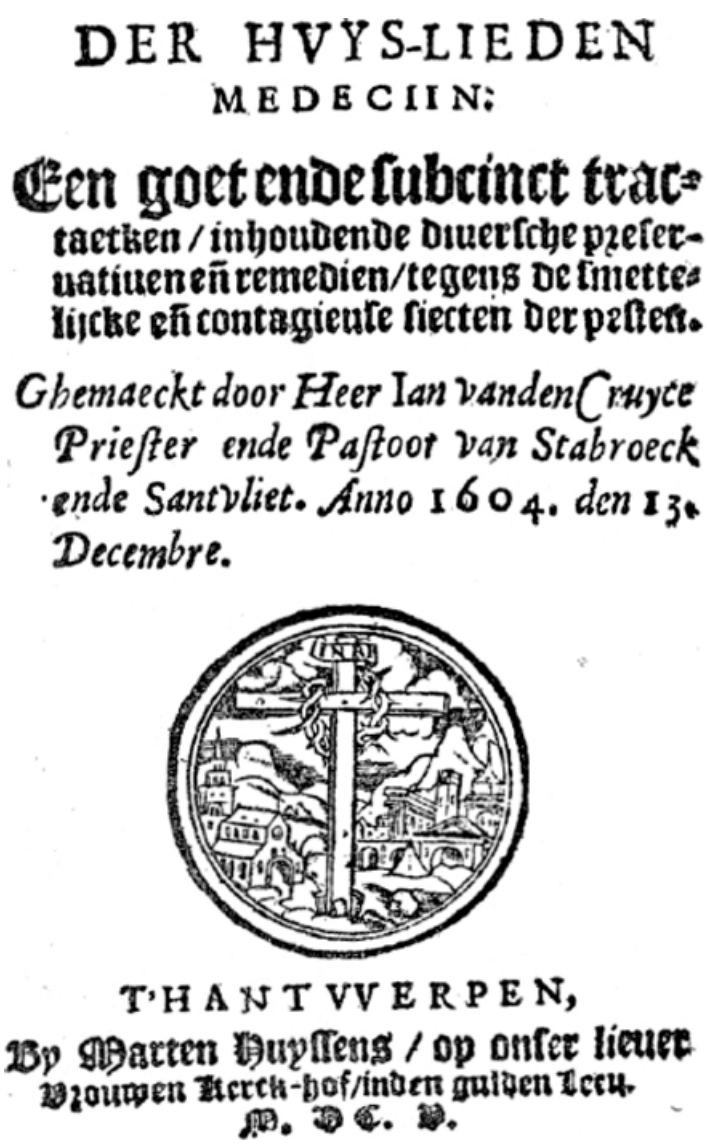
DER HVYS-LIEDEN
MEDECIIN:

Een goet ende ſubcinct tractaetken / inhoudende diuerſche preſeruatiuen eñ remedien / tegens de ſmettelijcke eñ contagieuſe ſiecten der peſten.

Ghemaeckt door Heer Ian vanden Cruyce Prieſter ende Paſtoor van Stabroeck ende Santvliet. Anno 1604. den 13. Decembre.

T'HANTVVERPEN,
By Marten Huyſſens / op onſer lieuer Vrouwen Kerck-hof / inden gulden Leeu.
M. D C. V.

Fig. 22.

Het tvveede Capittel. Hoe dat een yeghelijck in tijde der pesten regeren sal sijn huys om dat suyver te houden.
(A. 6. verso.) Exempel.
(A. 7.) Exempel.
(A. 7. verso.) Dit naer volghende was tgene dat ick was ghebryckende voor remedie ende preseruatie.

(A. 8.) Le chapitre se termine par la sentence: Dispone Domini tuae quia morieris.
(A. 8. verso.) Het derde Capittel. Van wat spijzen ende drancken diemem in tijden der pesten ghebruycken sal, ende van wat spijzen ende dranc men hem seluen sal abstineren.
B. I. Wat visch dat men gebruycken sal in weecke tijden.
Van dese naeuolgende visschen ende spijsen salmen hen wachten in tijde van peste.
Hoe men yet in weecke tijden ghebruycken sal.
Wat men ghebruycken sal om drincken, in weecke tijden.
Wat men voor drooghe cruyden ghebruycken sal.
B. I. verso. Exempel.
Wat groene Cruyden alder profijtelijcste zijn in weecke tijden.
Exempel.
B. II. Le chapitre se termine par la sentence: Quoniam in multis escis erit infirmitas, nam plures, ut in scripturis est, occidit gula, quam gladius.
Het vierde Capittel. (Preservatieven & remedien.)
B. II. verso. Eenen goeden ende experten dranck teghens de peste ghenaemt eenen Chelidonye dranck.
Hoemen den voors. dranck ghebruycken sal.
B. III. Exempel.
B. III. verso. Een ander exempel.
(B. 4.) Een ander preseruatijf.
(B. 4. verso.) Exempel.
Ander Exempel.
(B. 5. verso.) Le chapitre se termine par la sentence: Honorate medicinam propter necessitatem, Quoniam Deus medecinam de terra creauit, & vir prudens asi *(sic)* illa.
Dat viiffste Capittel. Dit nauolgende sijn diuersche ende schoone remedien diemen ghebruycken sal als een mensche de peste ergens geheuen en geopenbaert is.
(B. 7.) Le chapitre se termine par la sentence: Quando Deus nos percussit ulcere pessimo.
Het seste Capittel. Hier na volgen seker voorteeckenen der ghesontheyt oft des doots.
(B. 8.) Finis.
Dit voorsz. Tractaetken het welck ghenaempt wort de ghemeyn Huys-mans Apothekerije, by een vergadert ende menichmael gheexperimenteert, by Heer Joannes Crucius, gheboren wt Gijseghen inde Graefschappe van Aelst, Pastoor van Stabroeck, ende midts de duysterheyt zijnder oogen, daer mede hem de almogentheyt Godts mede geuisiteert heeft niet meer oft seer qualijc schrijuen oft lesen en can, soo heb ick M. Gilles Verelst, Coster ende Schoolm. te Stabroeck voorzs. dit alles wten monde vanden voorsz. Heer en Pastoor mijn meester gehoirt ende by den anderen gheschreven, ende voorts by Adriaan Tyberius, Schouten van Santvliet, int langhe ende nette ouerghestelt, Ter eeren Godts tot profijt ende ghesontheyt van alle menschen...

(B. 8. verso.) His adjungimus duo epitaphia eriditorum atque piorum virorum.

BRIEF RECVEIL

De la maniere comme on doibt prendre l'eaue & vſer des aultres remedes ordonnez pour la Peſte, diſtillez & faicts par Mre Adrien Bouchier, natif de Monſtruel.

A ANVERS,

En l'Imprimerie Plantinienne.

M. D C. V.

Fig. 23.

Hadriani Silui, properoris Berendrechtani atque Magistri Guilielmi Tyberij Scribae Santvlietani...
(Approbation.:. Egbertus Spitholdius. S.T.L. Canonicus & Plebanus Antuerpiensis den 3. Meerte Anno. 1605.)

* * *

L'opuscule que je tiens à signaler à présent n'est pas à proprement parler un vrai traité de pestilence, c'est une réclame bien présentée d'un inventeur de remèdes *(B.V.S.)* (voir figure 23).

In-4°. 4 feuillets non chiffrés, caractères romains.
Voici un aperçu sur le libelle.
A. 2. L'auteur conseille aux personnes qui se sentent atteintes de la maladie de se conformer aux prescriptions du Magistrat en la matière. Il donne les conseils diététiques concernant l'alimentation, l'usage de l'eau de son invention.
A. 3. Le traitement des bubons avec l'application des pommades qu'il a découvertes.
A. 3. v. Pour faire l'unguent pour couvrir lex *(sic)* plumaceaux.
- Emplastre de Maturatif pour mettre sur les pavonceaux pour faire pourrir & meurir toutes Pestes & Charbons.
A. 4. L'emplastre pour fermer les playes quand elles sont remplies de leur cavité & qu'il n'y a plus de pourriture.
(pour terminer-en italique) Ceste eaue & les susdicts remedes on trouvera à vendre à la maison Guillaume van den Broecke, apoticaire, demeurant à la Croix d'or.

Les conseils donnés dans cette plaquette ne sont ni meilleurs ni pires que ceux contenus dans toutes autres publications plus volumineuses traitant du même sujet. Leur mérite, c'est d'être condensés en cinq pages de texte. Quant à la valeur du reméde... non judicabis, a dit l'Ecriture.

Dans les comptes de la ville de 1605, f° 149, je trouve les mentions suivantes: ‘Adriaen Bouchier toegevueght 150 Lb. ende dat tot vervallinge van de wateren die hy maeckende is tegens de peste tot genesinge van de borgeren & ingesetenen deser stadt, daermede besocht synde. *(Acte collegial, 2 Août 1605).*

Den selve, 75. Lb, toegevuecht voor vereeringe als voor syn verlet, vacatien & verteirde costen by hem gedaen en geleden binnen deser stadt int maecken van secker water tegen de peste voor de borgeren en ingesetenen alhier, mits by hem latende & overgegeven in handen van den tresoriers & rentmeester een halve ame van voors. watere. *(Acte collegial, 27 Août 1605).*

C'est probablement à cet Adrien Bouchier que le Dr. Lazare Marcquis fait allusion dans un compte qu'il présenta à la ville en 1647: 'Item, soo eenen franschman een pestwater aen de Heeren van de stadt vercocht hadde, welc de Heeren aen Mr Guilliam vanden Broeck saliger apotheker op den hoeck van de beddenstraet hadden te coop gegeven, of het selve goedt was, met eenige van syn collegas op geaviseert.'[1].

Quoi qu'il en soit, dans le compte de la ville de l'année suivante, les fournitures de Bouchier ne sont plus consignées. L'action curative de l'eau merveilleuse était probablement épuisée.

Quoique les années qui suivirent ne fussent pas marquées par une mortalité particulière du fait de la peste, la ville continuait à subsidier son personnel spécial préposé aux soins des pestiférés. On relève dans les comptes des postes fixes aux 'pestmeesters' 'pestprochiaen' (curé des pestiférés). Dans les ordonnances on trouve des indications prophylactiques.

* * *

En 1618 un traité de Follinus qui mérite une mention particulière, sortit des presses de Verdussen. Foppens[2] dit de l'auteur 'Hermanus Follinus, frisius, Artium ac Medicinae Doctor & Reipublicae Sylvaeducensis medicus, vocatus inde Coloniam Aggrippinam ad publicam medicinae Professionem ibidem peste extinguitur.' Le traité de cet auteur est intéressant, c'est un vrai ouvrage de médecine. J'en donne un aperçu d'après les tables. (voir figure 24).

In-8°. 12 feuillets non chiffrés + 310 pp. Car. romains. Signatures A1-4 à V1-4. (Le traité 'De Cauteriis' fait suite au premier traité, il commence à la page 279 et possède un titre séparé.) Au verso du titre, le portrait de l'auteur Hermannus Follinus, surmonté de sa devise. *Epγ□ 'κ□ι λ□γ□'* L'ouvrage, écrit en latin, est dédié à Antoine, Baron de Grobbendonck, Philippe de Brecht, Jacques à Balen, aux echevins et sénateurs de Bois-le-Duc.

Au feuillet (non chiffré) 9: Index Syllabusque capitum, Primi libri: (car. italiques) Cap. 1. De ordine tractatus, & pestis Etymologia.	page 1
2. De proximo genere pestilentiae.	p. 3

1) C. BROECKX. Histoire du Collegium Medicum Antverpiense. Anvers. Buschmann. 1858. 8°. 389 pp. Voir p. 63.

2) J. FR. FOPPENS. Bibliotheca Belgica. Bruxelles. P. Foppens. 2 volumes. 1739. 4°. in T.I. pp. 474.

AMVLETVM
ANTONIANVM
seu
Luis pestiferæ fugæ,
In duos libros distributa, multisq; remedijs
vsu & obseruatione cognitis expedita;
cui accessit vtilis libellus
DE CAVTERIIS.

Auctore
HERMANNO FOLLINO
PHILOSOPHIÆ ET MEDICINÆ
Doctore, & Vrbis Syluæducensis
Medico Ordinario.

Psalm XC.
Super aspidem & Basiliscum ambulabis, & conculcabis leonem & draconem.

ANTVERPIÆ,
Apud Hieronymum Verdussium.
M. DC. XVIII.
Cum gratia & Priuilegio.

Fig. 24.

3. Vera differentia pestis indagatur. p. 9

4. Natura veneni docetur. p. 14

5. Venenorum differentiae referuntur. p. 20

6. Quale venenum pestis sit. p. 28

7. Quae sit natura contagij. p. 34

8. De differentiis contagij agitur. p. 38

9. Definitio pestis ponitur. p. 44

10. Disputatur an genus legitimum fuerit assignatum in definitione pestis. p: 48

11. Utrum recte pestis differentia fuerit constituta, inquiritur. p. 52

12. De divisione pestis. p. 59

13. De causis efficientibus pestilentiae. p. 70

14. De causis instrumentarijs pestilentiae. p. 74

15. De causis particularis pestis. p. 85

16. De signis prognosticis futurae pestilentiae. p. 90

17. De symptomatibus internis pestis & eorum causis. p. 96

18. De symptomatibus externis, scilicet Carbunculo, lenticulis, & bubone pestilentibus. p. 102

19. De signis pestilentiae pathognomicis. p. 107

20. De signis prognosticis peste aegrotantium p. 115

Sequuntur Problemata 12. quorum est.

Primum. Utrum qui semel peste laboravit, liber sit deinceps à contagio? p. 119

2. An medicus qui publicâ auctoritate mittitur ad cadaver hominis examindum, certo possit judicare num is pestis petierit? p. 123

3. Quae causa sit ut unus in domo peste corripiatur, & relequi domestici saepe incolumes, sanisque manseant? p. 128

4. An venenum pestiferum aliquamdiu in corpore humano possit sine noxâ delitescere? p. 132

5. An terror, ira, tristitia metusque pestis aliquando hominem in eundem morbem praecipitet? p. 138

6. Utrum pestis quae facta colluvie circa glandulas efflorescit, periculosior sit lenticulis, vel Carbunculo? p. 145

7. Quo tempore lunae novae, plenae, vel decrescentis pestis acrius vel remissius propagetur? p. 147

8. An canes vel feles, vel etiam supellex posset infici peste, vel infecta aliis corporibus labem communicare, ut horum usu tandem contaminetur homo? p. 148

9. Cur putridae febres non contaminent? p. 151

10. An venenum pestiferum sit qualitas Elementaris an vero coelestis? p. 152

11. An sit morbus, qui sit semipestis, & quid sit. p. 154

12. Quae sit differentia inter pestilentiam lenticularem & variolae lividas sive nigras, & quomodo differant lenticulae quas febris pestilens & peste inferat? p. 158

Libri secundi.

Cap. 1. Ordo. syllabusque libri. p. 165

2. Quid Magistratus antequam pestis adventans Remp. invadat agere debeat. p. 166

3. Quid Magistratus tempore vigentis & desinentis pestilentiae agere debeat. p. 173

4. Quomodo uniusquisque se praeservare possit à peste, p. 180

5. De cibo & potu qui tempore pestilentiae conducit, p. 186

6. De somno & vigilia, caeterisque dietae partibus, p. 192

7. De chirurgiae remediis à peste praeservantibus. p. 199

8. De remediis praeservantibus Pharmaceuticis. p. 207

9. De remediis Cardiacis & Bezoardicis praeservantibus à peste. p. 212

10. De curatione pestilentiae & diaeta pestiferorum. p. 220

11. De venae sectione, p. 224

12. De Cucurbitis, scarificatione, Vesicatorijs, &ca, p. 230

13. De remedijs Catharticis, p. 234

14. De remedijs Bezoardicis & sudorificis in genere, p. 242

15: De remedijs Bezoardicis & sudorificis in particulari. p. 246

16. De speciali curatione pestilentiae. p. 257

17. De curatione Symptomatum pestis, p. 262

18. De curatione Carbunculi pestilentis, p. 267

19. De curatione Bubonis pestiferi. p. 273

FINIS.

(L'exemplaire de l' '*Amuletum Antonianum*' qui se trouve dans ma bibliothèque, présente un certain intérêt bibliophilique: il fit jadis partie de la riche bibliothèque du Dr Ferreulx, auquel C. Broeckx consacra une notice biographique[1]. Ferreulx indiquait de sa main dans tous les livres de sa bibliothèque leur prix et leur date d'achat. Mon exemplaire porte 'In usum Doct. Ferrucij, 15 ass. 1618'. Le livre a donc été acheté en 1618, dès sa parution et a été payé 15 sous brabançons.)

* * *

Le médecin qui s'acquit la plus grande réputation parmi les nombreux praticiens qui combattirent les affections pestilentielles dans notre cité, fut sans contredit Lazare Marcquis. Il n'entre pas dans mes intentions de refaire ici sa biographie. Broeckx a

1) C. BROECKX. Johan Ferreulx, boekminnend geneesheer in de XVIe eeuw. Antwerpen. Buschmann. 1861. 8°. 16 pp. grav.

fait connaître suffisamment les mérites de cet homme éminent[2]. Dans la 'Biographie Nationale', Goovaert a complété ces données par des documents d'archives intéressants. C'est donc à ces deux auteurs que je renvoie ceux qui veulent avoir des renseignements biographiques sur le médecin anversois. Je ne veux y ajouter qu'un détail

2) C. BROECKX. 1° Notice sur le Docteur Lazare Marcquis, médecin et ami de P.P. Rubens. Anvers. Buschmann. 1851. 8°. 35 pp. portrait.
2° Galerie médicale anversoise. Op. cit. p. 33 et seq.
3° Histoire du Coll. Med. Antv. op. cit. p. 69.

qui complète l'épitaphe de Lazare Marcquis notée par Broeckx. ‘Paduae in medicina doctori graduato’, je dois ce renseignement au Prof. Castiglioni qui l'a trouvé dans le manuscrit signalé à propos de David van Mauden. Il contient l'information suivante: ‘Lazarus Marcquis, Antverpianus Belga inclytae Germanorum

CORT ADVYS
Vande
Ordinarise Doctoren
inder
MEDECIINEN
des Stadt van Antwerpen
Om te verhoeden eñ remedieren
de haestighe sieckte.

THANTVVERPEN.
By Guilliam Vesdussen / op onse lieue
Vrauwe kerck-hof / inde Y. Eyeboden.
M. DC. XXIV.

Fig. 25.

nationi nomen dedit. Fisco coronatum dedit Anno 1597, die undecimo Kalendas novembris.., Nota. Antverpia medicinam cum laude exercat.’

Mon seul but est de regrouper ici les travaux épidémiologiques sortis de sa plume.

D'après Broeckx. le rapport que Lazare Marcquis, sollicité par le Magistrat d'Anvers, composa avec quelques-uns de ses collègues médecins pensionaires de la ville en 1620 ne fut imprimé qu'en 1624[1].

Voici la description et le résumé de ce premier ouvrage. *(B.C.A.)* (voir figure 25).

In-8°. 13 feuillets non chiffrés. Signatures A 2, A 3, A 4, A 5. B 1, B 2, B 3, B 4, B 5. Caractères romains (voorreden) et gothiques. 82 millim. sur 198 millim.
A. 2. Voor-reden.
A. 4. Antwoort der Ordinnarisse Doctoren van Antwerpen aen mijn Edele Erntfeste Heeren. Borghemeesters, Schepenen ende Raet der Stadt van Antwerpen.
Die Collegiaele acte aende Doctoren deser stadt Antwerpen den ix. Augusti ghesonden heeft drye vraeghen.
Eerst welck den oorspronc is van de haestige contagieuse sieckte teghenwoordich binnen de Stadt regnerende?
Ten tweeden van wat conditie sy is?
A. 4. verso. Ten derden welck de bequaemste ende seckerste middelen sijn om de selue besmettelijcke sieckte aff te weiren?
Op den eersten... contagie soo van over twee jaren, als van het voorgaende jaer overghebleven... gheen ghenoeghsame kuyssinghe der gheinfecteerde huysen..; vuyl ende quaet gouuernement. soo in huys houden als eten en drincken, want tot noch toe merckelijck geen infectie inde locht bevonden wordt.
A. 5... Op de tweede vraghe,... haestich ende contagieus... aencomende in het beghinsel met bedeckte teeckenen, als lafficheyt oft slappicheyt in alle die leden, alteratie in den mont met bedecte binnen cortsen...
Aen sommighe met pijn in het hooft groote cortsen: andere met braeckinge, ander met loop,
A. 5. verso... andere met bloeyinghe in verscheydene partijen des lichaems,...
Op de derde vraeghe...
(feuillet 6.) Eerst: huysinghen naer sluytinghe der veertich daeghen met de meubelen behoorlijcken ghenoegh gekuyst...
(feuillet 6 vo.)... kleederen... beroocken.
Ten tweeden... voor en in de selve huysen pecktonnen branden... welrieckende dinghen...
(feuillet 7.) In de camers vieren met de selve substancen... goten, &ca kuysschen.. eten van weecke vruchten...
(verso) preservative pillekens van de Doctoren van Antwerpen... wolle ofte bonte kleederen worden ontraden...
B. 1... Ende draghen in de hant dese ballekens... preservativen asijn...
B. 1. verso... op het hert te dragen dit poeder...
B. 2... oft in den mont houden dese Trochiscos...
B. 2. verso... wortel van zedoaria... preservatief bier...

1) C. BROECKX. Histoire du Coll. Med. Antv. Op. cit. p. 52.

B. 3... voor der sonnen opganck, oft naer der selve onderganc is niet goet uyt gaen... goede ordre in het eten ende drincken...
B. 3. verso... Comende tot de curatie...
B. 4... antidotale, theriacale ende bezoarike remedien...
B. 4. verso... Conserve praeservatieff der Doctoren van Antwerpen... lochte spijsen... op de uytwendige accidenten...
B. 5... de plaester van auden Theriakel...
B. 5. verso... Ten welck effeckt mijn Eerw. Heeren hebben verwillicht de Doctoren deser stadt, dat een ofte twee van hun allen daghe sullen laten vinden op seckere bequame plaetsen, om de Pest-Meesters ende Chirurgijns nu sijnde en noch daer toe te ordonneren, te instrueren hoe sy naer een ieders geinfecteerde gheleghentheydt dese voorseyde remedie sullen adhiberen ende (feuillet 13e) naer veranderinge der accidenten den siecken succoreren.
Dat sommige met een soorte van poeder, Conserve, ofte water allen differente complexie van menschen meynen te succureren is heel abusieff.
Finis.
(feuillet 13e verso: blanc.)

Cet avis fut réimprimé à Malines avec des additions du médecin pensionnaire malinois Regnier Bruitsma.

Voici la description et un court aperçu de cette réédition. *(B.V.S.)* (voir figure 26).

In-8o. de 35 pages chiffrées + une page non chiffrée. (signatures A1-4; B1-3; C1.) Caractères gothiques et romains.
Pp. 3. Voorreden. (car. italiques.)
Pp. 6. Antwoort der Ordinarise Medicijns van Antwerpen aen haere Edele Heeren Magistraet Collegialiter den 9. Augusti Anno 1624. ghegeven en gesonden: Ende van my gesworen Doctor van Mechelen in veele plaetsen vermeedert ende aen myn Edele Erntfeste Heeren Schouteth, Burgemeesters, Schepenen ende Raet deser Stede Mechelen den 12. May Anno 1625 geexhibeert. Ende bestaet van 3. Vraghen.
Pp. 7. Ten 1. Welck den oorspronck is van die haestighe contagieuse sieckte...
Pp. 8. Ten tweede, van wat conditie die salicheyt is; ende door welcke teeckenen sy bekendt werdt soo int leven als nae de doot?...
Pp. 10. Ten derde, welcke die bequaemste ende seeckerste middelen sijn om ons van die selve behaelijcke Sieckte te connen preservueren, ofte wel met dien bevangen sijnde te cureren?
Pp. 11. Ten 1. geinfecteerde huyzen...
Pp. 12. Ten 2. Ontsteken van vueren... enz...
Pp. 14. Ten 3. Kleeding... preservatieven.,. (p. 22: conserve de Nucibus... p. 23 conserve preservatief van de Doctoren van Antwerpen... pp. 24: trochiscen...
Pp. 26. Ten 4... goede ordere int eten ende drincken...
Pp. 28. Ten laetsten... purgeren... laeten...
Pp. 31. Comende ten 5. ende ten laesten tot des Peste Curatie: soo ist dat se behoort geinstitueert ende volbracht te worden, nae de conditie des patient...

Pp. 33. Wtwendige accidenten...
Pp. 35. Einde... Approbatie... 22 May 1625.
Au verso: Ghebeden der H. Kerck te lesen in tijden van sterfte ende Pest. Ex rituali Rom. Fol. 299...

CORT ADVYS
Vande
ordinariſe Doctoren Medicijns
des Stadt van Antwerpen
GHEGEVEN:
Ende
Van R. Br. ordinaris Doctor van Mechelen
VERMEERDERT,
Om te verhoeden ende remedieren die haeſtighe contagieuſe Siechte.
TOT MECHELEN,
Ghedruckt by Hendrick Jaye, Anno 1625.
achter S. Peeters Kercke.

Fig. 26

Le Dr. Van Doorslaer consacre une copieuse biographie à son concitoyen[1]. On y lit notamment que le travail de Bruitsma fut republié après sa mort, suis le titre suivant:

1) Dr. VAN DOORSLAER. Op cit. 159 et seq.

> 'Advis tot preservatie en curatie van de contagieuse sieckte soo voor de Borgers als Buytenliëns seer ghedinstich ende profytich ter begeirten van die Seer Edele Heeren van het Magistraet deser stadt Mechelen. Hier voren int licht ghegeven door D. Regnerus Bruitsma, ordinaris doctor medecyn der selver stadt. Waerby noch is ghevoeght een cort advis van de ordinarisse Doctoiren Medecyns der stadt van Antwerpen bestaende in dry vraghen, ende by den selven Doctoor Bruitsma mer ckelyck vermeerdert, alles om te verhoeden ende te cureren de voorschr. contagieuse sieckten' Tot Mechelen, by Gysbrecht Lints. In-12° de 72 pp.[1].

Le 'Cort Advys' de Marcquis, connut aussi une édition française in-8°, sortie en 1625 des presses lilloises et traduite par Sasbaert de Varech, bailli de Lille.

Enfin, l'ouvrage fut revu et augmenté par l'auteur et publié sous le titre suivant:

> Cort advys der doctoren van Antwerpen, teghen de peste, vermeerdert ende distinctelycker de oorsacke, teeckenen oock der doode lichaemen, prognosticke, onderscheyden, ende curatie gheexpliceert. Daer by gevoecht de ordonnancie der Magistraten om peste te weiren, ende hoe mende huysen, meubelen ende cleeren suyveren sal, met betere maniere als oydt te voren ghedaen is. Ende hoe de Biechtvaders ende Medicynen de gheinfecteerde persoonen visiterende hen preserveren sullen. T'Antwerpen, by G. Verdussen, 1633, in-8° de 62 pp.

Broeckx[2] dit: l'accueil favorable que cette publication reçut du public engagea l'auteur à revoir son mémoire et à en faire un traité complet sur la matière qui parut, en 1634, sous le titre de:

> Volcomen tractaet van de peste in hetwelck distinctelycker d'oorsacken, de teeckenen der levende en doode lichamen, de prognostiquen d'onderscheyden, de preservatie ende de curatie der peste gheexpliceert zijn: Oock d'ordonnantie der magistraten, omde peste te weyren, ende eene betere manier als te voren ghedruckt is geweest, om de geinfecteerde huysen, meubelen ende cleederen te suyveren: ende hoe de biechtvaders ende medecyns de gheinfecteerde persoonen visiterende, sich van de contagie preserveren sullen. Antwerpen, 1634.

Dans les travaux de Broeckx. où il est parlé de cette édition, on ne trouve nulle part une indication du format, du nombre de pages ou de l'éditeur.

La dernière édition parut en 1636. *(B.V.S.)* (voir figure 27).

> In-8°. 4 feuillets non chiffrés + 210 pages chiffrées + 3 feuillets non chiffrés (table). Signatures A 1-5; B 1-5; C 1-5; D 1-5; E 1-5; F 1-5: G 1-5; H 1-5;

1) Dr SANO & Dr SCHAMELHOUT. Op. cit. p: 25.
2) C. BROECKX. Histoire du Coll. med. antv. Op. cit. p. 53.

I 1-5; K 1-5; L 1-5; M 1-5; N 1-5; O 1-2. Caractères gothiques, romains et italiques. (Dédicace au Magistrat).

Comme je l'ai fait pour les publications précédentes, je donne ici la table du traité, qui permettra de se faire une idée de sa composition:

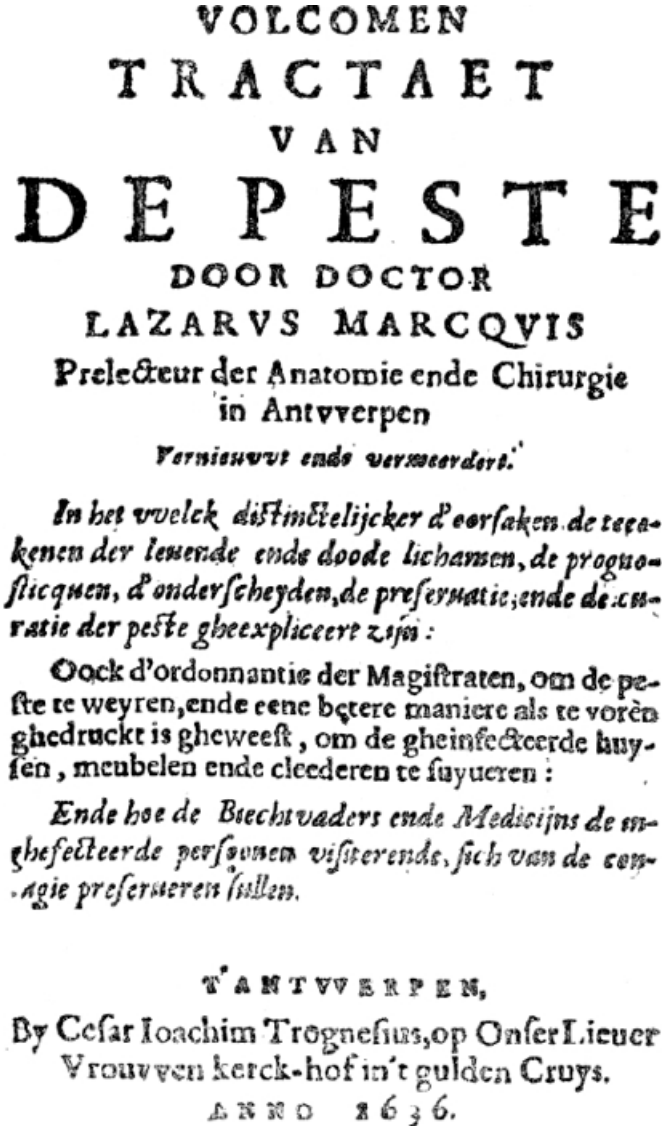

VOLCOMEN
TRACTAET
VAN
DE PESTE
DOOR DOCTOR
LAZARVS MARCQVIS
Prelecteur der Anatomie ende Chirurgie
in Antvverpen
Vernieuvvt ende vermeerdert.

In het vvelck distinctelijcker d'oorsaken de teeckenen der leuende ende doode lichamen, de prognosticquen, d'onderscheyden, de preseruatie; ende de curatie der peste gheexpliceert zijn:

Oock d'ordonnantie der Magistraten, om de peste te weyren, ende eene bętere maniere als te vorèn ghedruckt is gheweest, om de gheinfecteerde huysen, meubelen ende cleederen te suyueren:

Ende hoe de Biechtvaders ende Medicijns de ghesecteerde persoonen visiterende, sich van de contagie preseruieren sullen.

T'ANTVVERPEN,
By Cesar Ioachim Trogneſius, op Onser Lieuer Vrouvven kerck-hof in't gulden Cruys.
ANNO 1636.

Fig. 27

Tafel.
Van d'oorsaken, teeckenen: prognostiken, onderscheeden redenen, preseruatien, symptomata, curatien der pest, ende hoe de Biecht vaders ende medicijns de pestpatienten visiterende, sich preserueren sullen, al in dit vernieuwt tractaet begrepen.

Den naem ende de definitie den Peste.	1
D'oorsake der Peste.	2
Oorsaecke der Peste van bouen uyt de locht procederende.	4
Oorsaecke der Peste van beneden uyt d'aerde procederende, ende uyt de wateren.	9
De derde oorsaecke door d'ongherеghеltheydt des menschen leuen.	11
Teeckenen van dat de locht van bouen gheinfecteert is.	13
Teeckenen als d'infectie door de maniere van leuen comt.	15
Pronosticquen oft voorteeckenen der toecomende peste.	15
Signa diagnostica: dat is, teeckenen, waer uyt men kennen sal oft iemant met de peste bevangen is.	19
Teeckenen uyt heel het lichaem.	19
Teeckenen uyt den pols.	20
Teeckenen uyt de partije des hoofdts.	21
Teeckenen uyt d'ooghen.	22
Teeckenen uyt den neuse.	22
Teeckenen uyt d'ooren, ende slaepen des hoofts.	22
Teeckenen uyt den mondt, tonge, ende lippen.	23
Teeckenen van 't herte.	23
Teeckenen uyt de loose.	24
Teeckenen uyt de maghe ende darmen.	24
Teeckenen uyt de lenden,	25
Teeckenen uyt het bloedt.	26
Teeckenen uyt d'uytwendighe partijen.	26
Teeckenen uyt de huydt.	26
Teeckenen uyt d'urine.	27
Teeckenen uyt den camergangh.	28

De Teeckenen om te weten, oft yemandt van de peste ghestorven is. 28

Questie, welcke aengheborene, ende welcke van de peste uytwaerts ghedreuen pepercorens oft plecken zijn. 29

De differentien oft onderscheeden der peste. 29

Preseruatie, dat is, hoemen de peste ende alle besmettelijcke sieckten voorcomen ende afweyren sal. 43

Gheestelijcke preseruatie. 43

Politicque preseruatie, welcke meest tot de tweede oorsake, te weten d'infectie der locht, ghedirigeert vvordt. 46

Medicale preseruatien ende bescherminghe teghen de peste. 65

Pillen preseruatif. 70

Conserue preseruatif. 71

Hoemen de peste cureren sal. 82

Aqua theriacalis antipestifera. 96

Van de particuliere symptomata der peste, ende de singuliere curatie der seluer. 97

Van het eerste *symptoma,* dat is eene groote pijne des hoofts. 97

Als daer ydelheydt ende rasernije by ghemenghelt zijn. 101

Van d'onruste ende vvaeckinghe. 103

Van den slaep, *κ□ρος*, ende lethargia in de peste. 104

Vande haemorrhagia, dat is des bloedts vloedinghe, uyt den neuse, en andere partijen des lichaems. 108

Teghen de drooghte der tonghe ende den dorst. 111

Van de flauvvte, oft vallinghe van sy seluen in de peste. 114

Van de cloppinghe van 't herte. 116

Prognosticquen. 117

Van de vvalghinge ende brackinge in de peste. 119

Van den hick. 123

Van den buyckloop in de peste, *diarrhoea* geheeten, oft van den rooden loop oft melisoen, in't Latijn *dysenteria* ghenoemt. 126

Teghen de vvormen in de peste. 130

VAN DE WTWENDIGE ACCIDENTEN DER PESTE.

Van de *bubones*, oft geswellen der clieren. 132

Prognosticquen. 133

Van de *anthraces* oft carbonckelen. 138

Van de pepercorens, ende andere uytgheslaghen plecken der peste. 141

Van de bleynen, oft het bleyn-vier. 146

Van het sweet, ende de svveetende sieckte. 148

Van d'Engelsche svveet-sieckte ende peste, op het Griecsch *ίδρωλοι□μος*.

Prognosis. 153

Curatie der sweetende sieckte. 154

Van de vier svvaere sieckten, die somwijlen met de peste comen, *ophthalmia, erysipelas* in't aensicht, *angina* in de kele, ende *pleuris* in den *thorax*, ende beyde de sijden des selfs. 160

De cure van de pestilentiale *ophthalmia* in't particulier. 168

De particuliere cure van het pestilentiael *erysipelas* in't aensicht. 170

Particuliere curatie van de pestilentiale *angina*. 173

Van de *trachotomia*, dat is, d'openinghe van de *canna pulmonis*, oft adempijpe. 181

Particuliere cure van het pestilentiael *Pleuris*. 187

Prognosticquen oft voorseggingen oft yemandt van de peste steruen oft ghenesen sal. 192

Prognosticquen oft voorsegginge uyt d'animale faculteyt, ende werckinghe der seluer in de hersenen. 194

Vyt de ghesteltenisse des aensichts. 195

Vyt d'ooren. 196

Vyt d'ooghen. 195

Wt den neuse, 196

Wt de lippen. 196

Wt de tanden. 196

Vyt den mondt, verhemelte ende kele. 196

Vyt de tonghe. 197

Vyt den adem. 197

Vyt het herte. 197

Wt den pols. 197

Wt de maghe. 198

Vyt het heel lichaem.	198
Vyt het sweet.	198
Van het uytslaen van pepercorens, petitchen, geswellen, anthracen, bleynen.	199
Van den camergangh.	200
Van d'urine.	200
Goede pronosticque teeckenen, het ghenesen, voorsegghende.	202
Vande dieta, oft maniere van leuen in de curatie der peste.	204
Maniere hoe sich de Biecht-vaders, Medicijns, ende anders by de gheinfecteerde persoonen converseerde sullen preserueren.	209
FINIS.	
Approbatio:,.. Pet. Coens. S.Th. Licent. libror. Censor Antw.	

* * *

Je reprends ici l'ordre chronologique que j'avais abandonné pour examiner les éditions successives de l'oeuvre de Lazare Marcquis.

Parmi les traités populaires que nous valut l'épidémie de 1625. il convient de citer un petit ouvrage du Rév. P. Guillaume de Pretere, de la Société de Jésus. Je n'ai pu consulter que la seconde édition de cette publication, nulle part décrite, et que j'ai trouvée dans le riche fonds du Musée Plantin-Moretus.

Il paraîtra peut-être étonnant de voir un traité de pestilence sorti de la plume d'un membre de la Société de Jésus. Ces religieux ont joué pendant les épidémies anversoises un rôle admirable en prêtant aux pestiférés leur assistance religieuse avec le plus grand dévouement et les plus héroïques sacrifices. Un acte collégial du 19 juin 1625 stipula que les trésoriers de la ville seraient chargés de payer une somme de 300 florins par an au Père Supérieur des Jésuites et cela pour les trois années suivantes, comme gratification reconnue pour l'assistance religieuse aux pestiférés. Si la maladie venait à cesser avant ces trois années, il leur serait alloué une gratification de cent florins l'an. Tout ceci, bien entendu, en dehors des traitements qui leur seraient versés par le Chapitre de Notre-Dame. Les Jésuites continuèrent leur assistance aux pestiférés jusqu'en 1662, sauf pendant quelques années particulièrement favorables au point de vue sanitaire. Les quelques cas qui se présentaient pendant ce temps étaient visités par le curé de la Peste.

Le petit traité du Père de Pretere comprend deux parties, la première, la plus importante, est consacrée aux exercices religieux recommandés aux pestiférés; depuis le cinquième chapitre jusqu'á

la fin l'auteur donne des conseils médicaux inspirés, comme il le dit lui-même, par l'avis des Médecins d'Anvers paru en 1624 et analysé plus haut.

Voici un aperçu du contenu du petit traité.

In-8. 177 pages + 7 pages non chiffrées, (les 6 premières comprennent la table, la dernière l'approbation... 30 September Anno 1625, P. Coens. Can. Antverpiensis.) Caractéres gothiques, romains et italiques. Signatures A1-5; B1-5; C1-5; D1-5; E1-5; F1-5; G1-5; H1-5; I1-5; K1-5; L1-5; M1-3. (voir figure 28). Dimensions 53 mill. x 103 mill.

REMEDIEN
Teghen de haeſtighe
SIECKTE.
TOT
Hulpe ende troost van alle ver-
mauwde Chriſtenen,
ENDE
Ter eerē vande HH Marſchalc-
ken oft behoeders der ſelver.
VVt-gegheven door
Den E. P. GVILIELMVS
DE PEETERE Prieſter
der Societeyt IESV.
Den tweeden druck verbetert
ende vermeerdert.
IHS
T'HANTWERPEN,
By Jan Cnobbaert,
Anno 1625.

Fig. 28.

Voici la table des matières. (Le feuillet M i j fait défaut dans l'exemplaire examiné.)

Voor-reden tot den Leser	pag. 3
Cap. I Van de nature ende oorsaken der peste.	p. 9

Cap. II. Wie de Marschalcken ende beste Medecijnmeesters zijn teghen de peste, p. 19

Cap. III. Van den naem Marschalck. p. 27

MARIA de Moeder Godts de Coninginne der Marschalcken ende opper pestmeesteresse. p. 29

S. SEBASTIANUS den I. Marschalck der peste. p. 34

S. HADRIANUS den II. Marschalck der peste. p. 39

S. CHRISTOPHORUS den III. Marschalck der peste. p. 42

S. ANTONIUS den IV. Marschalck der peste. p. 46

S. ROCHUS den V. Marschalck der peste. p. 52

S. BENNO den VI. Marschalck der peste. p. 54

Den heyligen MACARIUS, Patroon teghen de peste binnen Ghendt. p. 56

Cap. IV. Hoe wy de hulpe van de geestelijcke Medecijn-meesters sullen versoecken, ende vercrijghen. p. 61

Ghebedt tot Godt Almachtich, die de Peste seyntende vvechneemt naer sijne beliefte. p. 63

Ghebedt tot de H. Maghet MARIA, opper-medecijnmeestersse van de pestilentiale sieckte. p. 65

Ander ghebedt tot de H. Maget MARIA tegen de Peste. p. 68

Antiphona. p. 70

Antiphone. p. 71

Ghebedt. p. 72

Ghebeth tot den H. SEBASTIANVS. p. 73.

Ghebeth tot den H. HADRIANVS. p. 75

Ghebeth tot den H. CHRISTOPHORVS. p. 76

Ghebeth tot den H. ANTONIVS. p. 78

Ghebeth tot den H. ROCHVS. p. 79

Ghebeth tot den H. BENNO. p. 81

Ghebeth tot den H. MACARIUS. p. 83

Vijf Psalmen tot de H. Maget MARIA, op de vijf eerste letteren van haren gebenedijden naem. p. 85. 87. & c.

Ghebeden ten tijde van peste. p. 101

Ghebedt der H. Kercke ten tijdt van honger ende peste. p. 106

Cap. V. Geestelijcke ende lichamelijcke remedie teghen de peste. p. 107

Het eerste remedie, *het vveiren van alle vuylicheyt.* p. 110

Het tweede remedie. *Soberheyt in 't eten ende drincken.* p. 122

Het derde remedie. *Matighe vvandelinge ende veranderinge van locht.* p. 126

Het vierde remedie. *Suyveringe der locht.* p. 128

Het vijfde remedie. *Nutten van goede ende ghesonde spijse.* p. 132

Het seste remedie. *Innemen van eenighe praeservativen.* p. 135

Het sevenste remedie. *Gebruyck van goede reucken.* p. 141

Curative remedien. p. 148

D'eerste Cure. *Bloet-laten.* p. 149

De tvveede Curatie. *Door purgative drancken.* p. 154

De derde Curatie. *Door sweet-drancken.* p. 158

De vierde Cure. *Door trecplaesters oft corrosijven.* p. 162

Slot-reden tot de geestelijcke helpers der siecken in de peste. p. 170

FINIS.

* * *

Je signalerai ensuite un traité du chirurgien Joannes de Raet.

Broeckx parle de ce dernier dans plusieurs de ses communica-

tions[1]. J'ai eu l'occasion de compléter ses données[2]. Depuis la publication de ce mémoire, j'ai trouvé que 'Hans den Duyts' (le surnom donné à De Raet, à cause de son séjour en Allemagne),

CORT VERHAEL
Oft Tractaet vande haestighe sieckte der Peste
Met eetelijcke ende geexperimenteerde remedien ende preseruatien
DOOR
IOANNES DE RAET
Chirugijn van Antvverpen,
Goet-ghevonden ende geexperimenteert binnen Franckfort daer dese Sieckte twee Jaren gecontinueert heeft sonder ophouden Anno 1605. ende 1606.
EXOD. 20
1 2 3 4 5
6 7 8 9 10
t'HANTVVERPEN,
By Guilliam Verdussen / op onse lieue Vrouwe Kerckhof inde thien ghebooden.
ANNO 1625.

Fig. 29.

avait été élu comme chirurgien de l'hôpital le 13 septembre 1627. *(Collegiael Resolutieboek, 1627-31).*

Broeckx dit du traité de l'auteur qu'il ne contient que quelques

1) C. BROECKX. Galerie médicale anversoise. Op. cit. pp. 22 et seq.

2) Dr A.F.C. VAN SCHEVENSTEEN. Les Chirurgiens de l'Hôpital Ste-Elisabeth à Anvers jusqu'à la fin de l'Ancien Régime. In *Mémoires couronnés et autres mémoires publiés par l'Académie Royale de Médecine de Belgique.* T. XXIIII, 5e fasc. 1927. Bruxelles. 8°. 43 pp.

formules. Jugement concis mais trop sévère. Certes, la communication de De Raet n'a pas l'ampleur des ouvrages plus dilués de Lazare Marcquis, quoiqu'on y trouve en substance tout ce que ses prédécesseurs avaient raconté avec plus de verbiage. Cet opuscule est devenu d'une grande rareté. *(B.M.G.)* (voir figure 29).

Voici sa description. Comme il n'offre pas de table, j'ai noté les passages les plus saillants.

In-8°. 16 feuillets non chiffrés. Signatures Ai-A5; Bi-B5. Caractères gothiques.
A. 2. Aenden eersamen voor-sienighen ende seer ervaren in 't cureren vande Peste Ioannem van der Linden, Pater des Conuents vande Cellebroeders deser stadt Antwerpen, ende Prouinciael vande selue Ordre. (Car. romains).
A. 3. verso. Tractaet oft cort verhael.
A. 7. Exempel.
A. 8. verso. Pest-pillen seer bequaem.
Preseruatiua. Een poeyer seer bequaem, hem te bewaren voor de schrickelijcke siecte des pests als volcht.
B. i. Een ander.
Andere Pest-pillen.
Een ander.
Een ander.
B. i. verso. Een ander.
B. 4. verso. Waerschouwinghe voor de ghene die cort naerden eten die sieckte op het lijf crijghen.
B. 5. Een ander om te doen sweeten.
Een ander.
B. 5. verso. Noch een ander tot het selfste.
Noch een ander tot het selfste.
Noch een ander.
Noch een ander voor de vrouwen die bevrucht zijn ende de sieckte op het lijf hebben.
B. 6. Een ander beweerde remedie voor de ghene die de siecte opt lijf hebben ende nerghens en openbaert.
B. 7. Die bequaemste remedie die wy in die tijde hebben gebruyckt ende seer goet ende correckt ghevonden.
B. 7. verso Hier volcht ons onguentum ofte wieck-salve die wy hebben gebruyckt op Carbunculos ofte antrax.
B. 8. Finis. Approbatio.... Actum xix September M.DC.XXVI. P. Coens. S.T.L. Canon. & Lib. Censor. A.

* * *

La peste qui, depuis 1620, ne cessa de régner dans notre cité, nous avait déjà valu les traités de Lazare Marcquis et les livrets de

de De Preter et De Raet. Ces ouvrages, écrits en langue vulgaire et dans le style populaire, furent suivis d'un traité d'allure médicale plus particulière, rédigé en latin et écrit, on peut le dire, à l'inspiration de Lazare Marcquis, par son fils Guillaume.

Voici sa description et un aperçu de son contenu. *(B.V.S.)* (voir figure 30).

In-4°. 8 feuillets non chiffrés + 238 pp. + feuillet non chiffré, signatures A1-3 à Z1-3; Aa1-3 à Gg1-3, Car: romains et italiques. Le traité, en latin, est dédié 'Marcgravo, consulibus, senatoribus emporii Antverpiensis celeberrimi'. Antverpiae 20 Aug. 1627.

Au F° 6. verso de l'introduction, l'auteur donne un 'Elenchus Aucthorum qui in hoc libro citantur' qui comprend quelque 200 noms d'auteurs anciens et contemporains de l'écrivain. Tout l'ouvrage est parsemé de références bibliographiques aux auteurs cités dans l'elenchus.

Au F° 8 verso, se lit l'Index problematum.

1. Num pestis sit venenum? & num unum vel plura veneni genera Pestem efficiant? p. 1

2. Quales medici in Peste sint admittendi? p. 37

3. Utrum cadavera Peste extinctorum inficere possint? p. 57

4. Num Arsenicum è cordis regione gestatum praeservationi Pestis, seu eiusdem curationi conferat? p. 71

5. An Pestis sine febre reperiatur, & antequam succedat febris, occidere possit? p. 135

6. Num sanguinis missio in Peste conveniat. p. 159

7. An purgatio, & quo tempore in Peste conveniat. p. 187

8. Virum fortis vel levis pharmacia conveniat ad purgandum Peste infectos? p. 195

9. Virum vomitoria in Peste convenient? p. 215

10. Num venena & faetida convenient ad suffumigationem, post aedium universalem mundificationem?

Et quis sit exactissimus purgandorum domuum infectarum modus p. 227

Approbatio. - Antv. 26 Aprilis 1627. P. Coens. - Privilegium. Brux. 12 Augusti 1627. S. Boudewijns.

Chaque problème est dédié séparement à quelque personnage réputé. Ainsi l'on trouve dans l'ordre: 1) à Franciscus Paz, Archiâtre de l'Infante d'Espagne. 2) à André Trevisius, premier médecin des Archiducs. 3) à Thomas Fienus, médecin particulier des Ducs de Belgique et de Bavière et professeur primaire à l'Université de Louvain. 4) à Gerard de Vileers, professeur primaire à l'Université de Louvain et seigneur de Vileers. 5) à Petrus Castellanus, professeur de médecine et de langue grecque à l'Université de Louvain. 6) au Docteur Godefroid Vander Eycke, chef des méde-

DECAS

PESTIFVGA

SEV

DECEM QVÆSTIONES

PROBLEMATICÆ

DE

PESTE

Vnà cum exactiſſima inſtructione

purgandarum adium infectarum.

AVCTORE

GVILIELMO

MARCQVIS

ANTVERPIENSE MEDICO.

ANTVERPIÆ

APVD CÆS. IOACH. TROGNÆSIVM

ANNO M. DC. XXVII.

Cum Gratia & Priuilegio.

Fig. 30

cins anversois. 7) au Docteur Ludovicus Nonnius, médecin royal du Château d'Anvers. 8) à Petrus Andreas Canonherius, patricien romain, docteur en théologie, médecine et philosophie. 9) au Docteur Jean Baptiste vanden Hove, médecin de l'Hôpital d'Anvers, son beau-frère. 10) au Docteur Lazare Marcquis, médecin ordinaire de la ville d'Anvers, prélecteur d'anatomie et de chirurgie, son père.

Dans la monographie qu'il consacre à Guillaume Marcquis, Broeckx[1] analyse successivement les différents chapitres du 'Decas pestifuga.' Au moment où Guillaume écrivit son traité il avait à peine 23 ans. 'On peut dire que ce premier essai fut un coup de maître' dit Broeckx. Il ne faut cependant pas trop s'exagérer les mérites du jeune et brillant écrivain. D'autres avant lui, et très peu de temps avant lui, pour ne citer que Follinus, avaient traité la question pour le moins d'une façon aussi complète, ensuite - rendons à César ce qui appartient à César - il est peut-être un peu exagéré de parler de l' *expérience* d'un jeune médecin de 23 ans. Autre chose est de parler de celle de son père, Lazare Marcquis, qui, en bon père de famille, se réjouissait des succès de son fils et pouvait, sans forfaire, lui donner quelques conseils personnels, dictés ceux-là, par *son* expérience.

* * *

Le Magistrat alloua à Guillaume Marcquis une coupe en argent doré aux armes de la Ville, en récompense de la dédicace de son livre, ainsi qu'il ressort des actes collégiaux du 15 septembre et du 24 décembre 1627. Dans les comptes de la Ville de cette année il est noté (F° 337): 'Den sone van doctor Lazarus Marcquis, medecyn, de somme van 72 Lb. voor een silvere vergulde schale met stadtswapen, daermede Mijne Heeren hem hebben vereert ten regarde van den boeck van de peste. Den selve de somme van 25 Lb. hem noch vergunt totte voors. 72 Lb. tot een schale voor een vereeringe mits de selve schale soo vele compt te beloopen'.

* * *

1) C. BROECKX. Eloge de Guillaume Marcquis, Docteur en médecine, médecin juré de la ville d'Anvers, médecin en chef de l'Hôpital Ste-Elisabeth, président du collège de médecine, etc. Anvers. Buschmann. 1844 8°. 27 pp. 2 grav.

En 1633 sortit des presses d'Hendrick Aertssens, un traité de Wouter van de Perre. Broeckx l'a analysé longuement et en donne quelques extraits[1]. Comme il dit dans cette note ne connaître aucune particularité sur cet épidémiographe, je tâcherai de compléter ses renseignements. Wouter van de Perre fut nommé chirurgien de la ville à la mort de Jan de Maerschalck, qui survint dans le cours de l'année 1612[2]. Dans le compte de la Ville 1612-13. F° 173. vo. La veuve du dit Jan et Mr Wouter van de Perre, 'in syne plaets gesuccedeert', se partagent son traitement de 15 Lb. 12 Sc. Artois. Lors de la publication de son traité de peste, Van de Perre avait dédié son ouvrage au Magistrat. Semblable dédicace était d'habitude récompensée par la Ville; celle-ci ayant négligé cette gracieuseté, Wouter adressa plusieurs requêtes aux dirigeants, sans obtenir satisfaction. D'après une requête du 14 juin 1644, qui devait être la 4e ou 5e de l'espèce, la Ville décida, le 20 juin 1644, après avis des trésoriers, de lui allouer une récompense de 10 Livres flamandes *(Requestboek 1644-45, F° 79)*.

Broeckx mentionne que van de Perre mourut le 16 avril 1652. La place de chirurgien qui devint vacante à son décès fut confiée le 2 mai 1652 à Pieter Marchant, à ce moment 'busmeester' des chirurgiens. *(Requestboek 1652-53. F° 15)*.

Je fais suivre ici la table du traité en question. *(B.E.V.H.)* (voir figure 31).

In-8°. 4 feuillets non chiffrés (signatures à1, 2, 3, 4.) + 112 pages chiffrées (signatures A1-5; B1-5; C1-5; D1-5; E1-5; F1-5; G1-5) + 4 feuillets non chiffrés (signatures H1-2-3-4). (Cette dernière partie contient: De Tafel oft Inhoudt deses Boeckx, au feuillet H4: Approbatio, 12 October 1633, Gaspar Estrix. Le feuillet H. 4. verso, blanc). Le traité en caractères gothiques, l'introduction et la table en caractères romains.
Feuillet à. 2. Aen de Edele Hoochwyse ende seer voorsienighe Heeren Schouteth, Amptman, Borgemeesteren, Schepenen ende Raedt deser wijtvermaerder Stadt van Antwerpen... 15 October 1633.
A la fin du traité: De Tafel oft Inhoudt deses Boeckx.
Het eerste Capittel.

Beschrijvinghe der Peste.	fol. 1
Cap. II. Van de Teeckenen der Peste.	2
Cap. III. Teeckenen waer aen men kennen mach oft iemant met de Pest besmet is.	4

1) C. BROECKX. Galerie médicale anversoise. Op. cit. pp. 25 et seq.

2) Dr A.F.C. VAN SCHEVENSTEEN. Les Chirurgiens de l'Hôpital Ste-Elisabeth. Op. cit.

Cap. IV. Van de verhoedende ofte bevrijdende care der Peste eerst van de locht ende leven. 5

Van de beroockinghe der huysen. 9

Cap. V. Beschrijvinghe van sommighe Cordiale wateren Confection opiaten pillen. 11

PEST-BOECK

Ofte Remedien teghen de

Peſtilentiale Cortſe,

Ende om

De Contagieuſe Sieckte

Te gheneſen / met haer Symthomatha, ende gheexperimenteerde Recepten / midtſgaders voor de Pockskens ende Maeſelen der jonghe Kinderen.

Bp een vergadert uyt diverſche Autheuren / ende in't licht ghebrocht :

Door M. WOUTER vanden PERRE gheſvvoren Chyrurgijn der Stadt van ANTWERPEN.

t'ANTWERPEN,

Bp Hendrick Aertſſens / inde Cammerſtraet / inde witte Lelie. 1633.

Fig. 31.

Het Triaekel water. 12

Antidotum Contra Pestem. 13

Ibidem Cordiael water. 13

Een goede Confectie teghen de Pest. 14

Een goet opiaet ofte Conserve. 15

Een electuarie van den Keyser Ferdinandus. 15

Een ander die int gebruyck van de Coningen. ende groote potentaeten is geweest, 16

Een dranck der Peste 17

Eenen anderen dranck, 17

Pillen Rufi, 18

Andere Pillen, 18

Cap. VI. Van de plichten ende officie der overheyt, ende officieren die over de Pollicije regerende zijn 19

Verkiesinghe van goede Medecijns, ende Chyrurgijns, 20

Van het vercoopen van den huysraet. 21

Wat deucht dat de vieringhe doet in de steden. 22

Cap. VII. Wat sy schuldich zijn te doen die tot den dienst van't cureren der Pest gheroepen worden, 23

Cap. VIII. Om te spreken van de Cure der Peste. 26

Eenen sweet-dranck, 27

Om het gulden Ey te maecken, 28

Cap. IX. Hoemen de Pest purgeren sal, 29

Pillen, 29

Ander Pillen. 29

Historie van Ambrosio Pareae. 31

Cap. X. Van de accidenten der Peste. 33

Van de nutbaerheyt van 't openen der Arterien. 34

Hoemen het overtollich bloeden stoppen sal, 35

Cap. XI. Om den slaep te verwecken. 37

Clisterien om te vercoelen, 37

Om een frontael te maecken. 38

Cap. XII. Van de pijne der nieren. 40

Om 't herte te verstercken. 40

Een ander versterckinghe, 41

Cap. XIII. Van den grooten dorst. 41

Een ander. 42

Cap. XIV. Van de gheswillen der Pest, hoemen die handelen sal. 43

Een maturatief. 45

Een ander dat stercker is. 45

Van den Antracx, ofte Pest-cole, 46

De teeckenen van den Antracx, 46

Cure des Carbunckels oft Antracx, 47

Cap. XV. Van het Ampt der Chyrurgie. 58

Cap. XVI. Tractaet van de pijn-stillende Clisterien. 60

Een ander. 60

Tot de selve. 60

Een voedende Clisterie. 62

Een vercoelende Clisterie. 62

Cap. XVII. Voor 't roodt Melisoen te stoppen. 62

Cap. XVIII. Van de Pocxkens, ende Maeselen, 64

Cap. XIX. Van de Cure, ende ghenesighe van de Pocxkens, ende Maeselen, 67

Van het eten ende drincken der Kinderen, 68

Een sweet-dranck, 70

Cap. XX. Wat men voor partijen sal gaede slaen in de sieckte van de Pocxkens. 71

Cap. XXI. Van de Petetiens, 75

Een Opiaet vande Doctoren van Antwerpen gheordineert, 78

Een water van Quercitanum om mede te Cureren ende praeserveren van de Pest. 78

Een Vomitariae. 79

Een ander, ende heet Oxisaccharum vomitivum, 80

Een Antidotum om het hert te verstercken in de Pest, 80

Rieck appel voor den Winter, 81

Eenen anderen appel voor den Somer. 82

Voor de Gheestelijcke persoonen, 82

Visicatorien. 83

Een plaester om op de Bubons te legghen. 84

Wat men doen sal alsmen de huysen kuyst. 84

Aengaende van t'eten ende drincken hoe sy haer sullen reguleren. ende gouverneren, 85

Een cleyn Tractaet voor den buyten man, 85

Als yemant de Pest aen comt hoe ende in wat manieren men dat weten sal. 86

Om te weten oft men den Patient sal connen helpen oft niet. 88

Een plaester voor 't herte 90

Om de Pest-buyle te legghen 90

Een preservatief, 90
Een ander, 91
Een seker poeder dat men sal nemen voor de Pest, om te sweeten, ende de Pest uyt het lyf te veriaghen. 91
Een preservatief, 92
Eenen sweet-dranck. 93
Een andere om op de Pest-buyle te legghen, 93
Teghen de Pest om te sweeten. 93
Om hem van de quade locht te bevrijden, 94
Teghen quade locht is goedt in den mondt ghehouden ende gheknaut als volcht, 94
Om de Pest van 't hert te trecken. 94
Om een Corosief te maecken metter haest. 95
Om de Pest te verleyden van d'een plaetse tot een ander plaetse. 96
Dese Pillen zijn om het lichaem te preserveren, 97
Eenige Remedien voor den gemeynen man, 98
Cracht van dese voorseyde Conserve, 99
Het ghebruyck van dat Antidotum. 100

Om den Patient te verstercken naer het innemen der Confectie,	101
Om hem te preserveren voor de Peste,	102
Noch een ander.	102
Een ander Confectie voor de Pest,	103
Pillen voor de Peste, van Doctoor Ludovici de Leonibus.	103
Seeckere mond-pillekens om teghen te quade locht onder de tonghe te houden.	104
Een Confectie voor de Peste, dat by oude tijden seer ghepresen is gheweest	104
Een goede stercke Confectie voor de Pest,	105
Aqua vita contra Pestem,	105
Een Conserve voor de Peste, om daermede den Mensche te preserveren.	106
Een seecker Remedie dickwils gheprobeert voor de Peste om te sweeten.	107
Om den loop te stoppen sullen wy dese remedie ghebruycken.	107
Een Ander.	107
Noch een ander.	107
Een Corosief om de Pestbuyle mede te openen, ende het vleesch van malcanderen te scheuren om alsoo den mensche te ontlasten van de venijnighe materie der Peste.	106
Een ander Corosief.	108
Wy sullen dit Tractaet der Peste sluyten met de dootelijcke teeckenen: *Quia mors est ultima linia.*	109
Van de Medicaele ghewichten.	112

FINIS.

* * *

Frater Jan vander Linden soigna les pestiférés pendant la maladie contagieuse qui régna à Anvers d'une façon à peu près continue entre les années 1620 à 1636.

Le 27 juillet 1632 le Magistrat le choisit comme Maître de la peste, aux gages annuels de 600 florins, qui lui furent régulièrement payés par semestre jusqu'en 1637[1]. Vander Linden fut un homme important, Rubens peignit son portrait. Sa pratique journalière des maladies pestilentielles lui inspira un 'pestboekje' qui, approuvé le 26 décembre 1633, en plein acmé de l'infection, parut chez Godtgaf Verhulst en 1634; cette édition *(B.C.A.*) fut suivie trois ans après d'une seconde édition semblable *(B.E.v.H.)* (voir figure 32).

Mon éminent ami, feu M.E.H. van Heurck, a donné des détails intéressants sur le *curriculum vitae* de Jan vander Linden et une

1) ARCHIVES DE LA VILLE D'ANVERS. Collegiael Actenboek der Tresory, F^{o} 166. Rekeningen der Casse der Consumptie. 1632 tot 1637. Register van den Breedenraedt. 1631. F^{o} 395.

bibliographie complète concernant le voyage en Terre Sainte entrepris par le fameux frère cellite. Je renvoie volontiers le lecteur à cette étude si fouillée[1].

CORT VERHAEL
OFT
TRACTAET
Vande Contagieuſe ſieckte
DE PESTE.

Beſchreven/door Broeder IAN VANDER LINDEN, Prior vande Cellebroeders binnen de Stadt van Antwerpen.

Die ſeven-en-dertich Jaren gepractiſeert ende hem geexerceert heeft/ binnen de voor-ſepde Stadt/ſoo in't curieren/ preſerveren/ als voor hem bemerckt/ bevonden ende ghexperimenteert.

Tot ſolaes van alle Chriſtene menſchen, die met deſe Sieckte mochten bevanghen worden.

Neemt den tijdt waer.

Ende voor-ſiet u in tijts

Van goede Medecijnen.

T'Antwerpen, By Godtgaf Verhulſt/inde Cammerſtraet inden witten Haſewint. 1637.

Met Gratie ende Privilegie.

Fig. 32

Ayant comparé les deux éditions de l'ouvrage, je les ai trouvées tout à fait identiques; voici leur description et contenu:

1) E.H. VAN HEURCK. Voyage autour de ma Bibliothèque. Anvers. 1927. 8°. 139 pp. grav.

In-8°. 32 feuillets non chiffrés, en 4 caternes de 8 feuillets, signatures A1-8; B1-8; C1-8; D1-8. Caractères gothiques et romains.
A. 1. verso: Approbatie: 26 December 1633. - Extract vande Priviligie: 14 Martii 1634.
A. 2. Aen de edele wijse ende seer voorsienighe Heeren, Mijne Heeren Borghemeesteren, Schepenen, Tresoriers, Rentmeesters, ende Raedt der vermaerder Stadt van Antwerpen... 28 Ianuari 1634.
A. 3. verso. Ten eersten van de teeckenen der Peste. De teeckenen die de toecomende Peste prognosticeren oft bewijsen, zijn seven.
A. 4. Van de oorsake der Pest.
A. 5. Een vraghe. My is wel ghevraegt gheweest waerom in een geinfecteert huys den eenen mensch sterft en den anderen niet, soo wy dat daghelyckx sien ghebeuren.
A. 5. Nota.
Een ander vraghe: My is noch wel gevraeght gheweest van sommige persoonen, oft wel alsucke pestilentiale sieckten besmettelijcken en contagieus sijn oft niet.
A. 6. Mijnen Raedt.
A. 7. Noch een ander vraghe: Waerom dat de opperste creaturen saken zijn van de onderste creaturen.
My wort noch differente reysen gevraeght waerom de Peste meer regneert in den Somer ende in den Herfst als in den winter:
A. 8. Daer is noch een ander vraghe:
Waerom dat in den tijdt der pest sommighe voghelen die ghewoon zijn te woonen in hooghe plaetsen oft berghen oft hoogh in de locht te vlieghen, als dan op de aerde en in leege plaetsen haer houden en comen woonen ende vlieghen. Ende wederom ter contrarie sommighe vogelen die pleghen ter aerden te woonen, als dan haer in de locht houden en vlieghen. Desghelijckx doen sommighe serpenten, ratten, muysen ende andere dieren die vertrecken van de hooghde nae de leeghde en van de leeghde nae de hooghde.
A. 8. v. Item noch ben ick wel ghevraeght gheweest. Welcke menschen aldereerst ende haestelijcker ontsteken worden in den pestilentialen tijdt, te weten de lichamen die breede sweetgaten hebben, oft die enge sweetgaten hebben, ofte de lichamen die heet ofte die kout sijn, oft die drooch ofte vochtich sijn:
B. 2. Nota. My is noch dickwils ghevraeght, waerom datter sommighe menschen sterven van de pest en andere niet, niet teghenstaende sy samen in een huys woonen, ende dat de pest in een huys komt en in een ander niet, ghelijck in kleyne gangen die al schijnen een huys te wesen en de pest in een contreye komt en in een ander niet:
B. 2. v. Noch ben ick wel ghevraeght gheweest: Waerom dat de jonghe menschen en kinderen meer sterven in den tijdt der pest als ander oude menschen die haer doot naerder zijn?
Noch een ander discours die my dickwils te voren is comen te weten: Waerom dat de Gheestelijcke Persoonen in ghesloten Cloosters woonende... meer bevry zijn als andere...
B. 3. v. Noch is my wel ghevraeght; Waerom de pest komt naer oorloge en dieren tijdt alder meest?

Van de Preservatie der Pest.

B. 5. Nota. Ick ben wel gevraeght gheweest, hoemen weten sal oft een mensche besmet oft infect is met de pest?
B. 5. v. Eenighe preservatien.
B. 6. Seker Pillekens voor de ghene die niet sieck en sijn.
Ander Pillekens.
Een preservatief.
B. 7. Een ander.
Een ander.
B. 7. v. Een preservatief van den Coninck Mitridates beschreven.
Noch een ander.
B. 8. Noch een ander.
B. 8. v. Bereydinghe tot de Curatie.
Questie oft men mach bloedt laten in dese sieckte der pest?
C. 1. v. Hier volgt de Curatie.
C. 2. Hier volght onse Syrope oft Oxcimel fumitivum.
C. 2. v. Eer wy voorder gaen, willen wy u leeren het gulden Ey te maken.
Noch een Arguatie. Oft men purgeren mag die met de peste besmet zijn oft niet?
C. 3. Curatie. Sweet-drancken van onse Antidote.
C. 3. v. Eenen anderen sweet dranck.
Item eenen anderen sweet-dranck.
Noch een anderen sweet-dranck.
C. 4. Noch eenen anderen sweet-dranck meest voor jonghe kinderen.
Een ander voor een oudt mensch.
Nota.
C. 4. v. Nu come ick tot de Confortatieven des herten, als den patient seer flauhertich is, soo't seer dickwils ghebeurt.
Noch een ander.
Noch een ander.
C. 6. v. Dese naervolghende houde ick voor de beste.
Een ander.
Een ander.
C. 7. Een ander.
Noch een ander.
C. 7. v. Een klisterie om te suyveren en voort af te spoelen de scherpe humeuren ofte slibberachticheydt der dermen,
C. 8. Clisterie om te stoppen.
C. 8 v. Wy comen nu tot het Manuael, ofte des handts operatien ende Curatie der accidenten der Pest, als *Bubonis, Carbunkelen* ofte *Anthrax* en dierghelijken.
D. 1. v. Nu valt er noch wat te segghen onder sommighe dat wy te croech Coresijf setten, maer dat wy't eerst moesten stoven en pappen, oft plaesters legghen om te rijpen.
D. 3. Onse rotsalve wort aldus gemaeckt.
D. 3. v. Nota: Aengaende van de gheswillen die comen ontrent den regioen der ooren, Paroditas ghenoemt,
D. 4. v. Item noch een ander Cataplasma.
Item noch een ander cataplasma op de gheswillen daer groote pijne is om die wat te versoeten.

D. 6. v. Noch een ander Historie.
D. 8. Item noch een discours van Fistels.
D. 8. v. FINIS.
Andere accidenten en wil ick my niet moeyen maer laet de Chirurgijns in haer affeiren, ten waer in eenighe gheinfecteerde huyzen.
De gheluckighe Reyse naer het Heylich Landt ende Stadt van Ierusalem beschreven en bereyt door Broeder Ian vander Linden, Pater vande Cellebroeders binnen Antwerpen, vintmen oock te coop by Godtgaf Verhulst, Boeckdrucker ende Boeckvercooper, inde Cammerstraat inden witten Hasewint, verbetert inden tweeden druck weerdich om lesen.

* * *

En 1663 parut à Anvers un traité qui porte le titre suivant:

Der/Matroosen/Ghesontheydt,/Ofte/De goede Dispositie der Zee-varende/ ende alle andere Lieden:/Waer in ghehandelt wordt, nevens andere/sieckten, den Matroosen ghemeen ende/oock alle menschen:/Vanden aerdt. nature en eyghenschap des Scheur-/buycks: andere Schimmelsieckte ghenaemt. Van/haer name, oorspronck, wesen ende Curae./Door/Abraham Lenertsz Vrolingh,/Chirurgijn tot West-Zaerdam./t'Antwerpen,/By Marcelis Parijs, Boeckdrucker inde Cammer-/straet, inden swerten Hondt, 1663.
In-8°. 4 feuillets non chiffrés + 204 pp. + 9 feullets non chiffrés (Registres et approbation). Caractères gothiques. *(B. C, A; B.V. S, &ca.)*

Ce traité est suivi d'un autre ayant titre et pagination spéciaux: (voir figure 33.)

In-8°. 1 feuillet non chiffré + 71 pp. + 4 feuillets non chiffrés. (register). Caractères gothiques et romains (en-têtes et subdivisions 22 chapitres. Signatures A1-5; B1-4; C1-5; D1-5; E1-5.
Comme l'auteur le dit dans le titre, l'ouvrage en question est une mixture faite du Putmans Manuel et de ses inventions personnelles, mentionné dans le cours du travail par 'Autheur'.
Pp. 1. Dat eerste Capittel. *(considérations astrologiques par l'auteur).*
Pp. 2. Dat II. Capittel. *(considérations astrologiques par l'auteur et rapports du pouls et des astres).*
Pp. 4. Dat III. Capittel: *(des quatre éléments sous lesquels la maladie se déclare, par l'auteur).*
Pp. 6. Dat IV. Capittel: Van de uyt-treckinghe des Gifts, salmen hier grondigh leeren, soo veel wij selfs ervaeren en met eyghener handt gheprobeert hebben:
Pp. 8. Dat V. Capittel. Handelt van de Loop der Sonnen, Maen ende de twaelf Teeckenen, ende welcke Pest meest ghevaerlijck of doodelijck is.
Pp. 10. Dat VI. Capittel. Vermaent alleen van zwanghere Vrouwen, ofte van Vrouwen die groot en grof gaen.
Pp. 14. Dat VII. Capittel. Vande pijne des Hoofts in Peste, kort te ghenesen.

Pp. 17. Dat VIII. Capittel. Van den doodelijcken Slaep in de Peste.
Pp. 18. Dat IX. Capittel. Tegens de Wormen in't lijf, en teghen t'Onnatuerlijcke Sweeten

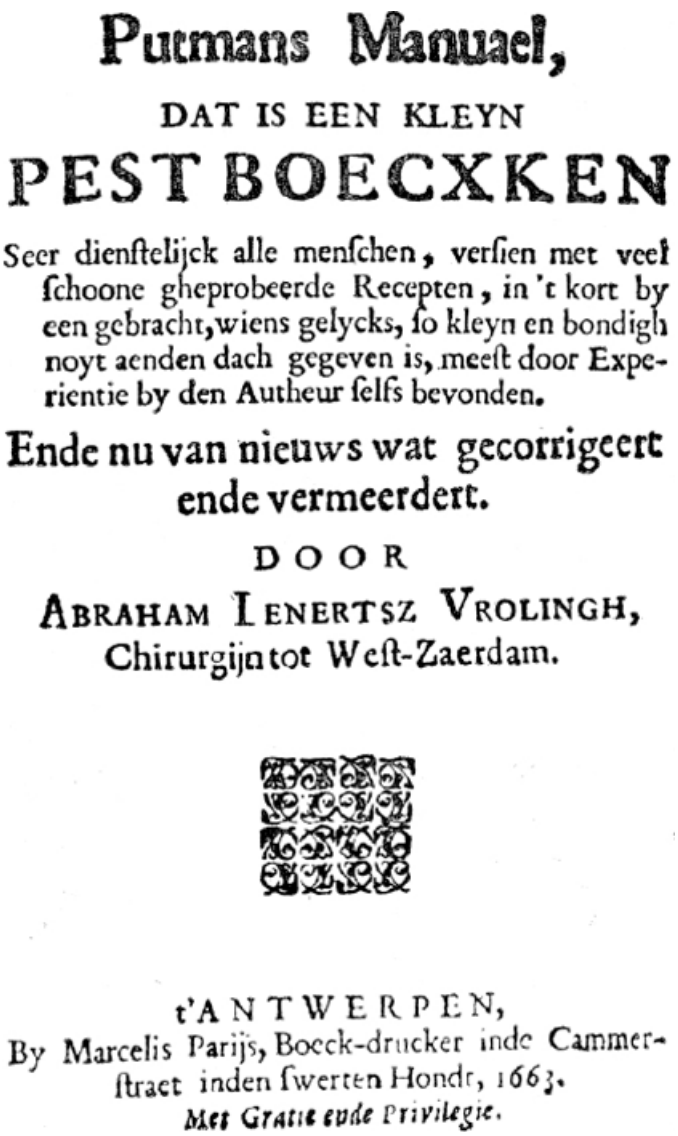

Putmans Manuael,

DAT IS EEN KLEYN

PEST BOECXKEN

Seer dienſtelijck alle menſchen, verſien met veel ſchoone gheprobeerde Recepten, in 't kort by een gebracht, wiens gelycks, ſo kleyn en bondigh noyt aenden dach gegeven is, meeſt door Experientie by den Autheur ſelfs bevonden.

Ende nu van nieuws wat gecorrigeert ende vermeerdert.

DOOR

ABRAHAM IENERTSZ VROLINGH,
Chirurgijn tot Weſt-Zaerdam.

t'ANTWERPEN,
By Marcelis Parijs, Boeck-drucker inde Cammerſtraet inden ſwerten Hondt, 1663.
Met Gratie ende Privilegie.

Fig. 33

Pp. 21. Dat X. Capittel. Van de Onmacht, Hert-cloppinghe ende Kramp.
Pp. 23. Dat XI. Capittel. Handelt van Braken ende overgeven, in de Pest.

Pp. 24. Dat XII. Capittel. Van de Bruyne inde Peste, een quaet Accident.
Pp. 28. Dat XIII. Capittel. Van den onnatuerlijcken dorst in dese Sieckte.
Pp. 30. Dat XIV. Capittel. Van de deurloop Diarchea, Lyenteria ende Disinterio in Peste.
Pp. 34. Dat XV. Capittel. Van de Water-sucht ende Geel-sucht in de Peste, Tot de Water-sucht salmen dit volgende Decotum bereyden.
Pp. 37. Dat XVII. Capittel. Van den Aerdt, Eygenschap der Barnende-Netelen, vierderley soorten.
Pp. 41. Dat XVII. Capittel. (Autheur: *différentes potions et électuaires).*
Pp. 45. Dat XVIII. Capittel. Van de Pulveren om de Pest te cureren.
Pp. 47. Dat XIX. Capittel. (Autheur: *préservatifs divers).*
Pp. 51. Dat XX. Capittel. Van den Ordinantie en reghel des levens in spijse en Dranck en andersins, oock van 't Ader-laten ende Peste.
Pp. 59. Dat XXI. Capittel. Van den genesinghe der Buylen en Gheswellen, oock van hare openinghe en suyveringhe.
Pp. 65. Dat XXII. Capittel. Van de bereydinghe des Swavels ofte Solffer.
Pp. 66. Finis.
Pp. 66. L' 'Autheur' ajoute encore quelques considérations et une poésie. Après la page 71 la table alphabétique des matières, suivie du colophon: t'Antwerpen,// By Marcelis Parys, Boeck-druc-// ker ende Boeck-vercooper inde//Cammerstraet inden swarten//Hondt, Anno 1662.//.

* * *

Avec ce dernier ouvrage je clôture mon étude sur les traités de pestilence publiés à Anvers.

D'après les documents que j'ai recueillis[1)], les maladies pestilentielles cessèrent leurs grands ravages à Anvers dans les deux dernières décades du XVIIe siècle, ce qui eut notamment pour conséquence de faire tarir la source aux 'pestboekjes'...

Dr. A.F.C. VAN SCHEVENSTEEN.

1) Dr A.F.C. VAN SCHEVENSTEEN. Documents pour servir à l'étude des maladies pestilentielles dans le Marquisat d'Anvers, jusqu'à la chute de l'Ancien Régime. Collection in-8° de la Commission Royale d'Histoire. (en cours de publication.)

In memoriam Emile H. van Heurck.

Le 30 juillet 1931 est mort, après une longue et pénible maladie, l'éminent folkloriste anversois Emile H. Van Heurck qui fut, pendant près de six ans, trésorier, puis secrétaire-trésorier de la Société des bibliophiles anversois, fonction qu'il assuma avec une compétence et un dévouement sans pareils jusqu'au jour fatal où il se vit obligé, pour des raisons de santé impérieuses, de renoncer à prendre une part active à la direction des nombreuses sociétés scientifiques dont il faisait partie.

Né à Anvers le 10 janvier 1871, Emile H. Van Heurck appartenait à une ancienne famille patricienne anversoise dans laquelle le flambeau de la recherche scientifique avait été passé de père en fils pendant plusieurs générations. Il était le fils du Dr Henri Van Heurck, directeur du Jardin botanique d'Anvers, qui s'était acquis une réputation enviable dans le monde scientifique par ses recherches sur les diatomées, par ses vastes connaissances dans les travaux de microscopie, et dont la collection d'instruments scientifiques, d'une grande valeur, avait été acquise par la Ville d'Anvers après la mort du savant (1910).

Emile Van Heurck avait hérité de son père à la fois le goût des travaux d'érudition et le sens - pour ne pas dire la passion - du collectionneur. Après de fortes humanités classiques aux athénées d'Anvers et d'Arlon, dont il sortit ‘admissible à l'examen de candidat en sciences naturelles’ (1892), on eut pu croire que, l'ambiance familiale aidant, son esprit se serait orienté vers les sciences exactes ou naturelles. Il n'en fut rien. Emile Van Heurck débuta, alors qu'il était encore étudiant, dans la littérature, et ce fut uniquement pour satisfaire au désir paternel qu'il fréquenta, pendant quelques semestres, l'Université de Gand.

Avec quelques jeunes littérateurs anversois de son époque il contribua à la fondation de deux ou trois revues littéraires qui n'eurent qu'une existence éphémère, mais il se fit bientôt remarquer par des traductions françaises très réussies des plus belles pages de

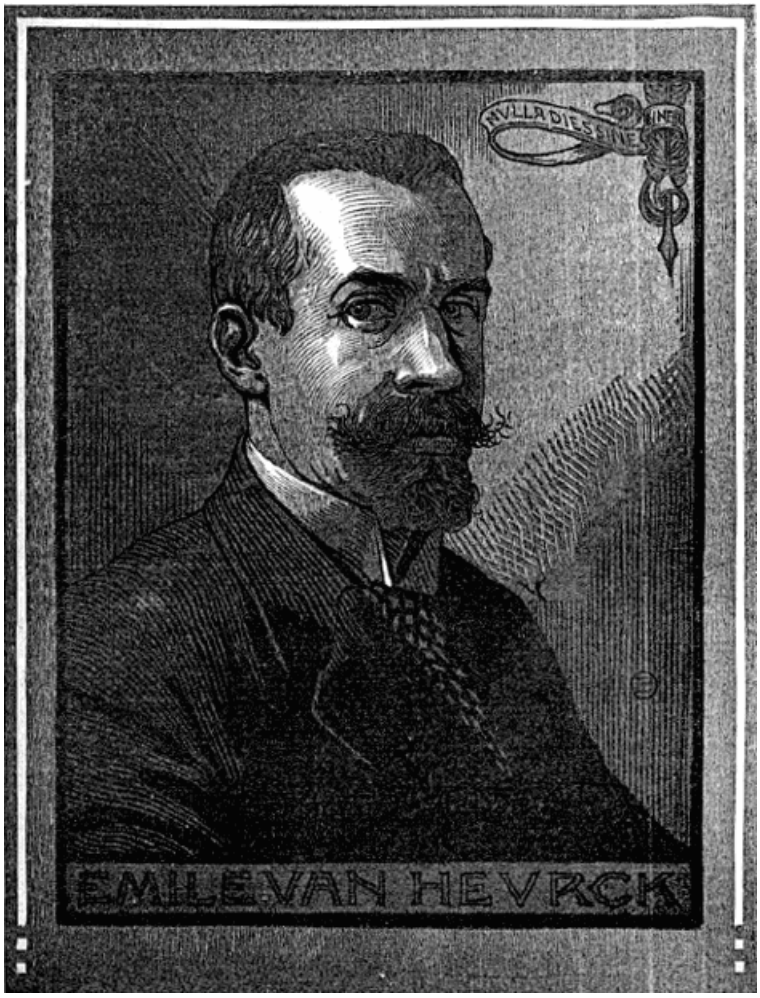
NVLLA DIES SINE
EMILE VAN HEVRCK

Multatuli, parues dans *Le Réveil* (Gand), *le Mercure de France, La Nervie* (Mons), *La Société nouvelle* (Bruxelles) et *Le Spectateur catholique* (Bruxelles-Paris).

Il procura, pendant quelque temps (1902) la traduction française de la revue *Kunst & Leven (L'Art et la Vie)*.

A partir de 1899 Van Heurck cesse de collaborer à des revues littéraires. Son nom disparaît de la scène de la vie intellectuelle, pour reparaître douze ans plus tard (1910), avec un nouvel éclat, comme auteur d'un ouvrage folklorique de grande valeur, *l'Histoire de l'imagerie populaire flamande,* publiée en collaboration avec le Dr G.J. Boekenoogen.

Nous ignorons la cause de ce revirement complet, mais nous avons tout lieu de croire qu'on peut y voir l'influence de son ami intime, l'éminent folkloriste et collectionneur anversois M. Max Elskamp, qui sut orienter vers sa voie définitive le jeune Van Heurck, à la recherche de la véritable expression de son individualité. A partir de ce moment, Van Heurck a renoncé entièrement à la littérature; il s'est senti attiré vers le folklore qui dorénavant occupera tout son esprit, et qu'il contribuera puissamment à asseoir sur des bases scientifiques.

Esprit fin et éclairé, il était parvenu à réunir, parfois par de véritables coups de fortune, une des plus belles bibliothèques privées de notre ville, ainsi qu'une collection d'objets folkloriques peut-être sans égale dans notre pays, que seule sa modestie l'empêchait de qualifier du titre de musée. Ceux qui ont eu le bonheur d'être reçus dans son large et confortable appartement de l'avenue Hélène ne se lassèrent jamais de caresser du regard ses cuivres aux feux chatoyants, ses Delfts luisants, ses étains sévères, ses mille bibelots de toute nature, ses images populaires, ses gravures, sa multitude d'objets les plus divers, dans lesquels vivait l'âme populaire de tant de générations disparues. Et ceux qui le trouvèrent les soir, assis devant sa table de travail, ajoutant jour par jour une page à son oeuvre déjà si volumineuse, ne savaient ce qu'ils devaient le plus admirer dans Van Heurck, la fertilité de son esprit et sa vaste érudition ou la résistance physique et l'opiniâtreté au travail qui lui ont permis pendant près de quarante ans, et cela malgré une journée d'occupations professionnelles écrasantes, de s'absorber jusque tard dans la nuit dans son travail intellectuel, frais et dispos, la figure accueillante pour l'ami qui venait le troubler quelques instants, le coeur

généreux, toujours prêt à assister de ses conseils sûrs et avisés.

Sa grande réputation lui avait ouvert les portes de nombreuses sociétés d'érudition, tant en Belgique qu'à l'Etranger. Em. Van Heurck était président de la Société belge de folklore, qu'il avait aidé à créer, membre de la Commission administrative du Musée de Folklore d'Anvers, vice-président de la Société d'histoire locale, membre correspondant du Musée de la vie wallonne à Liège, membre titulaire et ancien trésorier de l'Académie royale d'archéologie de Belgique, membre correspondant de la 'Maatschappij der Nederlandsche letterkunde', à Leyde, de la Société française d'ethnographie, de la Société belge de numismatique, président de la Section de folklore à l'Exposition d'art flamand ancien en 1930, etc. S.M. le Roi avait tenu à distinguer ses mérites exceptionnels en le créant chevalier de l'ordre de Léopold et officier de l'ordre de la Couronne.

La Société des bibliophiles anversois perd en Em. H. Van Heurck un de ses dirigeants les plus autorisés en même temps qu'un de ses soutiens les plus dévoués, le folklore belge un de ses représentants les plus illustres. Son nom brillera d'un éclat tout particulier dans les annales de notre groupement de bibliophiles, son souvenir restera à jamais dans le coeur de ceux qui ont eu le privilège d'avoir été admis dans son intimité, d'avoir connu son caractère affable et charmant, d'avoir été assistés de ses conseils et de sa vaste érudition. Le meilleur hommage que la Société des bibliophiles anversois croit pouvoir rendre à la mémoire d'Emile Van Heurck est de publier la liste imposante de ses écrits qui, mieux que l'article le plus long et le plus élogieux, mettra en relief les contributions inestimables que cet homme de bien a apportées à l'étude du folklore belge.

AM. DERMUL.

Bibliographie des ecrits d'Em.-H. van Heurck.

1890. - Un amour. *Revue belge,* 15 sept. 1890, p. 85.

1891. - L'Escaut à Anvers pendant un coucher de Soleil. *Revue belge,* 15 mars 1891, p. 193.

Enterrement en Campine. *Revue belge,* 1er avril 1891, p. 203.

Le jour des rois. *Revue belge,* 15 mai 1891, pp. 14-15.

Zaccharie Jansen et le microscope composé. *Revue belge,* 1er juin 1891, pp. 28-29.

Explosion de la cartoucherie Corvilain. (Souvenirs). *Revue belge,* 1er juill. 1891, p. 43.

Orval. *Revue belge,* 15 nov. 1891, p. 115. (Poème de 16 vers).

1892. - Une excursion à Luxembourg, capitale du Grand-Duché. Arlon, J. Bourger. 1892. 20 pp. in-8o.

Départ d'enfant. *Revue belge,* 15 nov. 1892, pp. 116-117.

1893. A la vesprée. *Réveil,* III (1893), pp. 77-78.

En arrivant à Luxembourg. *Nervie,* sept. 1893, p. 108.

MULTATULI. Paraboles: La Parabole; Le Papillon; Chrésos. Trad. par Em. H. Van Heurck. *Merc. de Fr.,* août 1893, pp. 339-345.

MULTATULI. Le banjir. Trad. par Em. H. Van Heurck. *Réveil*, III (1893), pp. 116-120.

MULTATULI. La prière. Trad. par Em. H. Van Heurck. *Réveil,* III (1893), pp. 159-160.

MULTATULI. Epigraphe du Max Havelaar. Autour des ‘Idées’. Trad par Em. H. Van Heurck. *Réveil,* III (1893), pp. 304-307.

MULTATULI. Préface aux 'Idées'. Trad. par Em. H. Van Heurck. *Nervie,* déc. 1893, p. 177.

1894. - MULTATULI. La profession de foi. Trad. par Em. H. Van Heurck. *Merc. de Fr.,* février 1894, pp. 163-168.

1894-1895. - MULTATULI. Lettres d'amour. Trad. par Em. H. Van Heurck. *Soc. nouv.*, 10e année (1894), t. I, pp. 196-207; 656-665; 11e année (1895), t. I, pp. 252-261; t. II, pp. 105-118.

1897. - Gangrène mondaine. Gand, C. Annoot-Braeckman. 1897. 23 pp. in-8.

1898. - MULTATULI. La Sainte-Vierge, trad. par Em. H. Van Heurck. *Spectateur catholique,* III (1898), pp. 178-204.

1910. - Histoire de l'imagerie populaire flamande et de ses rapports avec les imageries étrangères. Bruxelles, G. Van Oest & Cie, 1910. IX + 729 pp. in-4o, avec fig. et pl. *(En collaboration avec le Dr G.J. Boekenoogen).*

- De folklore-tentoonstelling in het Jubelpark te Brussel. *Volkskunde,* XXI (1910), pp. 175-185.

1911. - De Vlaamsche Kinderprenten. *Volkskunde,* XXII (1911), 24-31; 70-78; 101-119. Avec fig.

1912. - L'imagerie populaire de Turnhout. *Ann. Acad. roy. d'archéol. de Belg,* LXIV (1912). pp. 305-332, 22 pl.
Résumé de l'ouvrage publié en 1910 en collaboration avec le Dr G.J. Boekenoogen.

- L'imagerie populaire de Turnhout. *Taxandria,* 1912, pp. 65-114, 40 pl.
Même remarque que pour le numéro précédent.

1913. - A propos de Sainte-Gertrude. *Bull. et Mém. Soc. d'anthrop. de Brux.,* XXXII (1913), pp. DLI-DLVI, 2 pl., 1 fig.

1914. - L'oeuvre des folkloristes anversois. Augmenté de quelques bois de Max Elskamp et illustré des portraits de MM. Elskamp et de Cock. Anvers, J.-E. Buschmann. 1914, 52 pp. gr. in-8°, 4 pl., 2 portr.

Une dévotion en Lorraine à Notre-Dame de Montaigu. *Bull. Soc. d'archéol. lorraine,* mars 1914, 11 pp., 3 fig.

Sint Gummarus. *Volkskunde,* XXV (1914), pp. 51-58, avec fig.

Exposision d'imageries populaires faisant partie de la collection de M. Emile Van Heurck (15-29 janvier 1914). Notice explicative. Anvers, J.-E. Buschmann. (1914). 32 pp. in-8°. fig.
Publié par le Cercle royal artistique, litt. et scientif. d'Anvers.

1915. - L'onguent armaire et la poudre de sympathie dans la science et le folklore. Préface du Dr Robert Justement. Anvers, J.-E. Buschmann. MDMXV. 73 pp. gr. in-8°, 4 pl.

1916. - Guirlande de Saints. Notes de folklore. Avec bois originaux. Anvers, Buschmann, 1916. VII + 77 pp. pet. in-8° allongé.

1918. - Discours prononcé au nom des amis du défunt (Pieter De Mey) par M. Emile Van Heurck, 28 octobre 1918, 1 p. in-4°.

1919, - Notice nécrologique sur M. Pierre Van der Ouderaa. *Bull. Acad. roy. d'archéol. de Belg.,* 1919, fasc. 1, pp. 34-37.

1920. - Une médaille du pèlerinage de la Sainte-Croix à Hoboken. *Revue belge de numismatique*, LXXII (1920), pp. 167-172 3 fig.

Notice nécrologique sur M. Frans Van Kuyck, échevin des beaux-arts de la Ville d'Anvers. *Bull. Acad. roy. d'archéol. de Belg*, 1920, fasc. 1, pp. 63-68, portr.

Les Harrewijn, Jacques, Jacques-Gérard, François, Jean-Baptiste et leurs descendants. Anvers, J.-E. Buschmann. 1920. 37 pp. in-8°, frontisp., fac-similé et 6 pl,

Publication n° 35 de la Société des Bibliophiles anversois.

Le merveilleux dans la légende d'Haekendover, *Ann. Acad. roy. d'archéol. de Belg.,* LXVIII (1920), pp. 98-107.

Het bovennatuurlijke in de legende van Haekendover.

Nederl. Tijdschr. voor Volksk., XXVI (1920), pp. 81-88, 1 pl.

Een onbekend vaantje der XVIIe eeuw, te Antwerpen gegraveerd voor O.L.V. van Aken. *Nederl. Tijdschr. voor Volksk.,* XXVI (1920), pp. 23-25, 1 pl.

Saint-Gommaire et le folklore. *Bull. et Mém. Soc. d'anthrop. de Brux.,* XXXIII (1914), pp. CCXXVIII-CCXXXVII, 3 pl. Publié en 1920.

1921. - La thérapentique des couronnes en fer forgé. *1^{r} Congrès de l'hist. de l'art de guérir, Anvers, 7-12 août 1920,* pp. 177-180, 1 pl.

1922. - Les drapelets de pèlerinage en Belgique et dans les pays voisins. Contribution à l'iconographie et à l'histoire des pèlerinages. Anvers, J.-E. Buschmann. 1922. XX + 530 pp. in-fol., 160 ill., dont 4 pl. et une trichromie hors texte.

De ijzeren kroon (van Grimde, bij Thienen). *Nederl. Tijdschr. voor Volksk.,* XXVII (1922), pp. 41-46. 1 pl.

1923. - Le contrepoisage et le rite des offrandes substitutives et votives. *Bull. soc. franç. d'hist. de la médecine,* XVII (1923), pp. 97-113.

Het opwegen en de ritus van de vervangings- en wijdingsofferanden. *Nederl. Tijdschr. voor Volksk.,* XXVIII (1923), pp. 18-31, 1 pl.

Une ancienne édition aaversoise de Pierre de Provence. *Gulden Passer* I (1923), pp. 74-77, 2 pl.

Le culte de Saint-Bernard à Steenockerzeel *Folkl. Brab.,* III (1923-24), pp. 37-41, 4 pl.

De Sint-Bernardusvereering te Steenockerzeel. *Brab. Folkl.,* III (1923-24), pp. 37-41, 4 pl.

De kluiskapel te Hekelgem. *Brab. Folkl.,* III (1923-24), pp. 179-181, 1 pl.

La chapelle de l'ermitage à Hekelgem. *Folkl. Brab.,* III (1923-24), pp. 179-181, 1 pl.

Les drapelets de Montaigu. *Folkl. Brab.,* II (1922-23), pp. 168-178, avec pl.

CELIS (GABR.) Volkskundige kalender voor het Vlaamsche land. Gent 1923. Préface de 3 pages par Em. H. Van Heurck.

1924. - Un drapelet ancien de Notre-Dame d'Anvers. *Gulden Passer,* II (1924), pp. 116-130, 2 pl.

1925. Compte rendu des travaux de la section de folklore du Congrès d'histoire et d'archéologie de Bruges, 1925. Bruxelles, 1925. 7 pp. in-8°.
Suppl. au *Folklore brab.,* n° 26, octobre 1925.

Saint-Hubert et son culte en Belgique. *Bull. Soc. verviétoise d'archéol. et d'hist.,* 1925, 40 pp., 4 pl., 4 fig.

1926. - Voyage autour de ma bibliothèque. Livres populaires et livres d'école flamands in-4°. *Gulden Passer,* IV (1926), pp. 155-293, 10 pl.

Nog het sermoen van Bacchus. *Nederl. Tijdschr. voor Volksk.,* XXXI (1927), pp. 45-47.

1927. - Thyl Ulenspiegel et Lammen Goedzak dans la littérature et l'imagerie populaires. *Folkl. brab.,* VII (1927-28), pp. 15-30, 8 pl.

Thyl Ulenspiegel en Lammen Goedzak in de letterkunde en de volksprentjes. *Brab. Folkl.,* VII (1927-28), pp. 167-168, 8 pl.

La rage et Saint-Hubert. *Pro Medico,* IV (1927) pp. 132-141, avec fig.

Hij pist tegen de maan. *Brab. Folkl.,* VII (1927-28) p. 123. *Folkl. brab.,* VII (1927-28), p. 195.
Notice de 10 lignes.

De hennetaster. *Brab. Folkl.,* VII (1927-28), p. 229.

Tâte-poule. *Folkl. Brab.,* VII (1927-28), p. 272.

1928. - Les images pieuses dites ‘Sanctjes’ et ‘bidprentjes’. *Folkl. brab.,* VII (1927-28), pp. 381-382.

De godvruchtige prentjes ‘Sanctjes’ of ‘bidprentjes’ genaamd. *Brab. Folkl.,* VII (1927-28), p. 413.

Fernand-Jean-Louis Donnet. (Nécrologie). *Gulden Passer,* VI (1928), p. 55, portr.

Mains de coeur et gants de Saint-Bernard. *Enquêtes du Musée de la vie wallonne,* Tome II, 5e année, juill.-déc. 1928, pp. 250-254, 2 fig.

Le bain de Saint-Winoc. *Pro Medico* V (1928), pp. 109-113, fig.

1929. - L'Art typographique dans les Pays-Bas. *Gulden Passer,* VII (1929), pp. 38-39, 4 pl.

L'imposition de la couronne de fer forgé et la guérison des maladies de la tête. *Pro Medico*, VI (1929), pp. 108-113, 4 fig.

1930. - Quatre images populaires anversoises inconnues. *Gulden Passer,* VIII (1930), pp. 1-6, 6 pl.

Les images de dévotion anversoises (du XVIe au XIXe siècle). *Gulden Passer*, VIII (1930), pp. 67-166, 17 pl. 8 fig.

Le culte de Saint-Quirin à Malmédy. *Bull. Soc. verviétoise d'archéol. et d'hist.,* XXIII (1930), pp. 77-80.

L'exposition d'art populaire d'Anvers. *Folkl. brab.,* IX (1929-30), p. 322.

De Antwerpsche tentoonstelling van volkskunst. *Brab. Folkl.,* IX (1929-30), p. 323.

L'imagerie des Pays-Bas. *Pro Medico*, VII (1930), pp. 171-179, 8 fig.

L'imagerie populaire des Pays-Bas, Belgique-Hollande. Paris, Duchartre & Van Buggenhoudt. S. d. (1930). 196 pp. in-4o, avec fig. et pl.

1931. - Een lied over den Antwerpschen Ommegang. Leuven. de Vlaamsche

drukkerij, N.V. 1931, 10 blzn gr. in-8°, 1 pl. *Feestalbum Isidoor Teirlinck,* pp. 317-326.

Bio-bibliographie.

En dehors des nombreux articles parus dans les journaux et les recueils périodiques à l'occasion du décès d'Em.-H. Van Heurck, on pourra consulter:

DEMANY (FERNAND). Le folkloriste Emile H. Van Heurck. *Savoir et Beauté,* IX (1929), pp. 18-24, avec portr. et 4 fig.

GESSLER (JEAN). Em.-H. Van Heurck. Un grand folkloriste. *La Renaissance d'Occident,* 10e année, tome XXIX (1929), pp. 212-216 et 370-377, avec portr. et 4 fig.

Oeuvre posthume. - sous presse:

1931. - Les livres populaires flamands. Préface du Dr M. Sabbe. Anvers, J.-E. Buschmann, 1931, 136 pp., gr. in-4o, avec 67 ill.